

Z. SAIDBOBOYEV

TARIXIY GEOGRAFIYA VA KARTOGRAFIYA

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

ZOKIRJON SAIDBOBOYEV

TARIXIY GEOGRAFIYA VA KARTOGRAFIYA

O‘zbekiston Respublikasi

Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan

*5220300 – Arxivshunoslik bakalavriat yo‘nalishi talabalari uchun
o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya qilingan*

Toshkent – 2020

UO‘K 911(575.1)(075.8)

KBK 63.2(50‘)ya73

S 21

Saidboboyev, Z.

Tarixiy geografiya va kartografiya [Matn] / Z.Saidboboyev. - Toshkent: Shafolat Nur Fayz, 2020. - 160 b.

O‘quv qo‘llanmada tarixiy geografiya va tarixiy kartografiya fanlarining shakllanishi va taraqqiyoti masalalari, shuningdek, O‘zbekistonning qadimgi davrlardan ho-zirgi zamonga qadar bo‘lgan tarixiy geografiyasi mavjud tarixiy, geografik manbalar va ilmiy adabiyotlar doirasida yoritilgan.

Mas‘ul muharrir:

Sh. KAMOLIDDINOV

tarix fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

K. TO‘XTABEKOV

tarix fanlari nomzodi, dotsent

A. EGAMBERDIYEV

geografiya fanlari nomzodi, dotsent

O‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining 2018 yil 27 martdagi 274-sonli buyrug‘iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN: 978-9943-6739-2-2

© Saidboboyev Z.

© “Shafolat Nur Fayz”, 2020

hlm voqealar bo'lib o'tgan joylar, XIII – XIX asrlardagi hozirgi AQSh hududlarida aholining yoyilishi va joylashishi, XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligi Qo'qon va Xiva xonliklarining asosiy savdo yo'llarining yo'nalishlari, Rossiya imperiyasi mustamlakasi bo'lgan Turkistonning siyosiy-ma'muriy ishlari kabi muammolardir.

Biror davlatning iqtisodiy va siyosiy tarixiy geografiyasini o'rganishda avvalo mazkur davlatning iqtisodiy va tarixiy geografiyasini rivojlanishini ko'rib chiqish kerak bo'ladi. Masalan O'rta Osiyo AQSh, Rossiya imperiyasi, Fransiya, Xitoy, Germaniya, Hindiston va boshqa davlatlarning XVIII asrdan XX asrning boshigacha bo'lgan davrdagi tarixiy geografiyasini o'rganishda siyosiy va iqtisodiy geografiya elementlarini birinchi bo'lib o'rganib chiqish kerak. Bular - aholi soni, uning milliy tarkibi, aholining joylashishi, uning qaysi hududlarda yashaganligi, davlatlar chegarasi, hududdagi barcha ma'muriy tuzilishlardan iborat bo'lishi mumkin. Muammoning eng qiyin tomoni - bu o'rganilayotgan hududning iqtisodiy geografiyasiga oid ko'rsatkichlarning qayd qilinishi, ya'ni ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va joylashishini ko'rsatishdir.

Shundan so'ng iqtisodiy va siyosiy geografiyaning asosiy o'zgarishlari tahlilini qilish mumkin. Bunga masalan, AQShda 1861 – 1865-yillardagi Fuqarolar urushi davri, Rossiya imperiyasidagi islohotlarga va islohotlardan keyingi davrlar, Germaniyaning qo'shilib qolishidan oldingi va keyingi davrlar kiradi.

Tarixiy geografiya fanining muhim vazifalaridan biri bu – o'tmishdagi davlatlar siyosiy chegaralarini, tarixiy voqealar bo'lib o'tgan joylarni aniqlash, shaharlar topografiyasini o'rganishdan iborat. Tarixiy geografiyaning bu qismi siyosiy voqealar, urushlar bayoni va ularning davlatlar chegaralarini o'zgarishidagi o'rnini, hukmdorlar faoliyatini o'rganish bilan uzviy bog'liqdir.

3. Tarixiy geografiyaning fan sifatida shakllanishi

Tarixiy geografiya fan sifatida XVI asrda G'arbiy Yevropada vujudga keldi. Uning shakllanishida ikki yirik tarixiy voqea, ya'ni G'arbiy Yevropa mamlakatlarida XV – XVI asrlarda gumanizmning paydo

UO'K 911(575.1)(075.8)
KBK 63.2(50')ya73
S 21

Saidboboyev, Z.

Tarixiy geografiya va kartografiya [Matn] / Z.Saidboboyev. -
Toshkent: Shafolat Nur Fayz, 2020. - 160 b.

O'quv qo'llanmada tarixiy geografiya va tarixiy kartografiya fanlarining shakllanishi va taraqqiyoti masalalari, shuningdek, O'zbekistonning qadimgi davrlardan ho-zirgi zamonga qadar bo'lgan tarixiy geografiyasi mavjud tarixiy, geografik manbalar va ilmiy adabiyotlar doirasida yoritilgan.

Mas'ul muharrir:
Sh. KAMOLIDDINOV
tarix fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

K. TO'XTABEKOV
tarix fanlari nomzodi, dotsent

A. EGAMBERDIYEV
geografiya fanlari nomzodi, dotsent

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliya va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2018 yil 27 martdagi 274-sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN: 978-9943-6739-2-2

© Saidboboyev Z.
© "Shafolat Nur Fayz", 2020

himi voqealar bo'lib o'tgan joylar, XIII – XIX asrlardagi hozirgi AQSh hududlarida aholining yoyilishi va joylashishi, XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligi Qo'qon va Xiva xonliklarining asosiy savdo yo'llarining yo'nalishlari, Rossiya imperiyasi mustamlakasi bo'lgan Turkistonning siyosiy-ma'muriy ishlari kabi muammolardir.

Biror davlatning iqtisodiy va siyosiy tarixiy geografiyasini o'rganishda avvalo mazkur davlatning iqtisodiy va tarixiy geografiyasini rivojlanishini ko'rib chiqish kerak bo'ladi. Masalan O'rta Osiyo AQSh, Rossiya imperiyasi, Fransiya, Xitoy, Germaniya, Hindiston va boshqa davlatlarning XVIII asrdan XX asrning boshigacha bo'lgan davrdagi tarixiy geografiyasini o'rganishda siyosiy va iqtisodiy geografiya elementlarini birinchi bo'lib o'rganib chiqish kerak. Bular - aholi soni, uning milliy tarkibi, aholining joylashishi, uning qaysi hududlarda yashaganligi, davlatlar chegarasi, hududdagi ichki ma'muriy tuzilishlardan iborat bo'lishi mumkin. Muammoning eng qiyin tomoni - bu o'rganilayotgan hududning iqtisodiy geografiyasiga oid ko'rsatkichlarning qayd qilinishi, ya'ni ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va joylashishini ko'rsatishdir.

Shundan so'ng iqtisodiy va siyosiy geografiyaning asosiy o'zgarishlari tahlilini qilish mumkin. Bunga masalan, AQShda 1861 – 1865-yillardagi Fuqarolar urushi davri, Rossiya imperiyasidagi islohotlargacha va islohotlardan keyingi davrlar, Germaniyaning qo'shili-shidan oldingi va keyingi davrlar kiradi.

Tarixiy geografiya fanining muhim vazifalaridan biri bu – o'tmishdagi davlatlar siyosiy chegaralarini, tarixiy voqealar bo'lib o'tgan joylarni aniqlash, shaharlar topografiyasini o'rganishdan iborat. Tarixiy geografiyaning bu qismi siyosiy voqealar, urushlar bayoni va ularning davlatlar chegaralarini o'zgarishidagi o'rnini, hukmdorlar faoliyatini o'rganish bilan uzviy bog'liqdir.

3. Tarixiy geografiyaning fan sifatida shakllanishi

Tarixiy geografiya fan sifatida XVI asrda G'arbiy Yevropada vujudga keldi. Uning shakllanishida ikki yirik tarixiy voqea, ya'ni G'arbiy Yevropa mamlakatlarida XV – XVI asrlarda gumanizmning paydo

bu'lab va Buyuk geografik kashfiyotlar katta ta'sir ko'rsatgan. Uy-
g'ontali davrida odamlarda antik davrga bo'lgan qiziqish kuchaygan.

Antik dunyoga qiziqish odamlarning antik davr geografiyasi bi-
lan shug'ullanishga olib keldi. Tarixiy geografiya fanida birinchi bor
yaratilgan asar "Qadimgi dunyo atlası" edi. Uni XVI asrning ikkin-
chi yarmida flandriya geografi A.Orteliy (1527 – 1598) yaratgan edi.
U o'z asariga ilova tarzida zamonaviy dunyo atlasini keltirgan edi.
A.Orteliy o'z kartalarini qadimgi dunyo haqidagi qisqacha ma'lumotlar bilan keltirgan. A.Orteliyning asaridan so'ng tarixiy geografi-
ya ilmiy fan sifatida vujudga keldi. A.Orteliyning yozishiga qaragan-
da, uning ishlari "Tarix nazarida geografiya" edi. Aytib o'tish o'rin-
liki, A.Orteliyning o'zi antik mualliflar ma'lumotlarini tanqidiy nuq-
tai nazarsiz qabul qilgan va shu ma'lumotlar asosida o'z kartalarini
tuzgan. A.Orteliyning bu kamchiligini XVII asrda Leyden universi-
teti professori Klyuver tuzatdi.

U qadimgi Italiya va qadimgi Germaniyaning tarixiy geografiya-
si bo'yicha ikkita yirik asar yozgan.

Tarixiy geografiyani rivojlantirish uchun XVII-XVIII asr fransuz
tarixchilari va shu davr frantsuz geograflari Sansonlar, V.Dyuval, J.B.-
D'Anvillar ham katta hissa qo'shdilar. Ular qadimgi dunyo tarixiy ge-
ografiyasi bilan birga o'rta asrlar tarixiy geografiyasini ham o'rgandilar.
XIX asrning ikkinchi yarmidan tarixiy ilmiy tadqiqotlar ijtimoiy-iqtiso-
diy tarixiy ma'lumotlarni o'rganish hisobiga boyib bordi. Bu yo'nalish
bo'yicha ko'zga ko'rinarli qilingan ishlardan biri 1936-yilda Kembrijda
G.K.Darbi rahbarligidagi ilmiy jamoa tomonidan nashrdan chiqarilgan
Angliyaning tarixiy geografiyasi to'g'risidagi asarni keltirishimiz mum-
kin. Bu asar Angliyaning 1800-yilgacha bo'lgan tarixiy geografiyasiga
bag'ishlangan.

G'arbiy Yevropada tarixiy geografiya faniga A.Orteliy, F.Klyuver,
J.B. D'Anvil, G.K.Darbi kabi olimlar katta hissa qo'shganlar.

Rossiyada esa tarixiy geografiyaning asoschisi V.N.Tatishev (1686
1750) hisoblanadi. I.N.Boltin ham mazkur fanning rivojlanishiga kat-
ta e'tibor qaratgan. XIX asrning ikkinchi yarmidan tarixiy geografiya
sohasida tadqiqotlar olib borgan N.N.Barsov Kiyev Rusi geografiyasini
o'rgandi.

XX asr boshida Peterburg arxeologiya instituti va Moskva universitetida tarixiy geografiya o'qitila boshlandi.

Talabalarga mazkur fan asoslarini Peterburgda S.M.Seredonin va A.A.Spitsin, Moskva universitetida esa M.K.Lyubavskiy o'qishgan.

A.N.Nasonov esa qadimgi Rus tarixiy geografiyasiga oid "Rus yeri" nomli ilmiy tadqiqotini 1951-yilda Moskvada nashr ettirgan. M.N.Tixomirov "Rossiya XVI asrda" nomli fundamental tadqiqot yaratgan (Moskva, 1962). I.A.Golubtsovning ilmiy tadqiqotlari asosan tarixiy kartografiya rivoji masalalariga bag'ishlangan. M.V.Vitov, V.K.Yatsunskiy, V.Z.Drobijev, I.D.Kovalchenko, A.V.Muravyev, L.A.Goldenberg, M.I.Belovlar tarixiy geografiyaning nazariy masalalariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar yozishgan.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda ham tarixiy geografiyaga doir qator tadqiqotlar yaratildi. Jumladan, Sh.Kamaliddinov Janubiy Sug'd, Toxaristonning tarixiy geografiyasini IX – XIII asr boshlardagi arab tilidagi manbalar orqali tadqiq etib, alohida monografiya yozgan.

O.Bo'riyevning "Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo" nomli asarida (Toshkent, 1997-yil) esa Markaziy Osiyoning XIV – XV asrlardagi ma'muriy-hududiy bo'linishi, tabiati, xo'jaligi, xalqaro aloqalari geografiyasi va toponimiyasi haqida so'z yuritiladi.

4. Tarixiy geografiyani o'rganishda yordamchi tarixiy fanlarning o'rni

Yuqorida qayd etilganidek, tarixiy-geografik tadqiqotlar tarix faniga asoslanadigan manbalarga tayanadi. Tarixiy geografiya uchun qimmatli bo'lgan manbalarga aholi ro'yxatlari, xo'jalik hisob-kitob daftarlari, yilnomalar, qadimgi geografiyaga oid kitoblar kiradi. Tarixiy geografiya uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan manbalar bu – arxeologik, toponimik, shuningdek, antropologik manbalar hamda yordamchi tarixiy fanlarning ma'lumotlari kiradi.

A r x e o l o g i y a (arxeo – qadimgi va logos – fan) – jamiyat hayoti va insoniyat faoliyatini moddiy ashyolar, qadimgi yodgorliklar asosida o'rganadi. Jumladan, mehnat qurollari, taqinchoq, turli idishlar hamda alohida qo'rg'on va qal'alarni o'rganish asosida qadimgi va o'rta asrlar tarixiy geografiyasining xo'jalik va etnik ma'lumotlariga ega bo'lish mumkin. Arxeologik qazish ishlari

natijasida to'plangan ashyolar yozma manbalarda uchramaydigan ma'lumotlarni qo'lga kiritishimizga imkon beradi.

T o p o n i m i k a (yunoncha topos – joy, onoma – nom) – joy nomlari to'g'risidagi fandir. Toponimika deganda joy nomlarini o'rganadigan fanni, toponimiya deganda esa geografik nomlar yig'indisi tushuniladi. Toponimiya bir necha turga bo'linadi: gidronimiya, ya'ni daryo, dengiz, ko'l, soylar, jilqalar, kanallar, qo'ltiqlar, bo'qozlar, sharsharalar nomlari; oronimiya, ya'ni er yuzasining relef shakllari – tog'lar, cho'qqilar, qirlar, vodiylar, tekisliklar nomlari: oykonimiya (yunoncha "uy"), polinimiya (yunoncha "shahar"), yoki urbonimiya (lotincha "shahar"), ya'ni qishloq hamda shaharlarning nomlari. Bundan tashqari xalq, urug'-aymoq nomlari bilan atalgan toponimlar etnotoponimlar deyiladi; kishilarning ismlari bilan yuritiladigan toponimlarni esa antrotoponimlar deb atash mumkin.

Xalqlar biror hududdan turli sabablarga ko'ra ko'chib ketishsa ham, daryolar ko'llar, shaharlarga ular bergan nomlar saqlanib qolgan. Toponimika xalqlarning qaysi millatga tegishli ekanini aniqlab beradi. Geografik nomlar kartaning eng muhim elementi bo'lib, biror mamlakat yoki o'lka tabiatining xususiyatlarini aks ettiradi. Shu bilan birga joy nomlari jamiyat tarixi bilan chambarchas bog'liq.

Joyga nomni kishilar beradilar. har bir joyning bir necha xususiyati bo'lishi mumkin. Ana shu xususiyatlardan qaysi birini tanlash jamiyatning talabiga, uning taraqqiyot darajasiga bog'liq.

Xalqlar turli joylarga ko'chganlarida yangi yashash joylariga o'z nomlarini beradilar, ko'proq o'zlari oldin istiqomat qilgan joylarining nomini yangi yashash joylariga ham beradilar. Toponimlarning ana shu muhim xususiyatlaridan biri biri ularning takrorlanib turishidir. Bu holni biz AQSh shaharlarining Yevropaning turli davlatlari shaharlari nomi bilan atalganligida ko'rishimiz mumkin. Masalan, AQShning birgina o'zida 8 ta Moskva, bir necha Odessa degan shahar va aholi maskanlari bor. Dunyoda 10 ga yaqin Samarqand bo'lganligi ma'lum. Zarafshon vodiysida bir necha Toshkent qishlog'i bo'lgan. Nomlar "ko'chib" yuradi.

O'zbekistonda takrorlanadigan nomlar juda ko'p. Ularning hammasini ham hoshqularga nisbat berib qo'yilgan nomlar deyish xato. Agar bi-

S.K.Kuznetsov 1907 – 1908-yillarda Moskva arxeologiya institutida tarixiy geografiyaga oid kursida rus tarixiy geografiyasi, umuman, uning o'zi tushuncha sifatida juda noaniq va qoronqu bir mavzu ekanligini uqtirgan.

Bu haqdagi fikrlar keyinroq ham ko'p bildirilgan. 1932-yilda Gilbert: "Tarixiy geografiya" atamasi tarixchi uchun ham, geograf uchun ham umuman tushunarsiz. Bu atama orqali paydo bo'lgan asarlar bir-biridan tavsifi va maqsadi jihatidan o'zaro keskin farq qiladi", – deb yozgan.

1937-yilda mashhur fransuz olimi Mark Blok o'zining G.K.Darbi boshchiligidagi ingliz olimlarining kitobiga (*An Historical Geography of England before A.D. 1800. Edited by Henry Clifford Darby.*

Cambridge: University Press, 1936) bergan taqrizida: "Bizning lug'at "Tarixiy geografiya" kitobi va uning mazmuniga oid to'liq tavsivurni berish uchun qali mukammal emas", – deb ta'kidlagan.

Sho'rolar davri adabiyotlarida hatto tarixiy geografiya fanining mavjudligi to'g'risidagi fikrlar rad etib kelindi. P.G.Saar tarixiy geografiyaning o'rganish ob'yekti yo'qlig'ini va faqatgina tabiiy-tarixiy geografiyagina mavjud bo'lib, u geografik muhitning o'zgarish tarixini o'rganadi, deb ta'kidlaydi.

Ammo V.K.Yatsunskiy mazkur fanning maqsad va vazifalari haqida o'tgan asrning 40-50-yillarida qator tadqiqotlar chop etib, tarixiy geografiyaning prinsipial qonun-qoidalarini batafsil tahlil etgan. Ularda tarixiy geografiya tarixiy fan sifatida o'tmish geografiyasi va tabiiy-tarixiy geografiyasini o'rganadi degan fikrlar ilgari surilgan. V.K.Yatsunskiyning bu muloqazalariga qarshi fikr bildirgan L.A.Goldenberg tarixchilar tabiiy-tarixiy geografiya muammolarini o'rganishga tayyor emasliklarini bildirdi. L.A.Goldenberg tarixiy geografiyadan tabiiy-tarixiy geografiyani ajratgan holda uni shunday ta'riflaydi: "Tarixiy geografiya – tarixiy fan bo'lib, o'tmish xalqlarining tarixiy-iqtisodiy (aholi va xo'jalik) hamda siyosiy-tarixiy geografiyasini tarixiy-geografik muhit bilan bog'lab o'rganadi". Bir tomondan L.A.Goldenberg mazkur ta'rifga tarixiy etnik geografiyani kiritmagan. Bu esa noto'g'ridir.

O'tgan asrning 70-yillarida tarixiy geografiyaga bag'ishlangan asarda mazkur fan tabiiy, aholi, xo'jalik (tarixiy-iqtisodiy) va siyosiy-tarixiy geografiyaga bo'linishi, tabiat va inson o'rtasidagi muosabatlar, tabiiy shart-sharoitning jamiyat taraqqiyotiga ta'siri, tabiat in'omlaridan insonning foydalanishi kabi masalalar o'rganilishi mumkinligi ilgari surilgan. Bunday katta hajmdagi ishlarni ilmiy tadqiq etish uchun avvalo tarix, qolaversa, geografiya fanidan yaxshigina boxabar bo'lish zarur.

Bir guruh olimlar esa geografik kashfiyot va sayohatlar tarixini geografiya tarixigagina emas, tarixiy geografiyaga ham qo'shib o'rganish zarurligini uqtirishadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni ta'kidlash o'rinliki, tarixiy geografiya haqidagi ilmiy qarashlar xilma-xildir. Tarixiy-geografik muammolarni hal etishda esa hamon ikkita yo'nalish — tarix va geografiya mavjud. Tarixiy geografiya bu fanlarning tutash chegarasida bo'lib, tarixga ham, geografiyaga ham oid deyish mumkin.

2. Tarixiy geografiyaning vazifalari.

Tarixiy geografiyaning asosiy bo'limlari

Biz umumta'lim maktablarida O'zbekistonning, dunyoning tabiiy, iqtisodiy, siyosiy va aholi geografiyasini o'rganamiz. Xo'sh, tarixiy geografiya ulardan nimasi bilan farqlanadi?

Yuqorida ko'rib chiqqanimizdek, tarixiy geografiya fani to'g'risida XX boshlariga qadar ilmiy adabiyotlarda aniq tasavvur mavjud emas edi. G'arbda ham, Rossiya, qolaversa, O'zbekiston tarix va geografiya fanida ham bu sohada hozirga qadar turli qarashlar mavjud. Vaholanki, qadimdan toki hozirgi kungacha yaratilgan ko'plab tarixiy asarlar mazmunini tarixiy-geografik ma'lumotlar tashkil etadi.

Hozirda tarixchi va geograf olimlar tarixiy geografiya bilan tarix o'rtasidagi farqni juda yaxshi tushunadilar. Geografiya tarixi (ko'pincha uni geografik bilimlar tarixi ham deb atashadi) geografik kashfiyotlar va sayohatlar, shuningdek, geografik tasavvurlar, umuman ajdodlarimizning geografik dunyoqarashlari tarixini o'rganadi. Tarixiy geografiya fani esa o'tmishni geografiya bilan bog'lab o'rganadi. Shu tariqa zamonaviy geografiya va tarixiy geografiya bitta ob'yektni farqli jihatlarida tadqiq etadi.

Zamonaviy geografiya mazkur ob'yektni hozirgi holatini o'rgan-sa, tarixiy geografiya uning o'tmish tarixidagi o'zgarishlarini tahlil qiladi. Hatto nomidan ham bilinib turibdiki, bu fan o'tmish davrning geografiyasini o'rganuvchi fandır. Bu fan "geografiya tarixi" fanidan farqli o'laroq (geografiya tarixi fani geografiya fanining paydo bo'lishidan to rivojlanishiga qadar o'rganadi) jamiyatning turli davrlarida rivojlanish sharoitini o'rganuvchi aniq geografiyaning tashkil etadi. Tarixiy geografiya alohida tumanlardagi ishlab chiqarishning turli davrlarda o'sishi haqidagi ma'lumotlarni aniqlashtiradi. Yoki tarixiy voqea-hodisalarning bo'lib o'tgan joylarini, geografik shart-sharoitlarini tahlil qiladi. Tarixiy geografiya fani muammolarini tarix fani o'rganadi, ammo shu bilan birga uni geografiya fanidan ham ajratib bo'lmaydi, chunki geografiya fanida ochilayotgan yangi ilmiy ma'lumotlar tarixiy geografiya fani uchun muhimdir. Tarixiy geografiya fanining materiallari tarixiy kartografiya fanining asosi bo'lib xizmat qiladi. Tarixiy geografiya fanining rivojlanishi esa tarix fanining rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir.

Tarixiy geografiya tarixiy bilimlarning asosiy tarmoqi bo'lib, u-siz tarixiy jarayonlar geografiyasini o'rganib bo'lmaydi. Tarixiy geografiyasiz tarix haqidagi tasavvurimiz to'liq va mukammal shakllanmaydi.

Geografiya fanining muammolari tarixiy geografiya fani oldida turgan muammolar bo'lishi mumkin, ammo o'tmishning aniq geografiyasi bo'lishi mumkin emas. Tarixiy geografiya o'tmish tarixning aniq geografiyasini o'rganadi.

Demak, tarixiy geografiya tarix fanlari sirasiga kirib, insoniyat tarixini o'tgan davrlar geografiyasini o'rganadi. Bo'lib o'tgan voqea-hodisalarning tarixini haqiqiy baholash uchun o'sha davrning tarixiy geografiyasini yaxshi bilish kerak. Bu O'zbekiston, qolaversa, O'rta Osiyo tarixini ob'yektiv, ilmiy asoslangan holda o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi. Tarixiy geografiya zamonaviy geografiya kabi o'z bo'limlariga ega bo'lib, asosan, to'rt yirik bo'limdan tashkil topgan:

1. Tabiiy-tarixiy geografiya.
2. Aholi tarixiy geografiyasi.
3. Xo'jalik (tarixiy-iqtisodiy) geografiyasi.

4. Siyosiy-tarixiy geografiya.

So'nggi bo'limga ichki va tashqi chegaralar geografiyasi, siyosiy ma'muriy bo'linishlar, shaharlar va qal'alar joylashishi, shuningdek, tarixiy voqealar, harbiy yurishlar yo'nalishlari, muqorabalar kartalari, milliy-ozodlik harakatlari geografiyasi ham kiradi.

Tabiiy-tarixiy geografiya esa o'tgan bir necha ming yillar davomida deyarli o'zgarishsiz qolgan. Kishilik jamiyati, insoniyat sivilizatsiyasining rivojlanishi uchun tabiat o'zgarishlarini o'rganish muhimdir, chunki daryolar o'zanining o'zgarishi, vodiylarning yo'qolib ketishi, sug'orish tizimlarining paydo bo'lishi, ko'l va dengizlar chegaralarining o'zgarishi, o'rmonlar hayvonot dunyosi ba'zi turlarining yo'q bo'lib ketishi insoniyat tarixini o'zgarishiga sabab bo'luvchi omil bo'lishi mumkin.

Qadimdan aholi qulay geografik shart-sharoitlar mavjud bo'lgan hududlarda istiqomat qilib kelgan. Jumladan, qadimgi Misr aholisi uchun Nil, Xitoy uchun Xu-anxe va Yantszi, Ikki daryo oralig'idagi xalqlar uchun Dajla va Frot, O'rta Osiyo aholisi uchun esa Amudaryo va Sirdaryoning qanchalik muhim ahamiyat kasb etganligini alohida keltirish mumkin. Tabiiy geografiya ma'lum bir hududda aholining kelib joylashishi yoki u yerlarni tark etishiga ham sabab bo'ladi. Bularning barchasini tabiiy-tarixiy geografiya bo'limi tadqiq etadi.

Ma'lum bir mintaqa yoki davlatning aholisi, u joylashgan hududlar, aholining etnik tarkibi va soni kabi masalalarni aholi tarixiy geografiyasi o'rganadi. Davlatning taraqqiy etishida aholining va ishlab chiqaruvchi kuchlarning soni qal qiluvchi ahamiyatga ega hisoblanadi.

Agar biror davlatning tarixini o'rganmoqchi bo'lsak, tarixiy-iqtisodiy va xo'jalik geografiyasini o'rganishimiz ham kerak bo'ladi. Chunki iqtisodiy munosabatlar va xo'jalik turlarining mukammallaшиб borishi, savdo-sotiqning taraqqiy etishi natijasida jamiyatlarining ham rivoji kuzatiladi yoki aksincha.

Tarixiy geografiyani o'rganish mobaynida turli xil muammolarga duch kelishimiz mumkin. Masalan, X – XII asrlarda Qoraxoniylar davlati hududlarining o'zgarib turishi, XVII – XVIII asrlarda ashtarxoniylar davlati chegaralarining o'zgarib turishi, Amir Temur davridagi mu-

SO‘Z BOSHI

Mustaqillik sharoitida jamiyatdagi yangi o‘zgarishlarni amalga oshirish jarayonida erkin demokratik tafakkurga ega bo‘lgan va mustahkam milliy g‘oya kuchi bilan birlashgan jamiyat a‘zolarini tarbiyalash vazifalarini bajarishda tarix fanining o‘rni jiddiy ravishda ortmoqda.

Mintaqamizning Sharq va g‘arb o‘rtasidagi muhim savdo yo‘llari tutashgan erda joylashganligi bois bu hududdan ko‘plab sayyohlar, savdogar va sarkardalar o‘tishgan. Tarixan hozirgi O‘zbekistonning hududi shunday joy bo‘lganki, bu yerda ko‘qna savdo yo‘llari (mashhur Buyuk Ipak yo‘li) tutashgan, jo‘shqin tashqi aloqalar va turli etnik jarayonlarning bir-birini o‘zaro boyitishi jarayoni kechgan.

Bu masalalarni chuqurroq o‘rganish va talaba yoshlarga yetkazish maqsadida “Tarixiy geografiya va kartografiya” o‘quv qo‘llanmasi tayyorlandi. Mazkur o‘quv qo‘llanma “Arxivshunoslik” bakalavriat yo‘nalishi talabalari uchun tayyorlangan. Uning vazifasi bakalavriat talabalariga tarixiy geografiya fani, uning maqsad va vazifalari, O‘rta Osiyo va O‘zbekiston tarixiy geografiyasi, kartografiyasi haqida asosiy tushunchalar berishdan iborat.

O‘quv qo‘llanmada asosiy e‘tibor tarixiy geografiya hamda kartografiyaning shakllanishi va taraqqiyoti masalalari, shuningdek, O‘rta Osiyo olimlarining mazkur fanlarning rivojiga qo‘shgan hissalarini batafsil yoritishga harakat qilindi. O‘lkamizning qadimgi davrlardan hozirgi zamonga qadar bo‘lgan tarixiy geografiyasi mavjud tarixiy, geografik manbalar va ilmiy adabiyotlar doirasida yoritildi.

Talabalarning fan yuzasidan egallagan bilimlarini mustahkamlash maqsadida har bir bob oxirida savol va topshiriqlar berilgan. Bundan tashqari “Arxivshunoslik” bakalavriat yo‘nalishi talabalariga ushbu fandan ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlar olib borilishini hisobga olib, mustaqil ta’lim va mustaqil ish mavzulari taqdim etilgan.

Muallif o‘quv qo‘llanma yuzasidan bildirilgan fikr-mulohazalar uchun avvaldan minnatdorchilik bildiradi.

1-MAVZU. TARIXIY GEOGRAFIYANING VAZIFALARI VA ASOSIY BO'LIMLARI. UNING FAN SIFATIDA SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

1. Tarixiy geografiya fani haqidagi ilmiy qarashlar

Tarixiy geografiya fan tarmog'i sifatida qadimdan shakllangan tarix va geografiya fanlaridan ancha yosh sanaladi. U fan sifatida bir necha yuz yildan beri mavjud. Uning taraqqiyoti tarixi tarixiy-geografik adabiyotlarda qisqacha berib o'tilgan. Jumladan, S.M.Seredoninning kitobida bu fan to'g'risidagi ma'lumotlar Kiyev Rusi va Moskva davlati tarixiy geografiyasi misolida tahlil etilgan, xolos. g'arb adabiyotida ham tarixiy geografiya tarixi bo'yicha ilmiy asarlar juda kam. Avstriyalik taniqli olim Vimmerning tadqiqotida qadimgi dunyo va Germaniya, qisman Fransiya tarixiy geografiyasi bo'yicha asarlar biroz sharhlangan.

Fransuz olimi Dejardenning mashhur yirik asarida Galliya tarixiy geografiyasiga doir adabiyotlar tahlil etilgan. Ammo Vimmerning ham, Dejardenning ham kitoblarida tarixiy geografiyaning rivoji haqidagi ma'lumotlar unchalik ko'p emas.

Ingliz ilmiy adabiyotida Bekerning bu sohaga oid maqolasi ingliz tarix va geografiya assotsiatsiyasining Oksford bo'limi qo'shma yiqinida o'qilgan bo'lib, unda so'nggi yuz yil ichida tarixiy geografiya bo'yicha ingliz olimlarining tadqiqotlari ko'rib chiqilgan.

Ilmiy adabiyotlarda uzoq vaqt davomida tarixiy geografiyaning shakllanishi va unga omil bo'lgan sabablarni asoslovchi ilmiy xulosalar deyarli yo'q edi. Holbuki, ilmiy adabiyotlarda bu masala ancha oldin qo'yilgan. XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarining yirik nemis tarixchisi Geeren (1760 – 1842) 1785-yilda Volterning tarixiy g'oyalarini davom ettirib, tarixiy geografiyaning shakllanishi va asosiy bosqichlari haqida to'xtalib o'tdi. Geeren o'z fikrlarini mualliflar jamoasi tomonidan nashr etilgan qadimgi dunyo tarixiga doir kitobda bayon etgan.

Geeren qadimgi dunyo tarixiy geografiyasining asoschisi deb Niderlandiyaning Leyden universiteti professori Klyuvern (XVII asrning birinchi choragi) tan olgan.

Geeren tarixiy geografiya fani taraqqiyoti tarixini uch bosqichga bo'ladi:

1. Klyuverdan Tsellariusga qadar;
2. Tsellariusdan D'Anvilga qadar;
3. D'Anvildan Gatterer va Mannertga qadar.

Geeren tarixiy geografiyaning ilmiy fan sifatidagi taraqqiyotiga gallyalik olim Xristofor Tsellarius hissa qo'shganligini ham alohida aytgan.

XIX asrda Geerening fikrlari boshqa tadqiqotchilar tomonidan bir necha bor takrorlandi. 40-yillarda Forbiger qadimgi geografiyaga oid darslik kitobida Klyuver va Tsellariusni tarixiy geografiyaning haqiqiy asoschilari deb hisoblagan.

70-yillarda Bursian mashhur nemis kishilari hayoti lavqalari nashr etiladigan "Allgemeine Deutsche Biographie" kitobiga yozgan Klyuver haqidagi biografiyasida ham uni tarixiy geografiyaning asoschisi deb ta'riflagan. 80-yillarda Vimmer ham yuqorida ko'rsatilgan asarda bu fikrni takrorlagan.

1891-yilda geograf olim, professor Parch tomonidan Klyuver haqida maxsus monografiya e'lon qilingach, uning tarixiy geografiya asoschisi ekanligi haqidagi qarashlar yana ham ko'paydi. Nemis olimi Gettner Parchning fikrlariga qo'shilib, Klyuvern tarixiy geografiya asoschisi deb ataydi.

Sho'rolar hukmronligi davridagi adabiyotlardagi bu haqdagi dastlabki qarashlar 1937-yilda S.Rudnitskiy va 1939-yilda V.P.Budvanovlar tomonlaridan bildirilgan.

Shunday qilib, tarixiy geografiyaning paydo bo'lishi va vaqti haqidagi eski an'analar mavjuddek ko'rinsa-da, aslida haqiqat boshqacharoq.

1930-yilda belgiyalik olim Van der Linden Birinchi xalqaro tarixiy geografiya kongressi ochilishidagi kirish nutqida boshqacha nuqtai nazarni, ya'ni XVI asrning ikkinchi yarmida dunyoning ilk tarixiy atlasini yaratgan flamand olimi A.Orteliyni tarixiy geografiyaning asoschisi deb baholadi. Xuddi shunday qarashlar 1935-yilda geografiya fanlari tarixi bo'yicha yirik italyan mutaxassisi Almadja tomonidan "Italyan ensiklopediyasi"ga Orteliyga bag'ishlab yozilgan maqolada ham bildirildi.

Amerikalik Garri Barnes 1938-yildagi asarida XII asr ingliz muarrix va geografi Jerald de Barri o'z davrida tarixiy geografiya bilan jiddiy qiziqqanligi hamda "Irlandiya topografiyasi" va "Uels bo'ylab sayohat" nomli asarlarini yozganligini ma'lum qilgan.

Yuqoridagi noaniqliklarni bartaraf etish maqsadida ko'plab ilmiy anjumanlar tashkil etilgan. 1930-yilda Belgiyada tarixiy geografiyaga bag'ishlangan maxsus xalqaro kongressda Belgiya, Fransiya, Germaniya, Angliya, Italiya, Ispaniya, Polsha va Niderlandiyadan kelgan olimlar ishtirok etishdi. Kongressdagi etti seksiyada jami 55 ma'ruza o'qilgan.

1950-yilda sobiq Ittifoq tarixiy geografiyasi bo'yicha maqolalar to'plami nashr etila boshlandi (qarang: "Вопросы географии", №1-20).

1932-yilda London Iqtisodiyot maktabida Angliya tarix va geografiya jamiyatining munozarasida tarixiy geografiya fani maxsus muhokama qilingan. Muhokama tarixiy geografiya fani to'g'risidagi fikrlarga bir qator aniqliklar kiritdi. Tarixiy geografiyaga siyosiy chegaralar tarixi, tarixiy jarayonlarga tabiat ta'sirlari, shuningdek, tarixiy jarayonlarning geografik hodisalarga ta'siri va alohida mintaqalarning geografiyasini o'rganish, geografik kashfiyotlar, geografik fanlar tarixi kabi bo'limlarni kiritish ilgari surilgan. Bu yerda tarixiy geografiyaga oid yangi bo'limlar bilan birga geografiya tarixi ham qo'shib ketganligini farqlash kerak.

Qabila va urug'lar, xalqlarning biror hududda joylashishi va o'z tarixi davomida bu hududlarning o'zgarishi, mustamlakalar natijasida yangi xalqlarning kelib joylashishi kabi masalalar tarixiy geografiya bo'limi sifatida M.K.Lyubavskiyning Rossiya tarixiy geografiyasiga oid asarida tilga olib o'tilgan.

Ba'zan tarixiy geografiya fanining mazmunini aniqlashtirishda chalkashliklarga ham yo'l qo'yilgan. Masalan, A.A.Spitsin tarixiy geografiyani "...tarixning bo'limi bo'lib, mamlakatning hududi va aholisini, tabiiy-geografik tavsifini, qisqa qilib aytganda, uning tarixiy manzarasini o'rganadi", – deb yozgan.

S.M.Seredonin tarixiy geografiya avvalo aholi, chegaralar, yo'l-larni (mustamlaka, savdo-sanoat, harbiy) o'rganishini ta'kidlagan.

ror qishloq nomi ko'p yerlarda uchrasa, u avvalo etnonim, ya'ni biror millat, urug', qabilaning nomi bo'ladi.

Masalan Qo'ng'iro't, Mang'it, Urganji, Mitan Arab nomli qishloqlar etnotoponimlardir. Atamalar ham joy nomlari tarkibida takror-takror uchraydi. Rabot, buloq, quduq, soy, suv, qum, tosh, ga-za, tungi, qopchiqay, tog', dahana, arna, tepa kabi atamalar ana shular jumlasidandir. Toponimlarning ana shunday takrorlanib turishi ularni tasniflab o'rganish ishini osonlashtiradi.

Joy nomlarini turlicha tasnif qilish mumkin. Agar toponimlarni etimologiyasi jihatdan tasnif qilsak, 1) etimologiyasi hammaga ravshan bo'lgan toponimlar (Uchquduq, Beshariq, Navoiy, Paxtakor va hokazolar); 2) ma'nosi etimologik tadqiqotlar yordamida ochib beriladigan toponimlar (Jizzax, Shopurkom, Buxoro, Norin va hokazolar); 3) mazmunini hozircha izohlab berish qiyin bo'lgan toponimlar (Arsif, Zomin va hokazolar) ajratish mumkin.

Tarixiy geografiyani o'rganishda qator yordamchi tarixiy hujjatlarning uslublariga tayaniladi. Ularning manba va ma'lumotlari tarixiy geografiya fani uchun keng qo'llanilishi mumkin.

Jumladan, antropologiya fani ma'lumotlari orqali esa xalqlarning kelib chiqishi, uning turli irq'larga oidligi masalalari ilmiy qal etiladi. O'rta Osiyo xalqlarining ham turli irq'larga oidligi ana shu fanning uslublari yordamida aniqlangan. Jumladan, toqlik tojiklar antropologik tip jihatidan yevropoid irq'iga, qozoq va qirg'izlar esa mongoloid, o'zbek va tojiklar esa har ikki irq'ga ham oidligi ma'lum. O'zbeklarda yevropoid irq'ining belgilari kuchli.

Genealogiya (yunoncha genealogia-shajara) – shajaralar tuzish, urug' va oilalarning kelib chiqishi, ayrim shaxslarning tarixi va qarindoshlik aloqalarini o'rganadi. Siyosiy tarixiy geografiya uchun genealogiyaning katta ahamiyati bor. hukmdorlar va sulolalar tarixini o'rganishda, ularning haqiqiy qon-qarindoshlik aloqalarini aniqlashda genealogiya uslublaridan foydalanish zarur.

Geraldika (lotincha heraldus – jarchi, gerald) – gerbshunoslik, debild XIII – XIX asrning birinchi yarmigacha dvoryan, tsex va yer mulklarining gerblarini tuzish bilan geraldlar shug'ullanganlar (geraldika atamasi shundan olingan). XIV asrdan boshlab gerbchilar madonxonalari tashkil topgan, unda murakkab va rangli gerblar yaratilgan.

Bora-bora uylar, tarixiy yodgorliklar, davlat bayroqlari, pullar va harbiy qurollarga gerb suratlarini tushirish rasm bo'lgan. Geraldika moddiy madaniyat yodgorliklarini hamda gerbli va ramzli yozma manbalarni o'rganadi hamda tarixiy-geografik tadqiqotlar uchun ijtimoiy xususiyatlar, mamlakatlararo iqtisodiy aloqalarni o'rganishda yordam beradi. Arxeologik qazishlar O'zbekistonda ham qadimdan muhrlar, tangalar va buyumlarga, shahar, davlat, urug' yoki hunarmandchilik uyushmalarining gerb suratlarini tushirish keng tarqalganligini ko'rsatadi. Tamqalarga tushirilgan turli ramzlar yordamida davlat yoki ma'lum mintaqaning tabiiy-geografik joylashuvi, asosiy xo'jalik shakli, siyosiy tuzumi haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin. Ular ajdodlarimizning iqtisodiy va ijtimoiy hayotini, davlatlar va sulolalar tarixini oydinlashtirishga xizmat qiluvchi nodir manbalardan biridir.

D i p l o m a t i k a (yunoncha diploma – ikki buklangan hujjat) – yordamchi tarix fani bo'lib, tarixiy hujjatlar va yozishmalarni o'rganadi. Diplomatika XIV – XV asrlarda ilmiy asosda rivojlana boshladi va bu jarayon XIX asrga qadar davom etdi. Diplomatikada maxsus tarmoqlar: imperator va qirollar yorliqlari diplomatikasi, papalar yorliqlari diplomatikasi, shaxsiy hujjatlar diplomatikasi shakllandi. Mazkur hujjatlar orqali siyosiy-tarixiy geografiyaga oid ma'lumotlarni qo'lga kiritishimiz mumkin. Respublikamizda asosiy diplomatika hujjatlari O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxivi va Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida to'plangan.

M e t r o l o g i y a (yunoncha metron – o'lchov, logos – ta'limot) – o'lchovlar, ularning bir xilligini ta'minlash usullari va vositalari hamda talab etilgan aniqlikka erishish yo'llari haqidagi fan. Tarixiy metrologiyada asosan, o'tmishdagi, ayniqsa, turli davrlarda aholining xo'jalik munosabatlarida mavjud bo'lgan xilma-xil o'lchov birliklari hozirgi zamonaviy metrik o'lchovlar tizimiga aylantiriladi. Bu orqali esa iqtisodiy tarixiy geografiyaga doir ma'lumotlar yanada oydinlashadi.

N u m i z m a t i k a (lotincha numisma – tanga) – yordamchi tarix fani bo'lib, tangachaqalar va pul munosabatlari tarixini tangalar, tangachaqalar yordamida o'rganadi. Tangalarni to'plash (kolleksiyasi) XIV asrdan boshlangan. Numizmatika fan sifatida XIII asrda

puydo bo'lgan. Numizmatik materiallar yordamida siyosiy, iqtisodiy-tarixiy geografiyaga doir ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin. Tangalarda u zarb etilgan joy va uning qiymati, qachon va qaysi hukmdor yoki podsho tomonidan zarb etilganligi o'sha davrga doir siyosiy va iqtisodiy bilimlarimizni boyitadi.

O'zbekistonda yozma yodgorliklarning aksariyati arab yozuvida bo'lganligi sababli arab paleografiyasi bir qadar rivojlangan.

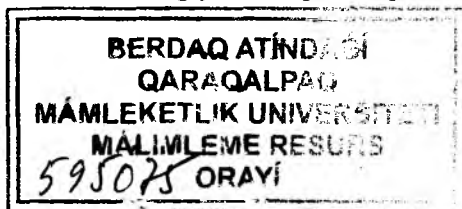
Tarix fanining muhrlarni o'rganuvchi yordamchi sohasi s f r a g i s t i k a (yunoncha sphragis – muhr) XVIII asrda diplomatikaning bo'limi sifatida shakllana boshlagan. Uning vazifasi hujjatlarni tasdiqlash hamda ularning haqiqiyligini aniqlashdan iborat bo'lgan. XIX asr oxiridan sfragistikaning qadimgi davlat muassasalarining shakllanishi va rivojlanishi tarixini o'rganadigan fan sifatida yangi davri boshlangan. Sfragistika davlat apparatidagi islohotlarni aks ettiruvchi muhrlarni xronologik tavsiflash asosida rivojlanib bordi. Sfragistika materiallari tarixiy-geografik ma'lumotlarni, geraldika, numizmatika, onomastikani o'rganishda, qadimgi arxivlarni aniqlashda muhim manbadir. O'rta Osiyoda muhrlar shahar hokimi, mingboshi, noib, qozi, mufti muhri va boshqalarga bo'lingan.

X r o n o l o g i y a (yunoncha xronos – vaqt va logos – ta'limot) – vaqt o'lchovlari haqidagi fan. U 2 xil xronologiyaga bo'linadi: 1) astronomik (matematik) xronologiya; 2) texnik (tarixiy) xronologiya.

Astronomik xronologiya – osmon hodisalarini turli astronomik vaqt doirasida o'rganadi. Tarixiy xronologiya - yordamchi tarixiy fan bo'lib, yozma va arxeologik manbalardagi aniq vaqtlarni o'rganadi.

qadimdan xalqlar tabiat hodisalarini kuzatib, qiyin matematik hisob-kitob orqali vaqtni o'lchashgan.

Qadimdan xalqlar Oy, quyosh, Oy-quyosh kalendarlaridan foydalanishgan. Bu kalendarlardagi vaqtlarni hozirgi kalendarga ko'chirish va tarixiy voqealar, muhim jang va qo'zg'olonlar bo'lib o'tgan sanalarni to'g'ri aniqlash uchun ham xronologiya fani qonun-qoidalaridan foydalaniladi.

5. O'rta Osiyo olimlari asarlarining tarixiy geografiya uchun ahamiyati

X o r a z m i y. O'rta asrlarda xalifa Ma'mun tashkil qilgan "Bayt al-qikma" ("Donishmandlar uyi")da buyuk alloma Muhammad Muso al-Xorazmiy ham faoliyat ko'rsatgan. Xalifa Ma'mun o'sha davrda er yuzining batafsil kartalarini tuzish to'g'risida topshiriq bergan. "Dunyo kartalari" aslida yaxlit atlas bo'lishi kerak edi. Atlas tuzish ishi bilan 70 ga yaqin olim shug'ullangan, ularga esa Muhammad Muso al-Xorazmiy boshchilik qilgan.

Bu kartalar yiqindisi "Ma'mun dunyo kartasi" nomi bilan ham yuritilgan. Tadqiqotchilarning fikricha, uni tuzish ishlari 840-yillarga yaqin tugallangan bo'lsa kerak.

Xorazmiyning mazkur kartalar munosabati bilan yozilgan "Surat al-arz" kitobi o'z davrida juda mashhur bo'lgan, undan hamma bilimdonlar foydalanishgan. "Xorazmiy geografiyasi" nomi bilan mashhur bo'lgan ta'limot olimning ayni shu asariga asoslangan.

Kitobning taxminiy mazmuni quyidagicha: kitob bir necha o'nlab kartalar va ularga berilgan izohnomalardan iborat bo'lgan. Shularning hammasi "Kitobu surat al-arz" deb atalgan. "Arz" so'zi - er, dunyo ma'nosida, "surat" - umumiy qiyofa, ko'rinish ma'nosini anglatrsa ham, ko'pincha "geografiya" so'zi o'rnida ishlatilgan; shuning uchun kitobning nomi "Yerning surati" yoki "Geografiya" deb tarjima qilingan. Kitobning ikkinchi nomi: "Kitobi rasm ar-rub al-ma'mur" ("Ma'muraning rasmi", "Aholi yashaydigan chorak rasmi").

Bu asarning faqat bir nusxasi topilgan, uning harn ko'p betlari yo'qolib ketgan ekan. qo'lyozma 1878-yilda Qohirada topilgan, bir necha yildan so'ng Strasburg shahridagi kutubxonaga o'tib qolgan. Izohnomalar to'la saqlangan. Izohlar asosan zij tarzida, ya'ni raqamlar jadvali tarzida yozilgan. Har sahifada ikki qator jadval berilib, unda dunyoning turli mintaqalari iqlimlar bo'yicha joylashtirilgan va koordinatalari ko'rsatilgan. Jami 537 ta eng muhim joyning nomi, g'arbdan sharqqa qarab ketma-ket yozilgan. Avvalo shaharlar birmabir aytib o'tilgan, so'ngra tog'lar (203 nom), dengizlar va orollarning nomlari, eng oxirida daryolar alohida-alohida yozilgan.

J a y h o n i y. X asrda Buxoro Somoniylar davlatining poytaxti edi. 914-yili hokim Ahmad ibn Ismoilning vafotidan so'ng uning

qoʻldak oʻgʻli – shahzoda Nasr ibn Ahmad taxtga oʻtirdi, ammo davlatni boshqarishga yoshlik qilganidan butun ishni ulugʻ vazir, ayni vaqtda buyuk geograf Abu Abdulla Muhammad ibn Ahmad ibn Nasr Jayhoniylar bajardi.

Jayhoniylar taxminan 870-yillarda tugʻilgan. 914-yildan umrining oxiri 942-yilgacha vazirlik qilgan. Fanimiz tarixida chuqur iz qoldirgan bu ajoyib siymo oʻzining yuksak lavozimi va baland qoʻlidan ilmiy-tanqidiy manfaatlar uchun foydalana bilgan, xususan, geografik maʼlumotlarga va sayohatlarga qomiylik qilgan: mashhur Abu Zayd Balʼsiyni qoʻllab-quvvatlagan, Arabistondan Buxoroga kelib qolgan va u yerda xizmat qilgan geograf va shoir Abu Dulafni Xitoy, Tibet, Hindistonga sayohatga yoʻllagan, sayyoh ibn Fadlonni 921-yili sentabrda Buxoroda mehmon qilgan (ibn Fadlon X asr arab sayyohi boʻlib, Bagʻdoddan Eron – Buxoro – Xorazm – Ural orqali Volgaga chiqib borgan).

Jayhoniylar fanning bir qancha sohasiga oid asarlar yaratgan, jumladan, dunyo geografiyasidan taxminan 907 – 922-yillar oraligʻida katta hajmli asar yozgan. Arab geografi Muqaddasiy (947 – 1000) kutubxonada Jayhoniylarning etti jildlik geografiya kitobini koʻrganligini eʼtirof etgan. Bu kitobning “Kitob al-masolik val-mamolik” (“Masofalar va mamlakatlar kitobi”) deb atalganligi Abu Rayhon Beruniyning “Osori boqiya” asarida aytib ketilgan. Uning “Kitob al-masolik fi maʼrifat al-mamolik” (“Mamlakatlarni bilishda masofalar kitobi”) deb atalganligi ham bizga maʼlum.

“Kitob al-masolik val-mamolik” X – XII asrlarda juda mashhur boʻlgan, eski geografik adabiyotlarda qurmat bilan tilga olinib turgan.

Jayhoniylar geografiyasining yana bir xususiyati shundaki, urf-odatlar va udumlar yozma manbalardan, jumladan Ibn Xurdodbehning asaridan foydalanish bilan birga, talay geografik maʼlumotlarni bevosita turli mamlakatlardan kelgan odamlar bilan suhbatlashib yigʻarishgan. Muqaddasiyning yozishicha, Jayhoniylar chet ellik sayyohlar, muhojirlar bilan suhbatlashganida ulardan mamlakatlari, bu mamlakatlarga boradigan yoʻllar, savdo-sotiqdan olinadigan foyda haqida soʻzlashgan, yulduzlarning balandligi, buyumlardan soya tushishi, havo harorati oʻzgarishi toʻgʻrisida ular bilan fikr olishgan. hatto, Rus,

Hindiston, Xitoy va boshqa mamlakatlarga mak-tublar yo'llab, mak-tubda urf-odatlar va udumlar, u yerlardagi aholi, urf-odatlar, saroy va devon tartib-qoidalari to'g'risida surishtirgan. Jumladan, Tunkat (Ohangaron vodiysida) bilan Xitoyning poytaxti oralig'idagi masofa 140 kunlik yo'lga teng ekanligini elchilardan surishtirib olgan.

Jayhoniylar asarida Sharq mamlakatlariga katta e'tibor berilgan. Unda Markaziy Osiyo va O'rta Osiyo, Hind vodiysi, turk qabilalari, Uzoq Sharq to'g'risida yangi ma'lumotlar bor. Jayhoniylar asari g'arb mamlakatlari to'g'risida asarlar yozgan Sharq mamlakatlari uchun asosiy manba bo'lishi bilan birga, ularga Sharq to'g'risida ham boy ma'lumot bergan.

Narshaxiy. Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy Xasrning birinchi yarmida (899 – 959) Buxoroda yashagan tarixchi olimdir. U 944-yilda Buxoro viloyatining tarixi to'g'risida arab tilida "Tahqiqi al-viloyat" nomli ajoyib asar yozgan.

"Tahqiqi al-viloyat" kitobini ba'zan "Axbori Buxoro", "Buxoro tarixi", ko'pincha, "Narshaxiy tarixi" deb ham ataganlar. "Tarix"da Buxoro to'g'risida turli rivoyatlar va hikoyatlar, hokimlarning hayoti va urushlar yozilgan. Ammo biz uchun uning geografik tomoni – Buxoro viloyatining tabiati, shahar topografiyasi, qishloqlari, boyligi, sanoati va aholisi to'g'risidagi ma'lumotlar juda muhimdir.

Narshaxiy Buxoro viloyatidagi shaharlarni ham qisqacha ta'riflagan: "Afshina katta bir shahar bo'lib, qal'asi bor. Bir necha qishloqlar unga qarashlidir. Odamlar u joyni tabarruk deydilar. qaftaning muayyan bir kunida u yerda bozor bo'ladi". "Karminada mullalar va shoirlar ko'p bo'lgan. qadimda Karmanani bad'iyan xurdal (kichkina toqora, kichik obdasta) deb ataganlar. Buxorodan to Karminagacha 12 toshdir".

Asarda bulardan tashqari, Buxorodagi katta yonqin, viloyatdagi ariqlar, ekinlar, masofalar to'g'risida ham mukammal ma'lumotlar bor. Joy nomlari bilan bir qatorda geografik atamalar ham uchraydi.

"Hudud al-olam". "Hudud al-olam" ("Kitobi hudud al-olaminal mashriq ilal mag'rib") asari 983-yili Amudaryoning chap sohilidagi Juzjon viloyatida (Balxdan g'arbda) yozilgan bo'lib, shu viloyatning hokimi amir Abul Xoris Muhammad ibn Ahmadga bag'ishlagan. Fors tojik tilidagi bu asarni o'z zamonasida ham, XIX asr oxirigacha ham sh

nom bilan biror kimsaning eshitgani yoki tilga olgani ma'lum emas; urf-odatlar va udumlar hatto biron ro'yxatda ham qayd qilinmagan. Biroq, u tanomila noma'lum asar bo'lmasa kerak, chunki, birinchidan, asar yozilganidan 300 yil keyin, ya'ni 1258-yilda qayta ko'chirilgan ekan; demak, urf-odatlar va u XIII asrgacha qo'ldan-qo'lga o'tib yurgan.

Ikkinchidan, kitob, extimol, boshqacha nom bilan ham atalgandir. Ammo u ilmiy ahamiyati jihatidan Sharq geografik adabiyotining durdona yodgorliklaridan biridir, xususan, O'rta Osiyo va Afg'onistonda geografik bilimlar tarixi uchun qimmatli manbadir.

Asar jami 60 bob (maqola)dan iborat bo'lib, muqaddimadan keyin quruqliklarning chegaralari, dengiz va qo'ltiqlar, orollar (jaziralar), tog'lar va ular baqridagi ma'danlar, daryolar, cho'llar va qumlar, so'ngra jahondagi viloyatlar (nohiyathoi jahon) ning ta'rifi berilgan. O'liyozmaning asl nusxasida sarlavqalar va mashhur joylarning nomlari qizil siyoqda yozilgan.

"Hudud al-olam" asarida jahondagi barcha mamlakatlarning ta'rifi berilgan geografik, etnografik va iqtisodiy ma'lumotnomadir.

Chunonchi, "Hudud al-olam"ning noma'lum muallifi xurosonlik bo'lganligidan, asarda hozirgi Tojikiston, Qirg'iziston, O'zbekiston, Turkmaniston, Afg'oniston yerlari mukammal tasvirlangan. Uning dunyo to'g'risidagi ta'riflari Sharqning boshqa geograflari asarlaridagiga o'xshash bo'lsa-da, original va mustaqil muloqazalari ko'p.

B e r u n i y. Sharqshunoslarning taxminicha, Beruniy 150 tacha asarning muallifidir. Ba'zi sharqshunolar, u 180 tacha kitob yozgan, degan fikrda. Sharqshunoslarning eng keyingi hisobiga ko'ra, Beruniy asarlari quyidagicha taqsimlanadi: astronomiyaga oid asari 10 ta, matematikaga oidi – 20 ta, geografiya – geodeziyaga oidi – 12 ta, kartografiyaga oidi – 4 ta, iqlim va ob-havoga oidi – 3 ta, mineralogiyaga oidi – 3 ta, falsafaga oidi – 4 ta, fizikaga oidi – 1 ta, dorrhunoslikka oidi – 2 ta, tarix, etnografiyaga oidi – 15 ta, adabiyotga oid asari 28 tadir.

Beruniy asarlari orasida geografiyaga doir maxsus kitoblar an'iqgina; uning astronomiya va boshqa sohalarga bag'ishlangan kitoblarda ham geografik ma'lumotlar ko'p. Beruniyning uzunliklar va kengliklar, Yer yuzidagi odamlar yashaydigan mamlakatlarning

chegaralarini aniqlash, suratga tushirish, havoning isishi va sovishi sabablari to'g'risidagi asarlari ham bo'lgan; u Ptolemey "Geografiya" sig a qisqacha sharq ham yozgan.

"Osori boqiya" ("Al-osor al-boqiya an al-qurun al-holiya" – "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar") taxminan 1000-yilda, Abu Rayhon Jurjon (Kaspiy dengizining janubi-sharqidagi shahar)da yashaganida yozib tamomlangan. Bu asar 1879-yil ingliz tiliga, 1943-yil fors tiliga, 1957-yil rus tiliga, 1968-yil o'zbek tiliga tarjima qilinib, nashr etildi. Asarda turli xalqlarning kalendar tizimi, oy va muhchal nomlari, bayramlari, Oy manzillari, juda ko'p meteorologik va tarixiy ma'lumotlar, qabilalar va joylarning nomlari yozilgan. Yevropalik sharqshunoslar bu asarni qisqacha "Xronologiya" deb ataydilar.

"Kartografiya" ("Tastih as-suvar va tabtih al-quvar") 10 varaqdan iborat risola bo'lib, xorazmshoh Abul Abbas Ma'munga bag'ishlangan. Risolaning kirish so'zida astronomiya, kartografiya va geografiyaning amaliy ahamiyati tushuntirilgan.

"Geodeziya" ("Kitobu tahdidi nihoyot al-amokin li tashih masofat al-masokin" – "Turar joylarning oralaridagi masofalarni aniqlash uchun joylarning chegaralarini belgilash haqida kitob"). Bu kitobning bittagina qo'lyozma nusxasi mavjud. Unda "23 rajab 426" yozuvi bor; bu – 1025-yil 20-oktabr degani. Kitob shu yili yozib tugatilgan. Aslida Beruniy uni 1017-yilda Xorazmda yoza boshlab, Kechib bulda davom ettirgan va qaznada nihoyasiga yetkazgan.

Kitobning uchinchi bobida dunyo geografiyasi bayon etilgan. Shaharlarning kengliklarini aniqlash, iqlimlarga bo'lish, ularning chegaralari, okeanlar, dengizlar va orollarning taqsimlanishi bayon etilgan, shimolda yashaydigan isu va yugra qabilalari tilga olingan.

Kitobning beshinchi bobi joylarning geografik uzunligini aniqlash usullariga bag'ishlangan. Umuman, bu kitobda taklif qilingan usullar amalda qo'llanilgan o'lchash uslublari, asboblari o'rta asrlarda erishilgan ilqor usullar va eng ma'qul asboblardan bo'lgan. Beshinchi bobning oxirida ko'pincha misollar keltirilgan; jumladan, Bag'dod bilan Rayhan bilan Jurjon, Jurjon bilan Bolxon oraliqlaridagi meridian farqi aniqlash usuli, Balx va Jurjoniya shaharlarining uzunlik va kengliklariga asosanib Omul (Chorjo'y)ning uzunlik va kengligini aniqlash

usuli, Balx bilan Buxoro orasidagi masofani ularning kenglik va uzunliklariga qarab aniqlash usullari va qakozolar berilgan. Olim bir qancha joylarning kenglik va uzunliklarini shu usullarda aniqlagan.

“Hindiston” (“Kitobi fi tahqiqi molil hind min maqola Maqbula fil aql au marzula” – “Hindlarga maxsus narsalarni tushuntirish kitobi”) ni olim 1020-yilda yoza boshlab, 1030-yilda tamomlagan.

Geografiya uchun bu kitobning ahamiyati katta. Unda umumiy geografik ma’lumotlar (Yer to’g’risidagi ma’lumotlar, quruqlikning chegarasi, dengiz va quruqliklar, suv ko’tarilishi va qaytishi, boshlanqich meridian tarixi) bilan birga, Hindiston tabiatining mufassal ta’rifi (tog’-lar, daryolari, shaharlari, qabilalari, hayvonoti va hokazo), tom ma’no-i bilan Hindiston tabiiy geografiyasi bor. Undagi etnografik ma’lumotlar, din, falsafa, urf-odatlar ta’rifi mufassal va haqiqiydir.

Q o s h g’ a r i y. Mahmud Qoshg’ariyning umumiy turkiy tillarni o’rganish, turkiy til shevalarining qiyosiy grammatikasini tuzish, folklor va etnografiya sohasidagi xizmatlari benihoyat kattadir. Shu bilan birga, u turli tabiiy fanlar atamashunosligini yaratishga va geografiya faniga ham katta hissa qo’shgan. Mahmud Qoshg’ariy mashhur “Devonu lug’atit turk” asarini bundan 9 asr avval yozib qoldirgan bo’lib, u qimmatli tarixiy-geografik va toponimik manba hisoblanadi.

Qoshg’ariyning geografiyasi quyidagilarni o’z ichiga oladi:

- 1) “Devon”da berilgan tabiiy geografik atamalar va ularning izohi;
- 2) “Devonu lug’atit turk”ka ilova qilingan dunyo kartasi;
- 3) “Devon”da uchraydigan joy nomlari va ularning izohi;
- 4) O’rta Osiyoda uchraydigan ayrim qabilalarning joylashishi haqidagi “aholi geografiyasi”ga doir ma’lumotlar;
- 5) “Devon”dagi astronomik ma’lumotlar, kalendar tizimi – muvallul va ularning tarixi.

Y o q u t H a m a f i y. Sharq mamlakatlari va Sharqning ulug’ namoyandalari to’g’risidagi ikkita shoq asarning muallifi Yoqut Hamafiy. Uning “Mu’jam al-buldon” (“Mamlakatlar lug’ati”) nomli asari 10 jildidan va “Mu’jam al-udabo” (“Adiblar lug’ati”) asari 7 jildidan iborat.

Yoqutning “Mu’jam al-buldon” asari hozirgi til bilan aytganda, dunyoning geografik va toponimik lug’atidan iborat. Lug’atda har bir mamlakatga, shahar, toq, daryo va qishloqqa berilgan izohlar bilan bir

qatorda, aholiga doir, shu yerda yashagan atoqli shaxslar, shu yerdagi ziyoratgoqlar, yodgorliklar, ob-havo sharoitlari to'g'risidagi ma'lumotlar ham ko'p.

H o f i z i A b r u. Hofizi Abruning asl ismi sharifi – Shahobiddin Abdulloh ibn Lutfilloh al-Havofiy (1362 – 1431). U o'zining xizmat faoliyatini Amir Temurning sayohatlaridan birida munshiy vazifasidan boshlagan va umrining oxirigacha Temuriylarning saroy tarixchisi bo'lgan. U ko'p marta sayohatga chiqqan, ko'p joylarni ko'rgan.

1414-yil Hirot hokimi Shohruxga arabcha yozilgan juqrofiya kitobini taqdim qilishgan. Bu “Kitob al-masolik va al-mamolik” (“Yo'llar va mamlakatlar kitobi”) edi. Uni “Ashkol al-aqolim” (“Iqlimlar surati”) deb ham atashgan.

Hofizi Abruning geografik merosi asosan ikki sohada yorqin ko'rinadi: geografik tasvir (matn) va “suratlar” – kartalar chizishda.

Asarning mundarijasi quyidagicha: dastlab olamning umumiy bayoni berilgan, etti iqlimning qismlari ta'riflangan. Uning ketidan okeanlar, dengizlar, ko'llar va tog'lar, so'ngra ayrim viloyatlar (Arab diyori, Mag'rib, Rum, Arman, Iroq, Xuziston, Xuroson va boshqalar) ning “masofalari”, ya'ni yer maydoni va tabiiy sharoitlari bayon etilgan. Eng oxirida yirik shaharlar (Hirot, Marv, Balx, Mashqad va boshqalar) ta'riflangan.

B o b u r. Zahiriddin Muhammad Boburning jahonga “Boburnoma” nomi bilan mashhur bo'lgan shoq asari bo'lib, u esdalik-xotira shaklidagi asardir. O'zining bayon uslubi bilan “Temur tuzuklari”ni eslatadi. Kitobda Farg'ona, Toshkent, Samarqand, Hitori shodmon, Chag'oniya, Kobul, Xuroson poytaxti Hirot hamda Shimoliy Hindistonning XV asr ikkinchi yarmi va XVI asrning birinchi o'ttiz yilligida ijtimoiy-siyosiy ahvoli batafsil yoritilgan.

Asar mazmunini shartli uch qismga bo'lish mumkin:

1. Farg'ona va Movarounnahr voqealari davri (1494 – 1504).
2. Kobul va Xuroson voqealari davri (1504 – 1525).
3. Hindiston voqealari davri (1525 – 1530).

Siyosiy voqealar bayonidan tashqari, asar geografik hamda etnografik ma'lumotlarga boy. Undan Farg'onaning turk-mo'g'ul qabilalari, ko'chmanchi o'zbeklar qo'shini tuzilishi, Movarounnahr, Xu-

toʻmon va Hindiston xalqlarining urf-odatlarini, hayvonoti, oʻsimliklari, parrandalari va boshqalar toʻgʻrisida tafsilotlar oʻrin olgan. Shuningdek, asarda bir qancha joy nomlarining etimologiyasini Boburning oʻzi tushuntirib oʻtgan.

Savol va topshiriqlar

1. Tarixiy geografiya fanining vazifalari nimalardan iborat?
2. Tarixiy geografiyaning asosiy boʻlimlari nimani oʻrganadi?
3. Tarixiy geografiya fanining shakllanishi va taraqqiyoti haqida nimalarni bilasiz?
4. Oʻzingiz yashayotgan hududning tarixiy-geografik sharqini tayyorlang.
5. Tarixiy geografiyani oʻrganishda yordamchi tarixiy fanlarning tutgan oʻrnini aniqlang.
6. Oʻrta Osiyo allomalarining tarixiy-geografik asarlari va ularning asosiy mazmuni haqida nimalarni bilasiz?
7. Tarixiy-geografik manbalardan Oʻrta Osiyo tarixiy geografiyasiga qanday maʼlumotlar toʻplang.

Adabiyotlar va manbalar

1. Голубцов И.А. Вопросы исторической географии, архивоведения, археологии и источниковедения. — М., 1963.
2. Гольденберг Л.А. О предмете исторической географии // Изв. ИО, 1971, №6.
3. Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Сугда и Хохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв. — Т.: Ўзбекистон, 1996.
4. Любавский М.К. Историческая география Россия в связи с колонизацией. — М., 1909.
5. Снар П.Г. Источники и методы исторического исследования. — Баку, 1930.
6. Мунский В.К. Историческая география как научная дисциплина // "Вопросы географии". 1950, №20.
7. Мунский В.К. История географических знаний и историческая география СССР. — М., 1953.

8. Яцунский В.К. Историческая география. История её возникновения и развития в XIV – XVIII вв. – М., 1955.
9. Hasanov H. Sayyoh olimlar. – Т.: O'zbekiston, 1981.
10. An Historical Geography of England before A.D. 1800. Edited by Henry Clifford Darby. – Cambridge: University Press, 1936.

2-MAVZU. KARTOGRAFIYA VA TARIXIY KARTOGRAFIYANING SHAKLLANISHI HAMDA TARAQQIYOTI

1. Karta va kartografiya

Karta – bu tarixiy hujjat bo‘lib, voqealar davomiyligi haqida hikoya qiluvchi, sodir bo‘lgan voqealar, vayron bo‘lgan va yana tiklangan shaharlar, daryo o‘zanlarining o‘zgarishi, unutilgan qadimgi sug‘orish inshootlari, xalqlar tarixini hududlar bilan bog‘lab o‘rganadi.

Antik davrda kartalar uchun maxsus atama bo‘lmagan. Rim imperiyasida kartografik tasvirlarni tabula (doska) deb atashgan. Keyinroq ilk o‘rta asrlarda karta lotincha “mappa” (dastlab polotno qismi yoki dastro‘mol ma‘nosini anglatgan), “mappa mundi” (dunyo kartasi) shaklida esa o‘sha davrda Yerning barcha kartalariga nisbatan qo‘llanilgan. Kartografik tasvirlarga nisbatan “karta” so‘zining qo‘llanilishi Uyg‘onish davrida lotinchadan “charta”(varaqa, qog‘oz) so‘zidan, o‘z navbatida u qadimgi yunon tilidagi “xartes” (papiirusdan tayyorlangan qog‘oz) so‘zidan olingan. Bu so‘z ilk bor Portugaliyadagi XIV asr kartalarida uchraydi. Karta so‘zi aslida lotincha “chartes” – xartes so‘zidan olingan bo‘lib, yozuv uchun mo‘ljallangan papiirus varag‘i degan ma‘noni bildiradi.

Zamonaviy kartalar mazmuniga ko‘ra ikkiga bo‘linadi:

1. Umumgeografik kartalar (gidrografiya, rel‘ef, sanoat, siyosiy-ma‘muriy bo‘linishlarni o‘z ichiga oladi).

2. Maxsus kartalar. Maxsus ma‘lumotlar keltirilgan (masalan, iqtisodiy) kartalar.

Masshtabiga ko‘ra esa kartalar uch guruhga bo‘linadi:

1. Yirik masshtabdagi kartalar: 1:200000 va undan yirik.

2. O‘rta masshtabdagi kartalar: 1:300000 dan 1:1000000 gacha.

3. Kichik masshtabdagi kartalar: 1:1000000 dan yirik.

Hozirgi zamon kartalarida quyidagi element (unsur)lar mavjud:

1. Gidrografiya: suv inshootlari (dengiz, daryo, ko‘l, kanal, suv omborlari, buloqlar, quduqlar)ni o‘z ichiga oladi.

2. Aholi punktlari: shahar, shahar tipidagi posyolka, qishloq aholi maskanlari kiradi.

3. Aloqa yo'llari: temir yo'llar, yo'llar, suv yo'li (dengiz va daryo), havo yo'llari.

4. Sanoat, qishloq xo'jaligi va ijtimoiy madaniy ob'yektlar: sanoat korxonalari, foydali qazilmalar, aerodromlar, qishloq xo'jaligi va ijtimoiy-madaniy, tarixiy ob'yektlar kiradi.

5. Reléf: past-tekisliklar.

6. Siyosiy-ma'muriy chegaralar: davlat va ma'muriy birliklarning chegaralari.

Ilmiy bilimlar va fan yo'nalishlari juda tez rivojlanayotgan hozirgi zamonda kam o'rganilgan "aralash" sohadagi fan tarmoqlarini o'rganish alohida ahamiyatga ega hisoblanadi. Atrof-muhitdagi voqea-hodisalarni tahlil qilish uchun avvalo tarixiy jarayonlarni, tarix va geografiyani, qolaversa, tarix va kartografiyani, chuqurroq bilish talab etiladi.

Kartografiya taraqqiyoti asrlar davomida shakllangan oddiy chizmalardan toki aniq ishlangan kartalar yaratilishiga bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Kartalar mazmuni jihatidan boy bo'lib, katta bir kartaning mazmunini 100 sahifalik jiddiy ilmiy matnga tenglashtirish mumkin.

Kartografik materiallarga faqatgina kartografik tasvirlar kiribgina qolmay, bir qator tadqiqotchilar, ayniqsa, tarixchilar adabiy matnlar ham kartalar tuzish uchun manba bo'lishi mumkinligini uqtiradilar.

Kartografiya ancha kengroq tushuncha bo'lib, u tabiat va jamiyatdagi voqea-hodisalarning o'zaro bog'liqligini (ularning vaqt o'tishi bilan o'zgarishini) kartografik tasvir, tasvirli belgilar vositasi bilan tasvirlashni va tadqiq qilishni o'rganuvchi fandir. U dastlab ovchilik va baliqchilik keng tarqalgan hududlarda shakllangan. Kartografiya qadimgi fanlardan biri bo'lib, bu fan to'g'risidagi dastlabki ta'rifni ("kartografiya" atamasisiz) milodiy II asrda yunon olimi Klavdiy Ptolemey bergan.

"Kartografiya" atamasi dastlab XVI asrda uchrab, geografik kartalar ishlashning ilmiy va amaliy sohalarida qo'llanilmagan.

Kartografiyaning taraqqiyotini avvalo insoniyatning jamiyatdagi moddiy ehtiyojlaridan kelib chiqqanligi bilan boqlash to'g'riroq. Bu taraqqiyotni ma'lum ijtimoiy sharoitlardan, tabiat va yer munosabat-

ludan tashqarida tushunish noto'g'ridir. Tarixiy tadqiqotlarning asosini insoniyat jamiyatining taraqqiyoti asosidagi faktik ma'lumotlar tashkil qilgan, kartografiya tarixi uchun esa karta va geografik ilmlar asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Karta bosib chiqarishgacha bo'lgan davrdagi ko'plab qadimgi kartalar turli sabablar, ya'ni yonqinlar, namgarchilik va materialining to'zib ketishi natijasida bizgacha etib kelmagan.

Hozirgi zamon ilmiy adabiyotlarida kartografiyaning o'zni haqida aniq bir fikr mavjud emas. Ba'zilar uni texnik fanlar qatoriga qo'shsalar, ba'zilar esa aniq fanlar qatoriga, yana ba'zilar kartografiya geodeziyaning bir qismi deb qarasalar, boshqalar informatikaning bir bo'limi deyishadi. Boshqa toifa esa uni geografik fan deb biladi. Nima bo'lganda ham uning aniq mohiyatini tarixiy tahlilsiz anglab ye-tish mushkil.

Ibtidoiy jamoa davridanoq qadimgi odamlar ilk kartalarni yaratilgan. Ma-salan, geograf Frits Redinger "Shveysariyadagi tarixdan avvalgi kartografik rasmlar" nomli asarida Shveysariyadagi qorlardan topilgan ikkita suyak plastinkani o'rganish natijasida, plastinkalardagi tasvirlar o'sha joyga oid asosiy yo'llar kartasi ekanligiga amin bo'lgan.

Qadimgi tarixiy kartografiyaga oid ilmiy adabiyotlarda karta va kartografiyaning shakllangan davri haqida aniq va to'la javob yo'q. Ma'lumki, bizgacha etib kelgan kartografik tasvirlar miloddan avvalgi III – II ming yilliklarga oiddir. Ular orasida Shimoliy Italiyaning kamionika vodiysidan topilgan bronza davri (miloddan avvalgi II ming yillik o'rtalari)ga oid kartografik tasvirlarda dalalar, so'qmoqlar, irmoqlar va sug'orish inshootlari aks ettirilgan.

Qadimgi karta-tasvirlar loy taxtachalar, papirus va pergamentlarga chizilgan bo'lib, bizgacha boy tarixiy ma'lumotlarni olib kelgan. Miloddan avvalgi 2300-yillarda qadimgi bobilliklar ilk ibtidoiy kartalarni chizganlar. Unda Yerning ba'zi qismlari o'z aksini topgan edi. Shuningdek, kartalar yaratish boy madaniyatli qadimgi xalqlar – o'zariyaliklar, misrliklar va finikiyaliklarda eramizdan bir necha ming yil avval shakllangan.

Yerning shar shaklida ekanligi qayd etilgan sanani ko'plab olimlar asrlar mobaynida o'rganishib, uni miloddan avvalgi V asrda yashagan faylasuf Parmenid nomi bilan bog'lab kelishdi. XIX asrda

tarixchi va geograf olimlar Yerning shar shaklida ekanligi haqida g'oya Pifagorga (miloddan avvaalgi VI asr) tegishli deb da'vo qilishgan.

XX asrda esa bir qator G'arb tadqiqotchilari – Gyutri, Xeydel, Tomson va boshqalar yangi g'oya miloddan avvalgi V asrdan erta paydo bo'lmaganligi va u haqdagi ishoralar Platonning (miloddan avvalgi 427 – 347-yillar) “Fedon” dialogida uchrashini ta'kidlaganlar. Ammo XX asrdagi ba'zi tadqiqotlarda bu g'oyani yana “qadimiyy-roqqa” – Pifagor davrigacha surishga urinishlarni kuzatish mumkin.

Antik manbalarda qadimgi yunon kartalari haqida bir qator ma'lumotlar uchraydi. Gerodotning yozishicha, Milet hukmdori Aristogorning Sparta podshosi Kleomon bilan muloqoti choqida uning qo'lida mis doskali karta bo'lib, unda butun yer kurrasi, “hamma dengiz va daryolar” aks etgan.

Shuni unutmash kerakki, antik davrning yirik tarixchilarining ko'pchiligi geograf, shuning bilan birga kartograf bo'lishgan. Ular orasida Yevdoks, Dikearx, Efor, Eratosfen, Pompeniy Mel, Ptolemeylar alohida o'rin egallaydi.

Keyinroq karta tuzish ishlari ancha rivojlandi. Kartografiyaning ilmiy manbalari Qadimgi Yunonistonda shakllandi. Yunonlar Yerning shar shaklida ekanligini va uning hajmini aniqlashga uringanlar. Ular tomonidan kartografik proektsiyalar va meridian-parallellar to'ri ishlab chiqilgan. Bunda ular Yerning shar shaklida ekanligini hisobga olganlar.

Tarixchi Gerodot o'z davrida (miloddan avvalgi 484 – 425-yillar) Yerning tasviri haqida yozib qoldirgan bo'lsa-da, antik geografiya Klavdiy Ptolemey (90 – 168) asarlarida o'zining rivojlanish cho'qqisiga ko'tarildi. Uning 8 kitobdan iborat “Geografiyadan qo'llanma” asari kartografiya ilmida qariyb 14 asr mobaynida yirik manba bo'lib xizmat qildi. U qisqacha “Geografiya” deb atalib, 8 ta kitobdan oltitasida Yerning tasviri bayon etilgan.

Qadimgi Rimda kartalar harbiy va ma'muriy maqsadlar uchun amaliyotda keng qo'llanilgan. Rimning iqtisodiy va siyosiy hayoti olis viloyatlar va qo'shni mamlakatlarning transport aloqalariga bog'liq bo'lgan. Rim imperiyasini bog'lab turgan yo'llar tarmog'i o'lchab chiqilgan, so'ngra esa ularning kartalari tayyorlangan.

Rimdagi kartografiya asosan ikki yoʻnalishda rivojlangan. Birinchisi – yunon kartografiyasi anʼanalarini davom ettirgan boʻlib, yunonlar, ayniqsa, Klavdiy Ptolemey tadqiqotlari asosida, ikkinchisi yunon Rim yoʻnalishi, yaʼni amaliy muqandislik asosida taraqqiy etdi. Rimliklar muqandislik geodeziyasi asoslarini yer oʻlchash ishlari vositasida olib borishdi. Rim kartografiyasi ana shunisi bilan ham muhim va oʻziga xosdir.

Rimda kartografiya ishlari bilan yer oʻlchovchilar (agrimenso-rlar) shugʻullanib, milodiy birinchi asrlarda agrimensor bir vaqtning oʻzida ham kohin, ham harbiy va geometr boʻlib, Senat va xalq ular-
ga katta vakolatlarni bergan. Agrimensorlar oʻziga xos anʼana
hamda qoidalar asosida faoliyat koʻrsatgan. Ular Rimda ijtimoiy
xizmat vakillari sanalib, imperatorlar ularning faoliyatini yuqori
nazoratlaganlar. Huquqshunos va notiqlardan tashqari yer
oʻlchovchilar ham professor unvoniga sazovor boʻlishgan hamda har
qanday majburiyatlardan ozod etilgan. Yuqoridagilardan bilish
mumkin, Rimda yer oʻlchash va uni kartalarga tushirish sanʼat
shaxasiga koʻtarilgan.

Oʻz amaliga koʻra rimlik yer oʻlchovchilar turli xil nomlarga
ega boʻlishgan: terminorum custodes – chegaralar qoʻriqchisi,
mensores – oʻlchovchilar, agrimensores – mensores – yer oʻlchov-
chilar. Rimda ushbu kasb egalari-ning maxsus maktablari va qadimgi
geodezik asboblari mavjud boʻlgan.

2. Tarixiy kartalar

Tarixiy kartalar, asosan, oʻtmishdagi voqea va hodisalarni tas-
virlab, jamiyat tarixidagi muhim voqealarning geografiya bilan oʻzaro
bogʻliqligini oʻrganadi.

Tarixiy kartalar qadimgi madaniyat oʻchoqlari, davlatlar, ijti-
moy harakatlar, savdo yoʻllari va hokazolarni koʻrsatishga xizmat
qiladi.

Tarixiy kartalar arxeologik, etnografik, tarixiy-iqtisodiy, siyo-
siy tarixiy, harbiy-tarixiy va tarixiy-madaniy kartalarga boʻlinadi.
Bu tarmoqlar orasida tarixiy kartalar umumiy ham boʻlib, tarixiy ja-
miyatlarni bir butunlikda tasvirlaydi. Alohida hollarda esa voqea va
hodisalar yoki fakt (dalil)larning alohida tomonlarini koʻrsatadi. Ular

mustaqil (ma'lumot beruvchi va o'quv kartalari hamda atlaslar) yoki bezakli ahamiyatga ega bo'lgan kartalarga bo'linishi mumkin.

Dastlab tarixiy kartalar Abraxam Ortelining "qadimgi dunyo geografiyasi atlas" (1579)ga kiritilgan. So'ngra Sansonlar V.Dyuval (XVII asrning ikkinchi yarmi) atlaslarida tarixiy bo'limlar paydo bo'ldi. XVIII asrda esa J.B.D'Anvilning tarixiy kartalari chop etildi.

XIX – XX asrlarda bir qator G'arb mamlakatlarida milliy tarixiy atlaslar chop etildi. Ularda aholining joylashuvi, ma'muriy-siyosiy bo'linishlar, shuningdek, iqtisodiy va madaniy tarixga oid kartalar mavjud edi (AQSh, Fransiya, Finlandiya). Tarixiy atlaslar Chechoslovakiya va Bolgariyada ham nashr etilgan.

Rossiyada tarixiy kartalar XVIII asrning birinchi choragida, aniqrog'i, 1700 – 1721-yillardagi Shimoliy urushda rus harbiy qo'shinlari ning janglariga bag'ishlangan plan, karta, sxema va ularning sharhiga bag'ishlangan matnlarning 1713-yildan chop etilishi bilan boshlangan. Har bir matnga bezakli jang plani va qal'alarning tasviri berilgan gravyura ilova qilingan. Keyinroq qo'lda chizilgan harbiy-tarixiy kartalar juda ko'plab tarqalib, ular quruqlik va dengizda olib borilgan janglarda erishilgan g'alabalarga bag'ishlandi. 1793-yilda ilk bor "Rossiya imperiyasining tarixiy kartalari" nashrdan chiqdi.

XIX – XX asr boshlarida atlas va alohida kartalar chop etilib ularda siyosiy, harbiy va iqtisodiy jarayonlar o'z aksini topdi. Ular jumlasiga "I.Axmatovning Rossiya davlatining Karamzin tarixi asarlariga asoslanib tuzilgan tarixiy, xronologik va geografik atlas" (I-II qismlar, 1829 – 1831), N.I.Pavlishevning "Rossiya tarixiy atlas" (1845), Ye.Ye.Zamislovskiyning "Rus tarixiga oid o'quv atlas" (1865 va 1887) va A.Ilining 1868-yilda chop etilgan "Rus tarixi bo'yicha o'rta va quyi o'quv muassasalari uchun o'quv atlas"ni misol qilib keltirish mumkin.

Rossiya imperiyasida iqtisodiy va xo'jalik masalalarini hamda olgan karta va atlaslar Ichki ishlar vazirligining aholini ro'yxatlash boshqarmasi, Savdo vazirligi va boshqa muassasalar tomonidan muntazam nashr etilib borilgan. Etnografik tarixga doir kartalar 1851-yilda P.I.Keppen va 1895-yilda A.F.Rittix tomonidan tayyorlanib, chop etilgan.

Rossiya imperiyasida nashr etilgan harbiy-tarixiy kartalar ahamiyatga ega bo'lib, ular 1799, 1805 – 1815, 1828 – 1829, 1841 – 1856, 1877 – 1878 va 1904 – 1905-yillarda imperiya qo'shinlari olib borgan yirik harbiy urushlarni, shu bilan birga chegaralar hamda muhim ahamiyatga ega bo'lgan harbiy harakatlarni ham tavsiflovchi kartalar sifatida baholanishi mumkin.

Hozirgi zamon tarixiy kartalari faqatgina tarixiy voqea va hodisalar va dalillarnigina aks ettirib qolmay, balki ular o'rtasidagi bog'liqlikni ham tasvirlaydi.

Ma'lum sho'rolar tuzumi davrida K.V.Kudryashovning «Rus tarixiy atlas» (1928), K.V.Bazilevich, I.A.Golubtsov va M.A.Zinovyevlarning «SSSR tarixi atlas» (1-3 qismlar, 1948 – 1950) va boshqa yirik tarixiy atlaslar yaratilgan. Ikkinchi Jahon urushidan so'ng sobiq sho'rolar tuzumi ostidagi ittifoqdosh respublikalarda ham nashr etilgan atlaslarda tarixiy kartalar mavjud edi.

Harbiy tarixiy voqealarga doir kartalar L.G.Beskrovniyning «Rus harbiy tarixiga oid karta va sxemalar atlas» (1946), «Zobit atlas» (1947), «Dengiz atlas» (3 jild, 1958)da o'z aksini topgan.

Tarixiy kartalar keng ko'lamda 1953 – 1956-yillarda chop etilgan ko'p jildli «SSSR tarixi lavqalari», 1966 – 1971-yillardagi «qadimgi davrdan to hozirga qadar SSSR tarixi»da, 1955 – 1969-yillardagi «Jahon tarixi», ensiklopedik nashrlar va alohida tarixiy tadqiqotlarda berib borilgan. O'rta va oliy o'quv muassasalari uchun ham ko'plab o'quv kartalari va atlaslar nashr etilgan. Kartalarning qadimiyligi unga tarixiy manba ahamiyatini berib, manbashunoslik tahlili hamoyillarini qo'llashni talab etadi. Shuningdek, mazkur manbalar ham alohida tadqiqot usullarini qo'llagan holda nafaqat tarixiy, balki umumiy geografik bilimlarni ham egallagan bo'lishlikni taqozo qiladi. Tarixiy kartalarni o'rganish va ularni yaratish uslubiyatini ishlab chiqarishni o'rganuvchi fan tarmog'i tarixiy kartografiya deb ataladi.

3. Tarixiy kartografiya

Tarixiy kartografiya – ilmiy fan bo‘lib, u asosan tarixiy kartalar va atlaslarni tuzish, ularning uslubiyatini ishlab chiqish bilan shug‘ullanadi. Kartografik uslubning tarix fanida qo‘llanilishi tarixiy kartalardan keng foydalanishga, tarixiy-geografik monografiyalar, maqolalar, darsliklar, qo‘llanmalar yaratilishiga olib keldi. Tarixiy kartalarda tarixiy jarayonlar, voqea-hodisalar, tarixiy davrlarni tavsiflovchi jarayonlar, shuningdek, geografik oqibatlar ko‘rsatib o‘tiladi. Umumiy tarixiy kartalar bu jarayonlarni yanada to‘liqroq ko‘rsatishga, ochib berishga harakat qiladi. Tarixiy kartalarning turli xillari bo‘ladi: tarixiy-iqtisodiy, tarixiy-siyosiy, tarixiy etnografik, arxeologik, milliy-ozodlik harakati, dehqonlar qo‘zg‘oloni, inqilobiy harakatlar, harbiy-tarixiy, madaniyat tarixi bo‘yicha va boshqa kartalar kiradi. O‘quv-tarixiy kartalar o‘rta va oliy maktablarda o‘qitishda foydalanilgan tarixiy davrlarga mos bo‘ladi.

Tarixiy kartografiyaning rivojlanishi har doim tarixiy geografiyaga bog‘liq bo‘lib kelgan. 1579-yili Abraxam Orteliy geografik atlasga uchta tarixiy kartadan iborat qo‘shimcha tuzdi. Orteliyning bu qo‘shimchasi keyinchalik 1603-yili 38 ta kartadan iborat bo‘lgan antik davrning geografik atlasini tuzilishiga sabab bo‘ldi.

XVII asrning ikkinchi yarmida fransuz geograflari Sansonlar va V.Dyuval atlaslarida ham tarixga oid kartalar bo‘limi bor edi. XVII asr oxirida fransuz kartografi J.B.D`Anvil tomonidan tayyorlangan tarixiy kartalar bosilib chiqdi. Orteliydan tortib to XIX asr oxirigacha qadar tuzilgan kartalarda xalqlarning hududiy joylashishi, siyosiy chegaralar, harbiy yurishlar, janglar, tarixiy voqealar bo‘lib o‘tgan hududlar, geografik sayohatlar yo‘nalishlari aks ettirilgan edi. Shuningdek, A.Orteliy va V.Dyuval tomonidan tuzilgan kartalarda afsonaviy voqea-hodisalar va Injildagi rivoyatlar tasvirlangan. Masalan, avliyo Pavel va Ibroqim payhambarning sayohati, troyalik Eneyning dengiz sayohati, Odissey yurgan yo‘llar tasvirlangan. Keyinroq kartalarda tarixiy-iqtisodiy ma‘lumotlar ham qayd qilina boshlangan.

Tarixiy kartalar tuzishda tarixiy davrlar ko‘pincha chalkashib ketgan, milliy-ozodlik harakatlari aks ettirilmagan. Ba‘zi tarixiy kartalarda ma‘lumotlar ataylab buzib ko‘rsatilgan. Masalan, 1910 va 1936 – 1938-yillarda Germaniyada chop etilgan Putsgers atlasida, av

vulo buyuk davlatchilik shovinizmi va keyinroq fashistcha g'oyalar avj olishi bilan kartalardagi nemis va slavyan yerlari o'rtasidagi chegaralar sun'iy ravishda sharqqa surilib berilgan.

XX asrning ilmiy tarixiy kartografiyasiga ikkita muhim yo'nalish xosdir. Birinchi yo'nalishga yuksak darajada detallashtirilgan kartalar kirib, ularda aholining ma'muriy, ba'zi holda cherkov tomonidan bo'linishigacha bo'lgan aniq dalillar aks ettirilgan. Bunday kartalar turiga 1895-yilda chop etilgan Fabritsiusning nemis atlaslari, O'zbekistonning 1906-yilgi Avstriya atlaslari, A.A.Bekmanning 1913 – 1918-yillarda chop etilgan Niderlandiya atlaslari kiradi. Ikkinchi tur kartalariga detallashtirilishi unchalik yuqori bo'lmagan, ammo muqaddimaga tarixiy-siyosiy emas, balki tarixiy-iqtisodiy, madaniyat tarixiga oid ma'lumotlar ham aks ettirilgan kartalar kiradi. Bunday kartalar sirasiga 1926-yil chop etilgan Aubinning nemis atlaslari, Pollin tomonidan 1932-yilda chop etilgan AQSh atlaslari ("qo'shma xaritalar tarixiy-geografik atlaslari")ni misol qilib keltirishimiz mumkin. 1956, 1958, 1962-yillarda esa Myunxenda o'quv mashg'ulotlariga doir "Katta tarix atlaslari" chop etilgan.

Rossiya imperiyasida tarixiy kartografiya rivojlanishining dastlabki bosqichi XVIII asrning birinchi choragiga to'g'ri keladi. Bu davrdagi tarixiy va tarixiy-geografik asarlarga tarixiy kartalar ilova qilina boshlandi. "Rossiya imperiyasining tarixiy kartasi" birinchi bor 1793-yilda chop etilgan.

Tarixiy kartografiya rivojlanishida 1958-yil Polshada nashrdan chiqqan Plots vovodligi tarixiga oid atlasning alohida o'rni bor. Bunday atlaslar ishlab chiqarish kuchlarining joylashishi, ishlab chiqarish munosabatlari, iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlarini aniq tasvirlab beradi. Zamonaviy tarixiy kartografiya rivojlanishining muhim elementi bu tarixni aniq davrlashtirish, turli tarixiy jarayonlarni to'la aks ettirish, tarixiy jarayonlarning iqtisodiy tomonini ochib berishdir.

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, sho'rolar tuzumi davrida O'rta Osiyo tarixiga doir bir qator tarixiy kartalar tuzilgan bo'lsa ham, ammo ularning ichida O'rta Osiyoni Rossiya imperiyasi tomonidan boshqarilishiga doir kartalar yo'q edi. Shuningdek, kartalar nashr qilganda ko'proq yevrotsentrik nuqtai nazardan yondashilgan edi.

O'rta Osiyo hududlari bo'yicha tarixiy kartalar faqat katta tarixiy voqealar bilan bog'liq bo'lgan hollardagina yaratilgan. Masalan, mo'g'ullarning O'rta Osiyoni bosib olishiga doir tarixiy kartalar mavjud bo'lsa-da, ammo Amir Temur davlati haqida tarixiy kartalar umuman yaratilmagan. Tarixiy atlas va kartalarda XV – XVIII asrlardagi O'rta Osiyoda bo'lib o'tgan tarixiy jarayonlarning faqat Rossiya imperiyasi bilan aloqador bo'lgan qismlarigina aks ettirilgan, ular ham ham aniq detallashtirilmagan edi.

O'rta Osiyo xalqlari tarixiga oid siyosiy-ma'muriy, tarixiy kartalar kam yaratilgan bo'lsa-da, demografik, hududlarning iqtisodiy tarixiga oid kartalar esa deyarli bo'lmagan.

O'rta Osiyo Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan so'ng Turkiston general-gubernatorligi va yarim mustaqil Buxoro amirligi va Xiva xonligining o'sha davrga oid ba'zi kartalari mavjud.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng tarixiy kartalar soni ko'paydi. O'rta Osiyoning eng rivojlangan davri bo'lgan Temuriylar davriga bag'ishlangan kartalar to'plami chop etildi. Shu bilan birga O'zbekiston tarixiy kartografiyasi oldida ko'plab ilmiy muammolar turibdi. Birinchi galda zamonaviy talablarga mos bo'lgan O'zbekiston xalqlari tarixining butun davrlarini hamrab olgan tarixiy atlas yaratish zarur. Bu borad dastlabki qadamlar ham tashlandi. 1999 yilda "O'zbekiston tarixi atlas" nashrdan chiqdi. Endi uni yangi ilmiy ma'lumotlar asosida to'ldirib, mukammallashtirib borish zarur.

O'zbekiston xalqlari tarixiga oid kartalar mavjud bo'lsa-da, tarixiy- geografik, tarixiy-iqtisodiy, tarixiy-demografik kartalarni yaratish o'zbekistonlik olimlarning birinchi galdagi vazifasidir.

4. O'rta Osiyo olimlarining kartografik tadqiqotlari

X o r a z m i y. O'rta asrlarda zaminimizdan yetishib chiqqan buyuk alloma VIII – IX asrlarda yashab ijod etgan Muhammad Muso al-Xorazmiyning kartografik tadqiqotlari qimmatlidir. Al-Xorazmiy xalifa Ma'mun tashkil qilgan "Bayt-ul-hikma" ("Donishmandlar uyi")da ham faoliyat ko'rsatgan. Xalifa Ma'mun o'sha davrda er yuzining batafsil kartalarini tuzish to'g'risida topshiriq bergan. "Dunyo kartalari" aslida yaxlit atlas bo'lishi kerak edi. Atlas tuzish ishi bilan 70 ga yaqin olim shug'ullangan, ularga esa Muhammad Muso al-Xorazmiy boshchilik qilgan.

Bu kartalar yig'indisi "Ma'mun dunyo kartasi" nomi bilan ham yuritilgan. Tadqiqotchilarning fikricha, uni tuzish ishlari 840 yillarga yaqin tugallangan bo'lsa kerak.

Xorazmiyning mazkur kartalar munosabati bilan 837-847-yillar o'rtalarida yozilgan "Surat al-arz" ("Yer surati haqidagi kitob") asarida hatto Klavdiy Ptolemeyning "Geografiya" kitobini tanqidiy tahlil qilingan. "Surat al-arz" (arab tilida) 1926-yilda avstriyalik geograf G. H. Mjick tomonidan nashr qilingan va shu asosda o'zbek tiliga o'g'irilib chop etilgan.

Xorazmiyning kitobi bilan birga uning to'rtta kartasi ham bizgacha etib kelgan. Ular orasida Azov dengizi havzasi hududlari aks ettirilgan karta qimmatlidir. Ushbu karta shimolga tomon yo'nalishda berilgan bo'lib, Xorazmiygacha va undan keyingi geograflarning kartalarida ushbu dengiz janubga tomon yo'nalishda chizilgan.

Xorazmiy Nil daryosi kartasida ushbu daryo oqimini yaxshi bilishini ko'rsata olgan. Kartada iqlim chegaralari ham aks ettirilgan.

Xorazmiyning uchinchi kartasi – "qimmatli yoqutlar oroli" deb atalib, bunda hamma tomoni tog'lar bilan qurshalgan bir orol tasvirlangan.

Nihoyat to'rtinchi kartada dengiz qirg'oqlarining turli shakllari berilgan.

Xorazmiyning "Surat al-arz" asari g'arb va Sharq kartograflari uchun keyingi asrlarda ham qo'llanma bo'lib xizmat qildi. Undagi O'rta Osiyoga oid ma'lumotlar haqiqatga yaqinligi bilan ajralib turadi.

B e r u n i y. Mashhur qomusiy olim Beruniy kartografiya fani-ga ham ulkan hissa qo'shgan bo'lib, uning 10 varaqdan iborat "Tasviri as-suvar va tab'ih al-quvar" (qisqacha "Kartografiya") asari Xorazmshoh Abul Abbas Ma'munga bag'ishlangan. Risolada osmon globusini yasash to'g'risida gapirilgan. Shuningdek, geografik karta haqida bunday deyilgan: "Yer kurrasini sathga o'tkazishda esa shahar va qishloqlarning uzunlik va kengliklarini, dengizlar, buloqlar, daryolar, qumliklar, tog'lar, konlar, tepaliklar, qiyalik va soyliklarni buyon etadigan "Jo'qrofiya" kitobiga ehtiyoj tushadi va bu kitobdagiga qarab ularning (belgilari) ishlanadi".

Beruniyning bizgacha etib kelgan yana bir geografik-kartografik "Qonuni Mas'udiy" ("Al-Qonun al-Mas'udiy fil hay'a van nujum" – "Astronomiya fanida Mas'ud ismiga yozilgan qonun") nomli yirik asar bo'lib, uni muallif umrining oxirgi yillarida yozgan. Tadqiqotchilarning fikricha, asarining qo'lyozma nusxalari 10 tacha bo'lsa kerak. Asar jam 12 maqoladan iborat bo'lib, har bir maqola bir necha bobga bo'lingan.

5-maqolaning 9-10 boblari geografiya uchun juda muhimdir. Bu boblarda dengiz va quruqliklar chegaralanib, etti iqlim taqsimot hamda dunyodagi 603 joyning geografik koordinatalari berilgan. Shularga asoslanib, dunyoning geografik kartasi tuzilsa, Beruniyning yer yuzini qanday tasavvur etganligi ayon bo'lar edi, biroq uzunlik belgilari va boshlanqich meridian ma'lum bo'lmaganligidan bunda karta tuzish bir muncha mushkuldir.

O'ninchi bob "Shaharlarning uzunlik va kengliklarini jadvallarda ko'rsatish haqida" deb nomlanib, Beruniy unda shaharlarning bir-biriga nisbatan vaziyatlariga va oralaridagi masofalar taqozasiga qarama-karab tuzatishga urinadi.

Afsuski, jadvalni tuzishda Beruniy ko'p mehnat qilgan bo'lsa ham, beruniyshunos olimlarning fikricha, qo'lyozmani ko'chirgan xatolar, totlar raqamlar va nomlarda ba'zi xatoga yo'l qo'yganlar, buning ustiga "qonuni Mas'udiy"ni ruscha va o'zbekcha tarjima qilganda ham qo'lyozmalarda yo'l qo'ygan xatolarga e'tibor berilmagan. Pirovardida jadval sahifalarida talay xatolar o'tib ketgan.

Beruniyning yana bir geografik-kartografik asari "At-tafhim" ("At-tafhim li avoili sinoat at-tanjim" – "Nujum san'atining avvali tushuntirish") kitobi 1030-yilda ikki tilda: arab hamda forscha yozilgan yirik asarlaridan biridir. Ushbu kitobga dunyo kartasi ham ilov qilingan. U kitobning barcha nusxalarida bor, ammo ularning har biri turlicha. Beruniyga ko'ra, Yer shar shaklida bo'lib, uning yarmi ma'lum (Sharqiy yarimshar) va yarmi noma'lum (g'arbiy yarimshar) bo'lgan. Yerning shimoliy (ikki) choragidan biri quruqlik bo'lganligidan uning hamqutr (diametrial qarama-qarshisidagi) choragi ham quruqlik bo'lishini taxmin qilgan Beruniy u yerning yangi qit'asi (Amerika) ekanligini XI asr boshidayoq "Hindiston" asarida yozib qoldirgan.

Olim o'z asarida yer yuzasining tuzilishi, dengiz va quruqlik bo'g'risida gapirib: "Yerning choragi ma'muradir. Ma'murani g'arb va sharq tomonidan Muhit okeani, yerning obod qismini dengizlar-niug narigi tomonidan Muhit okeani (Atlantika va Tinch okeani) o'rab turibdi. Bu Muhit okeani, yerning obod qismini dengizlarning narigi tomonida bo'lish mumkin bo'lgan quruqlik yoki odam yashaydigan orollardan ikkala yoqdan (g'arb va sharqdan) ajratib turadi", — deb yozadi.

Qadimgi yunon olimlarining asarlarida, jumladan mashhur geografl Eratosfenning kitobida dunyo 7 qismga bo'lingan va har biri "klimat" deb atalgan. Yunon olimlarining kitoblari arab tiliga tarjima qilinganda "klimat" so'zi o'rniga "iqlim" so'zi ishlatilgan.

Shuni unutmaslik kerakki, dunyoning 7 qismga bo'linishi qadimgi yunon fanining xizmati emas, bu O'rta Osiyo va Xurosondan chiqqan tushunchadir. Buning qisqacha tarixi Beruniyning "at-Tafhim", "Qonuni Mas'udiy" va "Geodeziya" kitoblarida bayon etilgan. Ammoqoqi, Sharq geografiyasida dunyoning tabiati turlicha bo'lgan qismlari "iqlim" so'zi bilan atalgan.

A l - B a l x i y. O'rta asrlar O'rta Osiyo kartografiyasiga doir podir yodgorliklardan biri balxlik geograf olim Abu Zayd Ahmad ibn Saxl al-Balxiyning (850-yilda tavallud topgan) "Islom atlasl" hisoblanadi. Sharqshunoslarning taxminlariga ko'ra, "Islom atlasl" Somoniyalar davlatining alohida viloyatlarining chizma tasvirlaridan iborat topgan. Faqatgina X asrga kelib al-Istahriy va ibn Havqal tomonidan biroz zamonaviylashtirilgan.

M a h m u d Q o s h g' a r i y. O'rta Osiyoning eng sharqida — Qashqad' va Qoshg'arda yashagan, umrining ko'p yillarida "Rumdan chiqqacha" — O'rta yer dengizi bo'ylaridan Xitoygacha bo'lgan muhtakatlarni kezgan, qabilalar va ularning tilini o'rgangan olim Mahmud Qoshg'ariy bo'lib, u "Devonu lug'otit turk" asariga doiraviy dunyo kartasini ilova qilgan.

Ushbu kartani chet el olimlaridan K.Miller va A.German, sho'rtalar davrida I.Krachkovskiy, I.Umnyakov, S.Umurzakov va boshqalar o'rganganlar. H.Hasanov tadqiqotlari "Devonu lug'otit turk"ga ilova qilingan dunyo kartasining muallifi ham Qoshg'ariyning o'zi ekanligini isbot etdi.

Qoshg'ariy kartasi doira shaklida bo'lib, hozirgi yarimshar to'g'ri keladi. Kartaning arabcha bosma nusxasining diametri 24 sm o'zbekcha nusxasini 18 sm.

Najib Bakron. Xurosonlik olim Muhammad ibn Najib Bakron o'z davrining o'qimishli kishisi bo'lib, geografiya, astrologiya va kartalar tuzish san'atini puxta egallagan, tarix va tibbiyotdan xabardor olim sanalgan. 1209-yilda dunyo kartasini tuzib, unga "Jahonnoma" asarini ilova qilgan. "Jahonnoma"ni va kartani tuzish Najib Bakron, asosan yozma manbalardan, chunonchi: Xurdodbe Istahriy, Nasriddin Tusiy kitoblaridan, Abu Rayhon Beruniy, No' Xisravning asarlaridan foydalangan.

Afsuski, muallifning noyob kartasi yo'qolib ketgan. hozir uni "Jahonnoma" nomli sharhi izohigina mavjuddir.

"Jahonnoma" matnida 600 tagacha joyning nomi tilga olingan lekin kartaning o'zida bundan ham ko'proq bo'lsa kerak.

Banokatiy. XIV asr boshidagi ijodiy mehnati bilan shuhrat qozongan taratgan shoir, tarixchi va geograf olim Faqiriddin Abu Slaymon Banokatiy 1317-yilda umumiy tarix va geografiyadan asar yozib qoldirgan. Asarning to'liq nomi "Ravzat ulul al-bob fi tavon al-akobir va ansob" ("Ulug' kishilarning tarixi va nasabi bobida d nishmandlar bog'i") deb atalib, ko'pincha "Tarixi Banokatiy" nomi bilan yuritiladi. Shu kitobning geografiyaga taalluqli 7-bobida Hindiston, Armaniston, Eron, Rum, Xitoy, Mo'g'ul, Arab va Yahudi yerlarining ta'rifi berilgan. Unda iqlimlar sxemasi ham berilgan bo'lgan ahamiyatlidir.

Hofizi Abru (1362 – 1431) 1414-yilda Hirot hokimi Shohruxga arabcha yozilgan geografiya kitobini taqdim qilgan. Bu "Kitob al-masolik va al-mamolik" ("Yo'llar va mamlakatlar") kitobidir.

Shohrux Hofizi Abruga bu kitobni fors tiliga tarjima qilishni buyurgan. Hofizi Abru tarjima jarayonida unga o'zining ko'rgan-bilganlarini va boshqa kitoblardan o'qiganlarini ham qo'shgan, shu tarzda yangi bir asar yaratgan va unga "Zubdat at-tavorix" ("Tarixlar qamog'i") deb nom bergan.

Hofizi Abruning bu asari ilmiy geografik asar bo'lib ajoyib kartografik merosning katta ahamiyati bilan alohida ajralib turadi. Asar

bu bir geografik matnning oxiriga surat ilova qilingan ("surat" so'zi qulimga lug'atlarda chizma karta, sxema, tasvir deb tushuntirilgan).

Suratlar ichida eng qimmatlisi, shubhasiz, dunyo kartasidir. Dunyo kartasining muhim tomonlaridan biri gradus to'g'ri chizilganligidir. Kartaning o'lchami 34-45 sm. bo'lib, kitoblarga ilova qilingan. Kartalar ichida bunchalik katta sharq kartasi kamdan kam uchraydi. Asarning Britaniya muzeyidagi nusxasida 46 ta nom, Toshkentdagi nusxasida esa 62 ta nom yozilgan.

Uch globus. Beruniy erning sharsimonligiga qat'iy ishonganligini o'z asarlarida bir necha bor ochiq, ravshan aytgan. Beruniy tayyoramizni aniq tasavvur etish bilan birga, uning tasvirini ham yaratmoqchi bo'lgan. U yaratgan globusning diametri nihoyaatda katta bo'lgan; u aytgan "10 cho'zim" taxminan 5 metr keladi. Bu globus Xorazmda yasalgan.

Shuni ta'kidlab o'tish o'rinliki, bu Sharq olamidagi dastlabki globus bo'lishi bilan birga, eng birinchi bo'rtma (relefli) globus ham bo'lgan.

Ikkinchi globus haqida sharq muarrixlarining asarlarida eslatib o'tilgan, xolos. Jumladan, Abdurazzoq Samarqandiy Samarqand observatoriyasida "Yer sharining iqlimlariga ajratilgan, tog'lar, dengiz, sahrolar va hokazolarga ajratilgan tasviri" mavjudligini yozgan.

Uchinchi globus bizgacha etib kelgan, hozirda Samarqanddagi muzeylardan birida saqlanayotgan globus bo'lib, uning muallifi mashhur ma'rifatparvar Hoji Yusuf Mirfayozov (1842 – 1924) bo'ladi. O'z davrining o'qimishli olimi sifatida u Sharq va Yevropa mamlakatlarida bo'lgan. Musiqa, she'riyat, dorishunoslikdan yaxshigina xabardor bo'lgan.

U yasagan globus mahkamlangan ostlik bilan 117 sm. ni, atrofi 160 sm.ni, masshtabi 1 sm. da 250 km. ga to'g'ri keladi. Graduslari to'g'ri bo'lib, parallel va meridianlari har 15 gradusdan so'ng qora chiziqlar bilan, tropik va qutb doiralari qizil chiziqlar bilan ajratilgan.

Globusda qariyb mingga yaqin geografik nomlar tushirilgan. Ularning 90% i o'zbek, 10% i tojik tilida.

Globus keng ekvatorial belbogʻ bilan oʻralgan boʻlib unda 12 ta burj: Arslon, Hoʻkiz, Qisqichbaqa, Chayon, Baliq va boshqalar koʻrsatilgan.

5. Oʻzbekistonda kartografiya fani tarixi

XX asrga qadar respublikamiz hududini kartografik jihatdan oʻrganilganlik ancha past boʻlgan. Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olgandan keyin iqtisodiy jihatdan muhim bu oʻlkani kartaga olish ishlari boshlandi. Zotan, hududning ichki qismlari qali ham yaxshi oʻrganilmagan, manbalar etarlicha darajada toʻliq va aniq boʻlmagan, plan olish asboblari, kartografik tasvirlash usullari va karta ishlash texnikasi rivojlanmagan edi.

1934-yili Oʻrta Osiyo va Qozogʻistonda yagona boʻlgan Toshkent kartografik fabrikasi tashkil etildi. Unga davlat muassasalari va jamoat tashkilotlarini mavzuli, siyosiy-maʼmuriy va maʼlumotnomalar kartalari bilan, shuningdek, maktab oʻquvchilarini oʻquv karta va atlaslar bilan taʼminlashdek katta vazifa yuklatildi. Koʻp oʻtmay alohida sugʻoriladigan tumanlar qishloq xoʻjalik kartalari Oʻzbekistonning maʼmuriy kartasi va Oʻrta Osiyo xalqlari milliy til larida oʻquv kartalari tuzildi va nashr etildi.

Mintaqa, xususan Oʻzbekiston hududi tasvirlangan kartografik materiallar oʻsha yillari nashr etilgan sobiq Ittifoqning katta-kichik va qishloq xoʻjaligiga oid maxsus qomuslari tarkibida ham berilgan.

1939 – 1940-yilari barcha Oʻrta Osiyo respublikalarining devoriy siyosiy-maʼmuriy, tabiiy va iqtisodiy kartalari tayyorlandi va chop etildi. Ular ichida, ayniqsa, Oʻzbekiston va Turkmanistonning qishloq xoʻjalik kartalari alohida ajralib turadi. Ularda qishloq xoʻjaligining ixtisoslashuvi, ekilayotgan qoʻza navlarining joylanishi davlat xoʻjaliklari va ularning ixtisoslashuvi koʻrsatilgan. Belgilar usuli bilan foydali qazilma konlari, muhim industrial markazlar va gidroelektrostansiyalar koʻrsatilgan.

Urushdan keyingi yillarda kartograflarning asosiy vazifasi qishloq xoʻjaligida, boshqaruv va rejalashtirish organlarini zarur kartografik materiallar bilan taʼminlash, ilqor xoʻjaliklar va ilmiy tadqiqot muassasalarining yutuqlarining targʻibot qilish hamda amaliyotga joylashtirishni tezlatish edi.

1963-yili respublikamizning birinchi "Tabiiy-geografik atlas" chop etildi. Atlasning formati 44x30 sm, asosiy kartalarning masshtabi 1:3500000 va 1:500000, iqlim kartalari 1:7500000 va 1:1000000 masshtablarda tuzilgan.

1968-yili O'zbekiston Yer tuzish va loyihalash instituti tomonidan O'zbekistonning yagona dastur asosida bir-biri bilan o'zaro bog'langan, bir-birini o'zaro to'latadigan ixtisoslashgan aniq maqsadli «Devoriy qishloq xo'jalik kartalari» tizimi tayyorlandi va nashr etildi. Mazkur tizim masshtabi 1:1000000 bo'lgan 21 ta kartadan iborat bo'lib, ularda respublikamiz qishloq xo'jaligiga atroflicha kartografik tavsif berilgan. Barcha kartalarning mazmuni turli xil diagrammalar, grafiklar va jadvallar bilan to'ldirilgan.

1980-yili O'zbekistonning birinchi "O'quv-o'lkashunoslik atlas" chop etildi. Mazkur atlas keng jamoatchilik tomonidan yuqori baholandi. U respublikamiz geografiyasi, tarixi va madaniyatini o'rganishda o'quvchilarga yordamchi qo'llanma bo'lib xizmat qildi.

1983-yili respublikamiz poytaxti Toshkentning 2000 yillik yubileyi munosabati bilan kompleks "Toshkent geografik atlas" chop etildi. Atlasning formati 25x35 sm, asosiy kartalarining masshtabi 1:400 000 va 1:650 000. Atlas kirish va 6 bo'limdan iborat bo'lib, u 48 ta karta va sxemalarni o'z ichiga olgan. Atlas Leningrad shahrida (1977) tarixiy-geografik atlasidan keyin sobiq Ittifoqda nashr qilingan ikkinchi shahar atlas hisoblanadi.

1982 – 1985-yillari ikki qismdan iborat umumiy kompleks geografik ilmiy-malumotnoma "O'zbekiston atlas" chop etildi. Mazkur atlasning umumiy hajmi va mazmunining hamroviga ko'ra milliy atlasga yaqin deb hisoblash mumkin. Atlasning formati 61x42 sm, asosiy kartalarining masshtabi 1: 2500 00 va 1: 3500000. Atlas 28 ta alohida bo'limda bo'limdan iborat bo'lib, unda 322 ta ko'p rangli karta berilgan. Atlasni loyihalashtirish va kartalarni tuzishda mualliflar asosiy e'tiborini tizimli yondashgan holda respublikamizning tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari, xalq xo'jaligi va uning tarmoqlari, madaniyati va tarixining o'ziga xos xususiyatlarini saqlab qolib, ularning haqiqiy holatini aks ettirishga qaratdilar. Mazkur atlas sobiq Ittifoqda chop etilgan barcha kompleks ilmiy-malumotnoma atlaslardan farq qilib,

O'zbekiston qishloq xo'jaligining yetakchi tarmog'i – paxtachilik alohida bo'limda birinchi marta to'liq kartografik tavsif berildi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin, respublika rahbariyati mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirish, ishlab chiqarish kuchlaridan oqilona foydalanish va uni butun mamlakat hudud bo'ylab ilmiy asosda to'g'ri joylashtirish masalalariga jiddiy e'tibor qaratmoqda. Shu bilan birga mustaqillik g'oyalarini targ'ib qilish aholining o'sib borayotgan moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini to'la to'kis qondirish, mamlakat mudofaa qobiliyatini oshirish, uning hududida geodeziya va kar-tografiyaga oid faoliyatni keng ko'lamda, aniq reja va ilmiy asosda tashkil etishga katta ahamiyat beril kelmoqda. Shu maqsadda 1997-yilning 25-aprelida "Geodeziya va kartografiya to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni qabul qilindi. Ushbu qonunning maqsadi O'zbekiston Respublikasida geodeziya va kartog-rafiyaga oid faoliyatning huquqiy asoslarini belgilaydi hamda davlatning, yuridik va jismoniy shaxslarning geodeziya va kartografiya mahsulotiga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish uchun shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan. O'tgan qisqa muddat ichida respublikamizning 1:1000000 va 1:150 000 masshtabli qator devoriy siyosiy-ma'muriy, tabiiy, ekologik umumiy iqtisodiy, iqlim va aholi kartalari chop etildi.

1999-yili Xalq ta'limi vazirligining buyurtmasiga binoan Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universitetining geografiya fakulteti jamoasi umumiy o'rta ta'lim muassasalari uchun "O'zbekiston geografik atlasini nashrga tayyorladi.

Savol va topshiriqlar

1. Kartografiya va tarixiy kartografiya fanlari nimani o'rganadi?
2. Tarixiy kartografiyaning shakllanishi va taraqqiyoti haqida nimalarni bilasiz?
3. O'rta Osiyo hududlari aks ettirilgan tarixiy kartalar haqida ma'lumot to'plang.
4. O'rta Osiyo olimlarining kartografiya faniga qo'shgan hissasi nimalardan iborat?

Adabiyotlar va manbalar

1. Берлянт А.Н. Карта рассказывает. — М.: Просвещение. 1978.
2. Булгаков П.Г. Глобус Беруни // Общественные науки в Узбекистане. 1965, №1.
3. Булгаков П.Г., Розенфельд Б.А., Ахмедов А.А. Мухаммад и Хорезми. — М.: Наука, 1983.
4. Книга Большому Чертежу. Под ред. К.Н.Сербиной. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950.
5. Мирзалиев Т.М., Мухитдинов Ш.М., Базарбаев А. Атласное картографирование в Узбекской ССР. — Т.: Фан, 1990.
6. Постников А.В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт. — М.: Наука, 1985.
7. Салищев К.А. Картоведения. — М.: Изд-во Моск. Университета, 1990.
8. O'zbekiston tarixi atlas. — T.: O'zgeodezkadastr, 1999.
9. Hasanov H. O'rta Osiyolik geograf va sayyohlar. — T.: O'qituvchi 1964.
10. Nebenzahl Kenneth. Mapping the Silk Road and Beyond. 2,000 years of Exploring the East. — New York, 2005.

3-MAVZU. O'RTA OSIYONING IBTIDOIY JAMOA VA ANTIK DAVRDAGI TARIXIY GEOGRAFIYASI

1. O'rta Osiyoning tosh asri manzilgohlari tarixiy geografiyasiga tavsif

Qadimgi tosh asri uch davrga bo'linadi: ilk paleolit, o'rta paleolit va so'nggi paleolit. O'rta Osiyodagi qadimgi tosh asri manzilgohlari va ularning madaniy qatlamlaridan topilgan ashyolarga qarab hukm chiqarilsa, bu o'lkaga odamlar juda erta kelib o'masha boshlaganligini bilish mumkin.

Ilk paleolit davri manzilgohlari Selenqur qori va Ko'lbuloq makonidan topib o'rganilgan. Farg'ona vodiysining So'x tumanida joylashgan Selenqur qoridan tosh qurollar va odamnikiga o'xshash suyaklar topilgan. Tadqiqotchilarning fikricha, Selenqur topilmalarining yoshi 1 million yildan ziyodroqdir. Ko'lbuloq makoni hozirgi Toshkent viloyatining Ohangaron tumani hududida bo'lib, Chotqotog'ining janubiy yonbag'rida, qizil olma soyining chap sohilidagi Ko'lbuloq degan manzilda joylashgan.

Ilk paleolit davri manzilgohlariga Tyanshan etaklaridagi Onarcha (Qirg'iziston) hamda Pomir etaklaridagi qorator (janubiy Tojikiston) makoni ham kiradi. Bu davrda aholi asosan, ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullanganligini topilgan har xil ashyoviy buyumlar va suyak qoldiqlari tasdiqlaydi.

Ilk paleolit davri odamlari kichik daryo bo'ylari va buloqlar yonida o'zlariga makon qurganlar. Iqlim issiq bo'lganligidan turar-joylarga ham ehtiyoj bo'lmagan.

O'rta paleolit davriga oid dastlabki yodgorlik Teshiktosh qor makonidan topilgan. Bu makon Surxondaryo viloyatining Boysun tumani dagi Boysun toqining janubiy yonbag'ridagi Turgandaryoning Zavtalarlashgansoy darasida joylashgan. qor shimoli-sharqqa qaragan bo'lib kengligi old qismida 20 metr, chuqurligi 21 metr va balandligi 9 metrdir. Teshiktosh qorini kavlash natijasida 5 ta madaniy qatlam borligi aniqlangan. Madaniy qatlamlardan 2859 ta toshdan yasalgan mehnat qurollari topilgan. Ularning xo'jaligida ovchilikning o'rni katta bo'lgan. Teshiktoshliklar yashagan Boysun tog'lari yovvoyi mevalarga boy bo'lgani bois, aholi termachilik bilan ham shug'ullangan.

Boysundagi yana bir g'or-makonlardan biri Amir Temur qori-
li U Teshiktosh g'oridan uzoq bo'lmagan yerda joylashgan. Bu
manzilgohdan topilgan mehnat qurollari ham odamlarning ovchilik
hamda termachilik asosida kun kechirishganidan guvohlik beradi.

Keyingi davrda arxeologlar Surxondaryo vodiysining turli joy-
laridan, xususan, To'palang daryosi bo'ylaridan o'rta paleolit davri
kishilarining mehnat qurollarini topganlar. Demak, bu davr kishilari
neandertallar faqatgina Boysundagina yashamay, balki butun Sur-
xon vodihasiga tarqalgan ekanlar.

Farg'ona vodiysi va unga tutash toqlik tumanlar ham ibtidoiy odam-
lar yashashi uchun hamma qulayliklarga ega bo'lgan. Shuning uchun
vodiya va uning toqli tumanlarida tosh asri kishilarining makonlari
ko'paydi. Farg'ona shahri yaqinidagi Oloy tizma tog'larining shimoli-
y qonbag'ridagi So'x va Obishir bo'yidagi o'rta paleolit davri yod-
gorliklari shular jumlasidandir.

Qo'shni Tojikiston hududida ham o'rta paleolit davri yod-
gorliklari keng tarqalgan bo'lib, ulardan eng mashhurlari Oqziki-
chilik, Oqjar, qora-Bura, qayroqqum, Semiganj, Ko'xi-Piyoz, Baypa-
ni kabilardir.

Turkmanistonda tosh asri manzilgohlari kamroq topilgan. Buni
ayvato, Turkmaniston bilan O'rta Osiyoning boshqa, xususan,
O'zbekiston, Tojikiston, Qirg'iziston o'rtasida tabiiy sharoit jihati-
dan katta tafovut mavjudligi bilan izohlash mumkin. Barcha davr
kishilari kabi tosh asri odamlari ham tabiiy sharoit, oziq-ovqat va
mushyo imkoniyati yaxshi bo'lgan joylarda istiqomat qilganlar.

Qirg'izistonda tosh asri manzilgohlarining eng mashhurlari
Tovon va Georgiy Bugor makonlari sanaladi. Shuningdek Janubiy
Qirg'izistondagi Isfara daryosi vodiysidagi Xo'jaqayr degan joydan
ham o'rta tosh asri madaniyatiga mansub manzilgoh topilgan.

Janubiy Qozog'iston yerlaridan ham ilk tosh asriga oid makon-
lar bilan birga o'rta tosh asri yodgorliklari ham topib o'rganilgan.
Ularga qorasuv, Sari Arka, Takali, Shabakti va boshqa manzilgoh-
lar kiritish mumkin.

O'rta paleolit davriga kelib qadimgi odamlar O'rta Osiyoning
keng hududlariga tarqala boshlaydilar. Bu davda odamlarning tur-
mush tarzida va mehnat qurollarida yangi unsurlar paydo bo'ladi.

Qurollarning turlari ko'payadi. Bu davrning ijtimoiy hayotdagi eng muhim xususiyati shundaki, bu davrda ibtidoiy to'dadan urug'chilik jamoasiga o'tila boshlandi hozirgi zamon odamlariga o'xshash odamlar paydo bo'lishi uchun zamin hozirlandi.

O'rta paleolit davri O'rta Osiyo hududlarida tabiiy iqlim o'ziga xos bo'lib, yozda ob-havo iliq va quruq, qishda esa sovuq va namgarchilik bo'lgan. Bu davrning o'rtalari va oxirlariga kelib shimoldan ulkan muzlikning siljib kelishi natijasida iqlim tamomana o'zgaradi. Natijada qadimgi odamlar turmush tarzida katta o'zgarishlar bo'lib o'tdi. Sovuq iqlim tufayli odamlar ko'proq qorlarga joylasha boshladilar. Janubdagi kichik tuyoqli issiqsevar hayvonlar qirilib ketib, shimol buqulari, mamontlar, ulkan ayiqlar paydo bo'ladi. Bu esa jamoa bo'lib ovchilik qilishning paydo bo'lishiga turtki berdi.

Undan tashqari sovuq iqlim tufayli o'rta paleolit davri odamlari olovni kashf etdilar hamda sun'iy olov chiqarish va uni saqlashni o'zlashtirdilar. Bu esa mintaqamizdagi qadimgi odamlar ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

So'nggi paleolit bosqichi miloddan avvalgi 40-12-ming yilliklarni o'z ichiga olib, O'rta Osiyoda bu davrga oid 30 dan ortiq makonlar ochilgan. Ulardan biri Ko'lbuloq makoni Ohangaron shahridan 10-12 km. g'arbda bo'lib, Chotqol tizmasining janubiy yonbag'ridan chiqadigan Qizilolma soyining chap sohilidagi qir-adir ustida joylashgan. Shuningdek, Toshkentning g'arbidagi Bo'zsuv I makoni ham so'nggi paleolit davriga oid ekanligi aniqlangan.

Samarqand shahrining markazida Siyobcha soyining o'ng sohilidan so'nggi paleolit davriga oid Samarqand makoni topib o'rganilgan. Bu manzilgoh madaniy qatlamlaridan gulxan qoldig'ini ko'mir parchalari, hayvon va o'simlik qoldiqlari topilgan. Bu topilmalar mazkur manzilgohda istiqomat qilgan kishilarning ovchilik va termachilik bilan shug'ullanganliklaridan dalolat beradi.

So'nggi paleolit davriga doir makonlarga Xo'jag'or (Farg'ona vodiysi), Shug'nov (Pomir etaklari), Qorakamar (Tojikiston), Achisay (Qozog'iston) yodgorliklari kiradi. Bu davrda odamlar toqli hududlarda yashabgina qolmay, voqalar bo'ylab ham tarqala boshladilar. Tekisliklarda daryo va ko'llar bo'ylarida joylashib, qarindosh-

urug'chilik jamoalariga bo'linadilar. Natijada jamiyatda juft oilalar paydo bo'lib, ular ayrim urug'larni birlashtirib, urug' jamoasini tashkil etadilar.

Miloddan avvalgi XII – VII ming yilliklar mezolit (o'rta tosh) davri deb atalib, bu davrga oid yodgorliklarga Machay (Surxondaryo), Obishir (Farg'ona vodiysi), Markaziy Farg'ona, Bo'zsuv, Qo'shilish (Toshkent), Aydabol, Jayronquduq (Ustyurt), Oshxona, Chilchor, Chirchik, Darai sho'r (Tojikiston) kabilar kiradi.

Machay g'or-makoni Hisor tizmasining biri – Ketmonchopti loqining yonbag'rida Machay daryosining o'ng sohilidagi Yuqori va O'rta Machay qishloqlari oralig'ida joylashgan. qordan topilgan mehnat qurollari va paleontologik materiallar miloddan avvalgi VII – VI ming yilliklarga mansub ekanligi aniqlangan.

Obishir I g'or-makoni qaydarkon shaharchasida 4-5 km g'arbda Obishir V g'or-makoni esa undan 200 metrcha g'arbda joylashgan. Har ikki qor-makondan topilgan ashyolarga asoslanib, Haydarkon – So'x vohasidagi mezolit davrining ibtidoiy qabilalari baliqchilik, ovchilik va termachilik bilan shug'ullangan, deyish mumkin.

Mezolit davriga kelib er yuzidagi ulkan muzliklarning chekinishi natijasida iqlim o'zgardi va u hozirgi davrdagiga ancha o'xshab qolgan edi. Muzlikning chekinishi O'rta Osiyoda haroratning ko'tarilishiga hamda hayvonot va o'simlik dunyosida ham o'zgarishlar yuz berishiga olib keldi. Bu davrda odamlar o'q-yoyni kashf etdilar. Ular katta yutuqlardan yana biri yovvoyi hayvonlar – it, qo'y, echki kabilarning qo'lga o'rgatila boshlanib, xonakilashtirilishidir. Mezolit davriga kelib O'rta Osiyoning ba'zi joylarida termachilikdan dehqonchilikka va ovchilikdan chorva-chilikka o'tishning ilk kurtaklari paydo bo'la boshladi.

O'rta Osiyo tarixida neolit davrining (yangi tosh asri) yuqori chegarasi miloddan avvalgi VII, quyi chegarasi V – III ming yilliklar bilan belgilanadi. Bu davr O'rta Osiyoda uchta: Joytun, Kaltaminor va Hisor madaniyatlarining rivojlanishi bilan izohlanadi.

Joytun makoni Turkmanistonning Ashxobod shahridan 25 km. shimoldagi tepalikda joylashgan bo'lib, bir necha uydan tashkil topgan. Har bir uyda 5-6 kishidan iborat oila yashagan. Joytun qishloqida 30 ga yaqin uy bo'lib, ularda 150-180 kishi istiqomat qilgan, de-

gan farazlar bor. Joytunliklar miloddan avvalgi VI – V ming yilliklarda yashab, asosan dehqonchilik, chorvachilik, qisman esa ovchilik bilan shug'ullanganlar. Ularda ona urug'i hukm surib, xo'jalikda ayollarning mavqei baland bo'lgan.

Kaltaminor madaniyatiga oid makonlar Xorazmning sobiq Kaltaminor kanali o'zanidagi manzilgohlardan iborat. Ular ovchi va baliqchilarning qadimgi yodgorligi sanalib, Jonbos-4 nomini olgan. Bu yerda 120 nafargacha odam yashagan. Shuningdek, bu madaniyatga oid yodgorliklar quyi Zarafshon va Qashqadaryo etaklaridagi Darvozaqir, Katta va Kichik Tuzkon, Qorong'isho'r, Poykent makonlarini o'z ichiga olgan.

Hisor madaniyatiga oid yodgorliklar O'rta Osiyoning sharqiy hududlaridan, Hisor-Pomir tog'larida topib o'rganilgan bo'lib, ularning umumiy soni 200 dan ziyod (Tutqovul, Soysayyod, quyi Buzayon, Darai Sho'r, Gaziyontepa va hokazolar). Hisor madaniyatiga oid yodgorliklar miloddan avvalgi V – III ming yilliklarga oid. Aholi sopol idishlar yasab, asosan chorvachilik, ovchilik va qisman termachilik bilan shug'ullanganlar.

O'rta Osiyoning janubiy viloyatlarida miloddan avvalgi VI – V ming yilliklarda neolit davri qabilalari dehqonchilikka o'tadi. Ishlab chiqaruvchi xo'jalikning qaror topganligidan dalolat beradi. Tabiiy sharoitning noqulayligi tufayli markaziy, shimoliy va sharqiy viloyatlardagi qabilalar ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullanishni davom etdilar hamda uzoq vaqt rivojlanishdan orqada qolgan. Neolit davri muhim kashfiyotlaridan biri kulolchilik, tikuvchilik va to'quvchilik bo'ldi.

2. O'rta Osiyoning eneolit, bronza va ilk temir davri manzilgohlari tarixiy geografiyasi

Tosh va bronza davrlari o'rtasidagi davr mis-tosh (eneolit) ataladi. U miloddan avvalgi IV ming yillikning oxiri – III ming yillikning boshlarini o'z ichiga oladi. Bu davrda mis tez eruvchan va egiluvchanligi tufayli xo'jalik hayotda ustunlik qila olmadi. Ishlab chiqarishda avvalgidek tosh qurollar asosiy bo'lib qoldi. Sopolning uchun ham bu davr mis tosh asri deb yuritiladi. O'rta Osiyoning shimoli-sharq dashtlarida va Orol dengizi sohillarida ovchilik, baliqchilik

chilik va ilk chorvachilik xo'jaliklari rivojlandi. Buxoro vohasidagi Javlakon, Beshbuloq makonlari va Zamonbobo qabristonining eng pastki qatlamlari eneolit davriga oiddir.

Yuqori Zarafshonning Panjikent shahridan 15 km g'arbda joylashgan Sarazm qishloqi xarobasi muhim arxeologik yodgorlikdir. U dehqonchilik qabilalarining O'rta Osiyo shimoli-sharqiga yoyilganligidan dalolat berib, qadimgi dehqonchilik aholisining geografik chegaralarini ham ko'rsatadi. Sarazm qishloqi xarobasi 90 gektar maydonda joylashgan 10 ta tepalikdan iborat.

Shimol tomonda qoraqum cho'li, janubi-g'arbda Kopetdog' bilan chegaralangan Turkmaniston yerlari quruq va issiq iqlimli o'l-kadir. Joytun madaniyati asosida Anov I-II va Nomozgoh I-III davrlariga munsub eneolit zamoni madaniyati keng tarqalgan. Janubiy Turkmaniston hududida eneolit davriga oid ko'plab makon-tepa topilgan. Ularning asosiy qismi Ashxobodga yaqin joyda va Geoksyur vohasida (Quy Murg'ob va Tajan daryolari orasida) joylashgan. Geoksyur vohasi 8 ta qadimgi qishloqdan iborat. Olimlarning fikricha, vohada 4000-5000 kishi istiqomat qilgan. Eneolit davrida hayot kechirish uchun ancha keng hududlar o'zlashtirilgan. So'nggi eneolit davrida dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lgan qabilalar quyi Murg'obda ham topiladi. Murg'ob vodiysida kanal-ariqlar qazib, suv chiqarish imkoni bo'lgan joylarda suqorib ekiladigan dehqonchilikning turli shakllari vujudga keladi. Bu hududlarda ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari taraqqiyoti darajasi yuqori bo'lgan. Suqorma dehqonchilik va chorvachilik xo'jalikda muhim o'rin tutgan. Eneolit davri odamning eng katta ishlab chiqarish g'alabasi – irrigatsiya va sug'orish texnikasi rivoj topgan davr bo'ldi.

O'rta Osiyoda bronza davri miloddan avvalgi III ming yillikdan I ming yillikning boshlarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bronza - nus bilan qalay qotishmasidan iborat. Bu davrda dehqonchilik va chorvachilik O'rta Osiyo xo'jaligining asosiy sohalari bo'lgan. Metallidan ishlangan qurollar qadimgi iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotni tezlashtirgani bois O'rta Osiyo cho'llarida yashagan qabilalar boshqa aholidan ajralib chiqadi va asosan chorvachilik bilan mashg'ul bo'ladi. Chorvachilikning dehqonchilikdan ajralib chiqishi dastlabki mehnat tashkilotidir. Bu jarayon miloddan avvalgi II ming yillikda yuz berdi.

Janubiy Turkmanistonda bronza davriga oid madaniyat ikki bosqichga bo'linadi. Bulardan birinchisi Nomozgoh IV – V ilk va rivojlangan bronza davri bo'lib, miloddan avvalgi III ming yillikning o'rtalar – II ming yillikning birinchi yarimiga mansubdir. Yodgorliklari asosan g'arbda qizil Arvat shahridan boshlab, sharqda Tajan daryosi va quyi Murg'ob bo'ylarigacha tarqalgan. Ikkinchisi Nomozgoh VI so'nggi bronza davri bo'lib, miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmiga oiddir. Uning yodgorliklari Kopetdog' atrofi va Quyi Murg'ob vohasida joylashgan. So'nggi bronza davrida Janubiy Turkmanistonning turli hududlariga O'rta Osiyoning shimoliy dashtlaridan kelib chiqqan chorvador qabilalar tarqalgan.

Surxondaryo, Zarafshon vohasi va Xorazmda ham bronza davri yodgorliklari topilgan. Surxondaryo issiq iqlimli o'lka bo'lib, shimol, shimoli-g'arb va sharqda Hisor, Ko'hitog', Bobotog', janubda Amu-daryo bilan chegaralangan. Qadimgi sug'orish yerlari toq tizmalariga yaqin joylashgan. Bu hududdan Sopollitepa, Jarqo'ton manzilgohlari topib o'rganilgan.

Quyi Zarafshonning bronza davri yodgorliklari Zamonbobo ko'li yaqinidan topilgan bo'lib, Zamonbobo madaniyati nom bilan ataladi. Zamonbobiliklar chaylasimon kulbalarda istiqomat qilib, dehqonchilik va xonaki chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Shuningdek, hunarmandchilikning turli tarmoqlari, xususan, kulolchilik bronzani eritib, har xil ashyolar yasash va toshni ishlash texnikasi ancha rivojlangan.

Bronza davriga oid yana 50 dan ziyod yodgorliklar Xorazmdan topilgan bo'lib, ular Tozabog'yob madaniyati nomi bilan ataladi. Shuningdek, Xorazmdagi so'nggi bronza davriga oid yodgorliklar Amirobod madaniyati nomi bilan mashhur bo'lib, miloddan avvalgi IX – VIII asrlarga oiddir.

O'rta Osiyodan topilgan eng qadimgi buyumlar miloddan avvalgi IX – VIII asrlar oid bo'lsa-da, ulardan ko'pi miloddan avvalgi VII – VI asrlar bilan sanalashtirilgan. Miloddan avvalgi I ming yillikning boshlariga oid yodgorliklardan Janubiy Turkmanistonda 46 ta qadimiy qishloq xarobasi ma'lum. Bunday xaroba Surxondaryoda 8 ta, Qashqadaryoda 7 ta topilgan. Quyi Murg'obda Yoztepa, Arvalitepa, Ko'hnatpepa, Uchtepa, Surxondaryodagi Kuchuktepa, Bandixon

1. va Qiziltepa, Qashqadaryodagi Yerqo'rg'on, Chiroqchitepa va Sangirtepa ham shunday xarobalar sirasiga kiradi. Yodgorliklarning eng qadimgi madaniy qatlamlari temir asriga o'tish davriga xosdir.

Miloddan avvalgi I ming yillikning boshlarida Farg'ona vodiysida Chust madaniyati rivojlanadi. Namangan, Andijon va O'sh (Qirg'iziston) viloyatlarida ko'plab qadimgi makonlar topib o'rganilgan. Chust, Dalvarzin, Ashkoltepa, Boztepa, Chimboy va boshqalar shular jumlasidandir.

Temir qurollarning keng tarqalishi mehnat unumdorligini oshirdi. Bu jarayon yanada rivoj topgan ishlab chiqarish usuliga o'tilishiga zamin hozirladi. Urug' jamoasi o'rmini hududiy qo'shnichilik jamoasi egallay boshladi.

3. O'rta Osiyoning qadimgi xalqlari va davlat birlashmalari

O'rta Osiyo hududida yashagan qadimgi qabilalar uyushmalari haqida aniq fikrlar mavjud emas. Shunday bo'lsa-da, miloddan avvalgi VI – V asrlarda o'lkamizda istiqomat qilgan yirik qabila uyushmalarining joylashgan hududlarini aniqlash imkoni bo'lgan.

Ulardan eng yirigi sak qabilalari bo'lib, ular uchta qabilaviy birlashmadan tashkil topgan: xaumavarka saklari, tigraxauda sakllari va tiayparadaraya saklari.

Xaumavarka saklari asosan O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy qismida joylashgan bo'lgan, Xaumavarka saklari Murg'ob vodiysida, Amudaryoning yuqori oqimlarida, Oloy va Farg'ona vodiylarida hamda Sharqiy Turkistonda yashagan deb taxmin qilinadi.

Yirik qabilalardan yana biri tigraxauda saklari (o'tkir bosh kiyimli saklar) bo'lgan. Antik davr tarixchilari tigraxauda saklarini massagetlar bilan ham tenglashtirganlar. Bu qabila birlashmasi miloddan avvalgi VI – V asrlarda g'arbiy Osiyoning juda katta hududida: Amudaryoning quyi oqimlaridan hamda Sirdaryoning o'rta va quyi oqimlaridan to Orol dengizining shimoligacha bo'lgan bepoyon cho'llarda ko'chib yurganlar (sak-massagettlarning asosiy qismi dastavval Orol dengizining janubi-sharqida, Oks (Amudaryo) va Yaksart daryolarining oralig'ida joylashgan bo'lgan). Miloddan avvalgi IV – III asrlarda ularning hududi birmuncha kengayib, Kaspiy dengizining janubi-sharqiy sohillaridan to Qozog'istonning markaziy min-

taqalarigacha bo'lgan katta kengliklarda ko'chib yurganlar. Antik davr muallifi Strabon o'zidan oldingi tarixchilarning asarlaridan foydalanib: "Kaspiy dengizidan boshlab ko'pchilik saklar dayl deb ataladi, bulardan sharqda yashovchi qabilalar massagetlar va saklar deb nomlangan, qolganlari esa umumiy nom bilan skiflar deb atalgan", deb yozgan. Strabon bu axborotida sak-massagetlarning hududi naqadar keng bo'lganligi bilan bir vaqtda ularning jamoa hayotini ham tasvirlab, bir qancha qabilalar va qabila ittifoqlaridan yirik etnik uyushma tuzilganligini ham aniq ko'rsatadi. O'sha davrlarda massaget saklari yirik qabila uyushmasi bo'lib, tarkibiga bir necha qabila uyushmalari, jumladan, daqlar, derbeklar, sakaruklar, apasiaklar, asiylar, augallar va boshqalar kirgan.

Tiayparadaraya (dengiz orqasida, dengizning nari tomonida yashovchi) saklari ham qadimgi yirik qabila birlashmalaridan sanalgan. Bu saklarning kelib chiqishi asli Kaspiy dengizining shimolida, Ural toqoldi mintaqalarida yashovchi massaget qabilalaridan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

Saklar xo'jaligida chorvachilik katta o'rin tutgan. Bu qabilalar qoramol, mayda chorva hamda otlarni ko'paytirganlar. Yillar davomida chorvadorlar yangi yem-xashak maydoni topish uchun harakat qilganlar, o'troq hayot ular uchun muhim sanalmagan.

Dashtlar, sahrolar va Amudaryo bo'ylarida massaget qabilalar yashaganlar.

Shunday qilib, miloddan avvalgi VI – IV asrlardagi o'troq aholi va ko'chmanchi sak, massaget qabilalari O'rta Osiyo aholisining keyingi asrlardagi etnik taraqqiyotiga zamin tayyorlab bergan.

Ko'pchilik tadqiqotchilar O'rta Osiyoda ilk davlatlarning shakllanish va rivojlanish jarayoni ahamoniylargacha bo'lgan davrda deb hisoblaydilar. Ilmiy adabiyotlar O'rta Osiyoda ahamoniylargacha bo'lgan davrda quyidagi davlat uyushmalari haqida so'z yuritadi:

Aryoshayyona – O'rta Osiyodagi qadimgi viloyatlar uyushmasi.

Aryonamvayjo. "Katta Xorazm" yoki Amudaryoning quyi oqimidagi Xorazm davlati.

Qadimgi Baqtriya davlati.

O'rta Osiyoning janubida joylashgan o'nlab yangi tipdagi voha-davlatlar so'nggi bronza va ilk temir davrida ba'zan yirik

oliyosiy birlashmalar – podsholiklarga birlashar edi. Oʻrta Osiyo janubida bular Baqtriya va “Katta Xorazm” edi. Yirik podsholiklarning tashkil topishida ichki ijtimoiy-iqtisodiy omillardan tashqari tashqi sub’yektiv omillar ham muayyan oʻrin tutgan. Mazkur omillardan biri Mesopotamiyaning urishqoq davlatlari – Midiya, Qaduriya, Mitaniya tomonidan solingan xavf edi.

Soʻnggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar asosida ushbu mavzuga Sugʻdiyoni ham kiritish imkoniyati paydo boʻldi. Hozirgi tadqiqotchilarning taʼkidlashicha, ahamoniylardan oldin xorazmliklar Parfiya chegaralaridan sharqiy yoʻnalishda, Kopetdogʻ yonbagʻirlarida joylashganlar. Xorazm davlatining markazi Marv va Hissar atrofiga boʻlib, bu davlatni forslar egallaganlaridan soʻng xorazmliklar quyi Amudaryo – hozirgi Xorazm viloyatiga koʻchib kelganlar deb faraz qilingan. Ushbu nazariyaga koʻra, miloddan avvalgi VI asrda qadimgi forslar xorazmliklarni janubdan quyi Amudaryo yerlariga siqib chiqarganlar.

S.Tolstov, Ya.Gʻulomovlar ushbu nazariyaga qarshi boʻlib, xorazmliklar Oʻrta Osiyoning janubidan koʻchib kelmaganlar, Xorazm davlati quyi Amudaryoda qadimgi zamonlardayoq vujudga kelgan, deb xulosa qilganlar. Bu davlatning chegaralari hozirgi Xorazm viloyati hududidan ancha keng boʻlgan. qadimgi Xorazm markazlaridan biri Koʻzaliqir shahri qalin va mustahkam mudofaa devori bilan oʻralgan. Bunday markazlar atrofida koʻplab dehqonlar qoʻrgʻonchalari, boqlar va dalalar joylashgan edi qadimgi Xorazmda hunarmandchilik ishlab chiqarishi rivojlangan. Shaharlarda savdo-sotiq qizqin boʻlgan.

Oʻrta Osiyo hududida miloddan avvalgi VII asrda tashkil topgan eng qadimgi davlat birlashmasi qadimgi Baqtriya davlatidir. Baqtriyaliklarning yurti Surxon vodiysi, Afgʻonistonning shimoli-sharqi, Tojikistonning janubiy hududlarida joylashib, turli yozma hujjatlarda Baxdi, Baqtrish, Baqtriyona, Baqtriya, Baxli, Baxlika deb tilga olingan. Bu davlat hududida hozirda qiziltepa, Yerqoʻrgʻon, Uzunqir va Afrosiyob shahar xarobalari topilgan. Dastlab Baqtriya tarkibiga Margʻiyona va Sugʻdiyona ham viloyat sifatida kirgan boʻlishi mumkin. Bu davrda aholi nisbatan zich joylashgan oʻtroq vohalarda dehqonchilik jadal rivojlangan. Bu vohalar hosildor

tog'oldi tekisliklarida yoki daryo etaklarida joylashgan bo'lib, nisbatan dehqonchilik uchun qulay sharoitga ega bo'lgan.

Uy-qo'rg'onlar va ayrim qishloqlarda yashovchilarning asosiy mashg'ulotlari qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish va ularni qayta ishlashdan iborat bo'lgan. Yer haydab dehqonchilik qilish, anhor qazib daryolardan suv chiqarish, kanal va ariqlarni doimo tozalab turish, sun'iy sug'orish ishlarini yo'lga qo'yish, don ekish, chorva uchun xashak bo'ladigan o'simliklarni o'stirish, hayot manbai bo'lib qoladi.

Ayrim uylarning ichida maxsus ustaxonalar qoldiqlari topib tekshirilgan. Bu ustaxonalarga oila a'zolari toshdan yoqochdan, loydan hamishdan, charmdan va teridan xo'jalikka, ro'zg'orga kerakli buyumlarni ishlab chiqarganlar. Masalan, toshdan ishlangan dehqonchilik qurollari (o'roqlar, yoruchoqlar, qovonchalar), sopol idishlar, chiroqlar, urchuq boshlari, bo'ya va teri to'shamlari kabilar uy hunarmandchiligi mahsuloti hisoblangan. Uy hunarmandchiligi buyumlari va qurollari bilan bir qatorda shahar markazlarining hunarmandchilik ustaxonalarida sopol idishlar, metall qurollar, zeb-ziynat buyumlari ishlab chiqarilgan.

Qishloq jamoalari o'rtasida tovar ayirboshlashda "pul" vazifasini kulolchilik va temirchilik buyumlari, oziq-ovqat va chorva mahsulotlari bajargan. qishloq jamoalari-rida yetishtirilgan mahsulotlarning asosiy qismi shu joyning o'zida, ya'ni ayrim jamoalar o'rtasida iste'mol qilingan. Yetishtirilgan mahsulotning ma'lum qismlarini bo-zorga olib borish xo'jalikda yoki ro'zg'orda maxsus qurollar (buyumlar, kiyim-ke-chaklar) zaruriyatidan kelib chiqqan. qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning turli hunar kasblariga bog'liq bo'lgan uchun mahsulotning ortiqcha qismini ayirboshlash an'anasi yanada rivojlangan. Savdo asosida an'anaviy xo'jaliklar va hunar turlari taraqqiy etgan. Bu jarayon ishlab chiqarishni jadallashtirgan.

Tashqi savdo (viloyatlar mamlakatlar o'rtasida)da pul o'lchovini xom ashyo qimmatbaho hunarmandchilik buyumlari (metall idishlar, yaroq-aslaqalar, zeb-ziynatlar), qimmatbaho tosh, oltin va kumushlar bajargan. O'rta Osiyodan boshlanadigan savdo yo'llari qadimgi Sharq mamlakatlariga olib borgan. Shu yo'llar orqali Baqtriya tog'larida qazib chiqarilgan lojuvard, Xorazmda feruza

Nug'diyonada oltin va qalay, yilqi va tuyalar Eron, Mesopotamiya va Old Osiyo bozorlariga olib borilgan. Ktesiy xabariga ko'ra, Baqtriya oltin va kumush konlariga boy bo'lgan. Ossuriya podsholigining savdogarlari bronzadan ishlangan idishlarni, yaroq-aslaqalarni oltin va kumushga almashtirgan.

Shunday qilib miloddan avvalgi VII – VI asrlarda ilk temir davriga o'tilishi bilan O'zbekistonda dastlabki yirik davlatlar vujudga keldi, shaharlar barpo etilib, dehqonchilik, hunarmandchilik jadal sur'atlar bilan rivojlandi.

4. Ahamoniylar hukmronligi va Aleksandr Makedonskiy yurishlari davrida O'rta Osiyo tarixiy geografiyasi

Miloddan avvalgi VI asrning o'rtalariga kelib, Ahamoniylar podshosi Kir II Bobil O'rta Osiyo hududidagi davlat va viloyatlarni (Baqtriya, Xorazm, Sug'diyona, Marg'iyona va boshqalar) va Misrni bosib olishga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi.

Qadimgi dunyo muallifi Gerodot, Ksenofont ma'lumotlariga ko'ra, miloddan avvalgi 545 – 539-yillarda Kir II Sharqiy Eron viloyatlari va O'rta Osiyodagi Xorazm, Baqtriya va sak qabilalarini o'ziga bo'ysundiradi. Lekin shuni ta'kidlash lozimki. Kir II O'rta Osiyoni qay tarzda bosib olganligi to'g'risida aniq ma'lumotlar saqlanmagan. Kir II ikkinchi yurishi mahalliy aholining qattiq qarshiligiga uchragan va ko'chmanchi massagetlar tomonidan tor-mor etilgan. Massagetlarga To'maris boshchilik qilgan. Jangda Kir II halok bo'lgan.

Miloddan avvalgi 522-yil Doro I ahamoniylar taxtiga o'tirdi. U taxtga o'tirishi bilanoq bosib olingan ko'pgina viloyatlarda qo'zg'olonlar ko'tariladi. 522 yil oxirida Marg'iyonada ko'tarilgan Frada qo'zg'oloni Baqtriya satrapi Dodarmish tomonidan ayovsiz bostirildi. Mil. avv. 519 – 518-yillar saklar Skunxa boshchiligida qo'zg'olon ko'taradi. Lekin bu qo'zg'olon ham bostiriladi.

Doro I ning saklarga qarshi yurishi muvaffaqiyatsiz tugaydi. Bosib olingan mamlakatlarni itoatda tutmoq uchun ahamoniylar butun davlatni alohida viloyat - satrapliklarga bo'ladilar. Bu so'z forscha "xshatra" – "viloyat" so'zidan kelib chiqqan.

Viloyat boshlig'i – satrapga cheklanmagan hokimiyat berilgan edi. Satraplarning ko'pchiligi ahamoniylar sulolasi vakillari edilar. Har bir satrap o'z viloyatining lashkarboshisi ham edi. U faqat shohga bo'ysunardi. Barcha qo'shinlarga shoh qo'mondonlik qilgan.

O'rta Osiyoning bosib olingan viloyatlari uch satraplikka bo'lingan. Ular baqtriyaliklar, egllar, saklar, kaspiylar, parfiyaliklar, sug'diylar va xorazmliklarining yerlari bo'lgan. Har bir satraplik yillik xiroj to'lagan. Bundan tashqari qaram xalqlar saroy va qaramlar qurilishiga ham safarbar etilgan. Xirojni kumush bilan, chorvadorlar chorva bilan, hunarmandlar o'z mahsuloti bilan, kiyim, teri bilan to'laganlar.

Miloddan avvalgi 329-yilda makedoniyalik Aleksandr qo'shinlari Amudaryodan o'ta boshladi. Aleksandrning jangchilari bu to'siqdan o'tib oldilar. Qo'shinlar qarshisida esa Navtaka (Qashqadaryo vohasining sharqiy qismi) Maroqand turar edi.

Miloddan avvalgi 329-yilda makedoniyalik Aleksandr qo'shinlari Maroqandni egalladilar. Aleksandr qo'shinlarning bir qismini qoldirib, o'zi esa qurushkat (Kiropolis) shahrini bosib olish uchun asosiy kuchlar bilan Sirdaryo qirg'oqlari sari ketadi. Rivoyatga ko'ra, bu shaharga fors shoqi Kir II asos solgan ekan. Sug'diyona xalqi bosqinchilarga qarshi kurashga ko'tarildi. Tez orada Sug'diylarga baqtriyaliklar, sak va massagetlar qo'shiladilar. Qo'zg'olonga iste'dodli rahbar va qo'mondon Spitamen boshchilik qiladi.

Ancha qo'shin to'plagan Spitamen Maroqandni qurshovga oldi. Aleksandr qamalda qolganlar uchun mingga yaqin jangchidan iborat qo'shin jo'natadi. Qadimda "Politimet" deb ham atalgan Zarafshon daryosi bo'yida makedonlarga pistirma qo'ygan Spitamen dushman guruhini tamomila qirib tashlaydi. Shunda Aleksandrning o'zi qo'zg'olonni bostirishga otlanadi. Yunonlarning katta kuchlari yaqinlashib kelayotganidan xabar topgan Spitamen qamalni to'xtatadi, o'z qo'shinlarini sahro sari boshlab ketadi. Saklar va massagetlarga qarshi kurash uchun Aleksandr Sirdaryo bo'yidagi Xo'jand yaqinida bir tayanch manzil barpo etish to'g'risida buyruq beradi. Bu qal'a Aleksandriya Esxata (Uzoq Aleksandriya) deb ataldi. Aleksandr Maroqandda garnizon – himoya kuchlarini qoldirib, asosiy qo'shinlari bilan qishlov uchun Zariaspa (Baqtriya)ga jo'nadi. O'sha yilning baho-

rida Aleksandr qo'zg'olonni bostirish chorasini ko'radi. O'z lashkarlarini uch qismga bo'lib, Sug'diyonaning u boshidan bu boshigacha kezib chiqadi va tinch aholining 120 ming nafarini qirib tashlaydi.

Miloddan avvalgi 328-yil kuzida Spitamenning Aleksandr bilan hal qiluvchi jangi bo'lib o'tdi. Kuchlar teng bo'lmaganidan Spitamen yengilib, cho'lga chekinadi. O'sha yerda ko'chmanchi qabilalar boshliqlari xoinlarcha uni o'ldiradi.

O'rta Osiyo yerlarini bosib olish uchun Aleksandr deyarli uch yil urindi, biroq uncha katta bo'lmagan hududni: Marg'iyona, Baqtriya, Sug'diyona va hozirgi Bekobod va Xo'janddan iborat Sirdaryo bo'ylarini bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldi. Xorazm, Toshkent vodiysi va Farg'ona mustaqilliklaricha qoldilar. Spitamen qo'zg'oloni bostirilishiga qaramay, yunon-makedon qo'shinlari birinchi bor qator mag'lubiyatga uchradilar.

Yunon-makedon qo'shinarining bosqinchilik yurishlari O'rta Osiyo yerlarini xarobazorga aylantirdi, aholining katta qismi qirilib ketdi. Ko'plab shaharlar vayron etildi. Yunon tarixchilarining yozishicha, Makedoniyalik Aleksandr O'rta Osiyoda 12 ta shahar qurdirgan. Bu shaharlar uning nomi bilan Oksdagi Aleksandriya, Aleksandriya Esxata, Marg'iyona Aleksandriyasi va hokazo tarzida atalgan. Ularning ba'zilari vayron etilgan Sug'diyona va Baqtriya shaharlari o'rnida, boshqalari esa tayanch qal'a sifatida yangidan qurilgan. Bu shaharlarda yunon-makedon piyoda, otliq askarlari joylashdi. Miloddan avvalgi 324-yildan boshlab bu askarlarning siyraklashgan saflari Makedoniya tartibida qurollantirilgan Baqtriya va Sug'diyona yoshlari hisobiga to'ldirilgan.

5. Miloddan avvalgi IV asr oxiri – milodiy IV asrning boshlarida O'rta Osiyoning siyosiy va iqtisodiy geografiyasi

Miloddan avvalgi 323-yilda Aleksandr Makedonskiy o'lgandan keyin makedoniyalik maqallliy zodagonlar O'rta Osiyo xalqlarining siyosiy birligini yo'qotish maqsadida mamlakatni mayda bo'laklarga bo'lib tashlaydilar.

Miloddan avvalgi 312-yilda Iskandarning sarkardalaridan biri bo'lgan Salavkaga Bobil (Mesopotamiya) va uning sharqidagi mamlakatlar topshiriladi. Oradan ko'p vaqt o'tmay, u o'zi hukmronlik qilayotgan mamlakatlarning chegaralarini kengaytirib, Sirdaryo va Hind daryosi naryog'idagi yerlarni ham egallaydi, shu tariqa salavkiylar sulolasini boshlab beradi.

Yunon-makedoniyaliklar harbiylarning Baqtriyada va Sug'dda bir yarim asr davom qilgan hukmronligi mahalliy aholi madaniyatini boyitishga yordam bermadi. O'sha zamondan bizga yetib kelgan juda kam miqdordagi yodgorliklar O'rta Osiyoda yunonlar ta'siri tarqalganligidan dalolat beradi.

Salavkiylarga qarshi xalq ommasining kurashi asta-sekin kuchayib borganligi natijasida miloddan avvalgi III asr o'rtalarida Yunon-Baqtriya davlati ajralib chiqadi. Bu davlat quldorlikka asoslangan bo'lib, salavkiylarning Baqtriyadagi vorisi Diodot tarafidan asos solingan. Markazlashgan monarxiya shaklidagi Yunon-Baqtriya davlati tepasida podsho turgan. Bu davlatning asosi Baqtriya bo'lib, ba'zi hokimlar davrida (Yevtidem, Demetriy, Yevkratid) Hindistonning shimoli-g'arbiy qismi, Amudaryo va Sirdaryo o'rtasidagi katta yerlar qo'shib olinadi. Davlatning poytaxti Shimoliy Afg'onistondagi Baqtro shahri edi. Davlat bir necha satrapliklarga bo'lingan bo'lib, ma'lum darajada mustaqil bo'lgan. Yuksak darajadagi iqtisodi, hunarmandchiligi, shaharlari bilan mashhur bo'lgan. Ellin madaniyati va mahalliy madaniyatning qo'shilishidan o'ziga xos madaniyat yaralgan. Tovar-pul munosabatlari yuksak bo'lgan. Pul tizimi kumush va bronza tangalari bo'lib, attik (tetra-draxma) tangalaridan iborat bo'lgan.

Miloddan avvalgi II asrning so'nggi choragi (ba'zi manbalarda aytilishlaricha, miloddan avvalgi 166-yil)da Yunon-Baqtriya podsholigi sak va yuechjilar qabilalari tomonidan istilo qilingan. Yunon

manbalarining yozishicha, bu davlatga turli qabilalar tomonidan barham berilgan. Xitoy manbalarida esa Yunon-Baqtriya podsholigini laqatgina yuehji qabilalari istilo qilgan deb yozilgan.

Miloddan avvalgi II asr boshlarida ko'chmanchi qabilalar Qang' davlatini barpo qiladilar. Ushbu davlatlar haqida ilk ma'lumot Chjan Tszyan (miloddan avvalgi 128-yil) yozma manbalarida uchraydi. Qang' davlati tarkibiga O'rta Osiyoning Amudaryo va Sirdaryo o'rtasidagi yerlari (Baqtriya tashqari) kirgan.

Poytaxti Bityan shahri bo'lgan. Xitoy manbalarining ma'lumot berishicha, Qang' davlati aholisi 600000 kishini tashkil etgan. Qo'shindagi askarlar soni esa 120000 harbiydan iborat bo'lgan. Aholisini qang'arlar deb yuritishgan. Qang' davlati konfederatsiya shaklida bo'lib, unga miloddan avvalgi I asr – milodiy I asrda 5 ta mustaqil mulklar kirgan. Bu mulklar quyidagilar:

1. Suse (Kesh, hozirgi Qashqadaryoning sharqiy qismi).
2. Fumu (Zarafshon vodiysi).
3. Yuni (Choch – Toshkent vohasi).
4. Gi (Eqtimol, Buxoro).
5. Yuegan (Urganch, Xorazm).

Bu mulklar umum Qang' davlati podshosiga bo'ysungan. Ular o'zlarining tangalarini zarb qilganlar.

Miloddan avvalgi I asr va milodiy I asrlarda Qang' davlati iqtisodiy jihatdan ancha rivojlangan davlat edi. Davlatning asosiy aholisi o'troq va yarim o'troq bo'lib, uning hududida ko'chmanchi chorvadorlar ham yashar edi. O'troq aholi asosan vodiya yashab, dehqonchilik, bog'dorchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelgan.

Vohada yashovchi o'troq aholi dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik bilan ham shug'ullangan. Yozma manbalarda qang'arlarning sut-qatiqlari mo'lligi va ko'plab zotli otlari borligi alohida ta'kidlab o'tiladi. Qang'arlarning eng ashaddiy dushmanlari usun qabilalari edi. Miloddan avvalgi II – I asrlarda usunlar Xitoy imperatorlari bilan yaqinlashib, xunlar va qang'arlar bilan kurash boshladilar. Lekin qang'arlar ularni o'z hududlariga yaqin yo'latmaganlar. Milodning III asriga kelib Qang' davlati bir necha mustaqil mulklarga bo'linib, davlat sifatida barham topdi.

Miloddan avvalgi II – I asrlarda Xitoy manbalarida keng, bo va ko'p aholili deb eslatilgan Dovon davlatini tarixchilar Farg'ona deb hisoblaydilar. Bu davlat haqidagi ilk ma'lumotlar Chjan Tszyan (miloddan avvalgi 128-yil) yozma manbalarida uchraydi. Dovon shubhasiz, Farg'onaning xitoycha talaffuzidir. Davlatning poytaxti Ershi shahri bo'lgan. Davlatning hududlari Toshkentgacha bor, davlat boshida hukmdor turgan. Davlat boshqaruvida yoshi ulug' kishilarning yig'ini katta ahamiyatga ega bo'lib, ular hatto hukmdorlarni ham o'zgartirishlari mumkin bo'lgan.

Chjan Tszyan ma'lumotlariga qaraganda, Dovon aholisi bir million cha yuz ming kishi bo'lib, 70 dan ortiq katta va kichik shaharlarni bo'lgan.

Iqtisodda asosiy o'rinni qishloq xo'jaligi egallagan. Dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi arpa, sholi, beda kabi turli ekinlarni ekanlar. Shuningdek, ular uzumchilik bilan ham shug'ullangan. Vinani katta sopol xumlarda uzoq vaqt saqlashni ham bilganlar.

O'z davrida Dovon davlati "afsonaviy" va "samoviy" otlari bilan shuhrat qozongan. Dovon arg'umochlari mamlakatdan tashqari ham, ayniqsa, Xitoyda juda ham qadrlangan. Xitoyliklar Farg'ona otlarini ilohiylashtirish darajasiga borib yetganlar.

Miloddan avvalgi 104 – 102-yillarda Dovon bilan Xitoy o'rtasida urushlar bo'lib o'tgan. Xitoyliklar bu yerda o'z hokimiyatlarini o'rnatgach, qaytib ketganlar. Lekin farg'onaliklar ular qoldirgan ketgan hukmdorni ag'darib tashlab, o'z hokimiyatlarini o'rnatdilar. Farg'onaliklar Xitoyga har yili samoviy otlar berish majburiyati evaziga o'z mustaqilliklarini saqlab qolganlar.

Miloddan avvalgi II – milodiy IV asrlarda asrlarda O'rta Osiyoning katta qismi, Afg'oniston, Shimoliy Hindiston va boshqa bir qator yerlarni o'z ichiga olgan Kushon imperiyasi O'rta Osiyo xalqlari tarixida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Miloddan avvalgi I asrga kelib katta yuechji uyushmasidagi Guyshuan (Kushon) hokimligi o'ziga cha kuchayib va hududi kengayib bordi.

Podsho Vima Kadfiz davrida kushonlarga Hindistonning kattagacha qismi bo'ysunadigan bo'ldi. Kanishka I davrida esa Kushon podshohi o'zining rivojlangan pallasini boshdan kechirgan. O'rta Osiyoda kushon

larning shimoliy chegaralari O'zbekiston janubidagi Hisor tog' tizmalari-dan o'tgan hamda to'g'li dovonda (Darband) chegara devorlari qurilgan.

Kushon davri iqtisodi haqida gap ketar ekan, uning tangalariga to'stalib o'tish joizdir. Bu tangalar davlatda rivojlangan pul tartibi bo'lganligidan darak beribgina qolmasdan, tovar-pul munosabatlari rivojlanganini ham ko'rsatadi.

Kushon davlatida qishloq xo'jaligi ham yuksak darajada bo'lgan. Tekisliklarda sug'orma dehqonchilik bilan birgalikda chorvachilik ham rivojlanadi. Kushon podsholigi teokratik davlat bo'lib, podsho mamlakatning bosh kohini ham hisoblangan. Podsholik antrapliklarga bo'linib, satraplar bir muncha mustaqil siyosat olib borganlar.

6. Buyuk Ipak yo'li: asosiy yo'nalish va tarmoqlariga tarixiy-geografik tavsif

Qadim zamonlar tarixiga nazar tashlar ekanmiz, jamiyat taraqqiyotining bronza davridan ham ilgari davridan boshlab, hududlarni bir-biriga bog'lovchi o'zaro ixti-soslashgan savdo yo'llari mavjud bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Buyuk Ipak yo'li tashkil topmasdan avval O'rta Osiyo va Qadimgi Sharq hududida savdo va madaniy ayirboshlash uchun turli-tuman yo'llar mavjud bo'lgan.

Eng qadimgi yo'llardan biri miloddan avvalgi III – II ming yillikda vujudga kelan "La'l yo'li"dir. U Pomir tog'laridan boshlanib, Eron va Old Osiyo hamda Misr orqali o'tgan. Pomirdan olinadigan yarim nodir la'l toshi (lojuvard) Qadimgi Sharq mamlakatlari zargarlari tomonidan yuksak baholangan. Badaxshon la'li ishlatilgan buyumlar Misr fir'avnlari maqbaralaridan ham topilgan.

Boshqa biri Eron ahamoniylari sulolasining yo'li bo'lib, "Shoh yo'li" deb atalgan. U miloddan avvalgi VI – IV asrlarda Kichik Osiyo shaharlarini, O'rta yer dengizi bo'yidagi Efes, Sard shaharlarini Eron poytaxtlaridan biri – Suza bilan bog'lab turgan. Yana bir yo'l Eron, Baqtriya orqali Sug'diyona, Toshkent vohasi va Qozog'iston hududidan o'tgan va Oltoygacha borgan. Uning umumiy uzunligi 2400 km.ni tashkil etgan.

XVI asrga qadar Sharq bilan G'arb xalqlari o'rtasidagi tarixiy-madaniy va savdo munosabatlari taraqqiyotida qadimgi dunyoda

mashhur bo'lgan Buyuk Ipak yo'li muhim o'rin tutgan edi. Bu yo'l miloddan avvalgi II asrda vujudga kelgan va "Buyuk meridian yo'li" deb atalgan. Bu yo'lga "Buyuk Ipak yo'li" degan nom 1877 yilda nemis geografi F.Rixtgofer tomonidan berilgan.

Xitoy, O'rta Osiyo, Hindiston va Yaqin Sharq mamlakatlarini o'zaro bog'lagan savdo orqali qadimgi Xitoydan O'rta Osiyo, Hindiston, Eron va Yaqin Sharq mamlakatlariga asosan ipak olib ketilganligi uchun uni Ipak yo'li deb atashgan. Buyuk Ipak yo'li milodiy XVI asrgacha (suyuk yo'llari ochilgunga qadar) Sharqni G'arb bilan bog'lab, savdo-sotiq va madaniy aloqalarning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Buyuk Ipak yo'li haqidagi dastlabki ma'lumotlar miloddan avvalgi 138-yili Xitoy imperatori Udining topshirig'i bilan O'rta Osiyoga yuborilgan elchi va sayyoh Chjan Tszyan sayohatnomasida uchraydi. Ipak yo'li Xuanxe (Xitoy) daryosining o'rta oqimida joylashgan Sian shahridan boshlanib, Lanchjou orqali Dunxuanga kelgan. Bu yerda u ikkiga ajralib, biri shimoli-g'arbga, ikkinchisi janubi-g'arbga yo'nalgan.

Shimoliy yo'l Turfon orqali Torim vohasiga, u yerdan Koshg'ar, Farg'ona vodiysiga, undan keyin Sug'dning markazi Samarqandga va Marg'iyonaga (Marvga) yo'nalgan. Janubiy yo'l Xo'ta, Yorkent va Pomir tizma tog'lari orqali o'tib, Baqtriyaning poytaxti Zariaspgga (Balxga) borgan. Balxda janubiy yo'l ikkiga ajralib, biri Hindistonga, ikkinchisi g'arbga yo'nalgan va Marvda shimoliy yo'l bilan tutashgan. Ipak yo'li Marvdan Parfiyaning poytaxti Niso shahri, Eronning Gekatampil, Apaliya va Ekbatana (Hamadon) shaharlariga orqali Mesopotamiyaga borgan, u yerda Ktesifon va Bag'dad shaharlaridan o'tib, Dajla (Tigr) daryosining o'ng qirg'og'i bo'ylab shimolga yo'nalgan va Nisibin hamda Antioxiya shaharlari orqali Damashqqa borgan. Damashqdan Tir shahri bilan Quddusga va Misrga yo'nalgan.

Buyuk Ipak yo'li orqali Xitoyga har xil gazlamalar, gilamlar, oyna, metall, zeb-ziynat buyumlari, qimmatbaho tosh va dorivorlar kelingan. Baqtriya va Dovondan ot va tuyalar olib borilgan. Bu yo'l tufayli Xitoyning O'rta Osiyo va Yaqin Sharq mamlakatlari bilan savdo aloqalari tashqi aloqalari I – II asrlardayoq ancha kengaygan. Har yili Xitoy

dan katta savdo karvonlari elchilar bilan G'arb mamlakatlariga jo'natilgan, ayni vaqtda u yerdan ham shu taxlitda karvonlar kelgan.

Ipak yo'li uzoq va mashaqqatli bo'lganligi sababli Xitoyning G'arb mamlakatlari bilan bevosita aloqa olib borishi mumkin bo'lmagan. Shuning uchun ham Buyuk Ipak yo'li orqali olib borilgan savdo-elchilik aloqalarida osiyoliklar, ayniqsa sug'diylar, baqtriyaliklar, parfiyaliklar va eroniylar katta rol o'ynaganlar. III – VI asrlarda Ipak yo'li Xitoydan Hindistonga borib ziyorat qiluvchi budda monaxlariga katta xizmat qildi. X asrlarda Xitoy bilan Arab xalifaligi va Vizantiya o'rtasida savdo va elchilik munosabatlarining kengayishi natijasida Buyuk Ipak yo'lining ahamiyati oshdi. XIII – XIV asrlarda Ipak yo'li mo'g'ullar imperiyasining chekka o'lkalarini Mo'g'uliston bilan boqlashda katta rol o'ynadi.

Buyuk Ipak yo'li O'rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi: shaharlar kengaydi, hunarmandchilik va madaniy hayot rivojlandi. IV asrda vujudga kelgan Xitoy chinnisozlik maktabi nodir buyumlar tayyorlagan. Xitoy chinmi haqida Beruniy ma'lumotlar qoldirgan.

O'rta Osiyodagi kabi oyna tayyorlash texnologiyasi V asr o'rtalarida Xitoyda ham tarqalgan. Xitoyda nafis qog'oz tayyorlash usuli Turkistonga ham yetib kelgan va bu sohada Samarqand mashhur bo'lgan.

Buyuk Ipak yo'lining ahamiyati jahon jamoatchiligida katta qiziqish uyg'otmoqda. YUNESKO Bosh konferensiyasining XXIV sessiyasi 1989 – 1997-yillarga mo'ljallangan "Ipak yo'li – muloqot yo'li" deb nomlangan keng ko'lamdagi tadqiqot ishlarini amalga oshirish bo'yicha qaror qabul qildi. Shu qaror asosida tuzilgan ekspeditsiya O'rta Osiyoning tarixiy taraqqiyoti jarayonini o'rganish bo'yicha katta tadqiqot ishlari boshlab yubordi.

Savol va topshiriqlar

- 1 O'rta Osiyo hududida ibtidoiy jamoa va qadimgi davr tarixiy tarixiy geografiyasining xususiyatli jihatlarini nimalardan iborat?
- 2 Ahamoniylar va Aleksandr Makedonskiy harbiy yurishlarining O'rta Osiyo tarixiy geografiyasiga ta'sirini aniqlang.
- 3 Spitamen qo'zg'oloni haqida nimalarni bilasiz?

4. O'rta Osiyoda salavkiylar davlati hukmronligi va Yunon-Baqtriya podsholigi tarixiy geografiyasi nimalari bilan ahamiyatli sanaladi?
5. Kushon podsholigi tarixiy geografiyasi haqida ma'lumot to'plang.
6. Buyuk Ipak yo'lining asosiy yo'nalish va tarmoqlarini kartadan ko'rsating.

Adabiyotlar va manbalar

1. Древние авторы о Средней Азии (VI до н.э-III в. н.э) Хрестоматия. Под ред. Л.В.Баженова. – Т., 1940.
2. Дьяконов Н. М. Древняя Бактрия. – М., 1954.
3. Курций Руф. История Александра Македонского. – М., МГУ 1963.
4. Pidaev Sh. Sirli kushonlar davlati – Т., 1990.
5. Пьянков И.В. Бактрия в античной традиции. – Душанбе: Дониш, 1982.
6. Ртвеладзе Э.В. Великий Шелковый путь. – Т., 1999.
7. Sagdullaev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. – Т. O'qituvchi, 1996.
8. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. Пер. прим. И.В.Пьянкова. – Душанбе: Дониш, 1975.
9. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. – Т.: Fa 1964.
10. O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. – Т.: Sharq, 2001.

4-MAVZU. O'RTA OSIYONING O'RTA ASRLARDAGI TARIXIY GEOGRAFIYASI

1. Eftalitlar va turk xoqonligi siyosiy-tarixiy geografiyasi

V asrning o'rtalarida O'rta Osiyoga ko'chmanchi eftalit qabilalari kirib kelishadi. Bu yangi qabilalar ittifoqi 50-yillarda ancha mustahkamlandi. Ularning 456-yilda Xitoyga o'z elchilarini yuborishi ham buning tasdig'idir. Eftalitlarning janubga siljishi sosoniylar Eron bilan to'qnashuvlar keltirib chiqardi. Bu urushda ham eftalitlar g'alaba qozonib, sosoniylar eftalitlarning o'lpondoriga aylanib qoldi. Eftalitlar sosoniylar bilan birga kurash jarayonida O'rta Osiyoning janubiga siljiy boshlagan. Ular 467 – 470 yoki 480-yillarda Sui'dni bosib olishadi va keyin Sharqiy Turkistonga qarab siljishadi. 479-yilda Turfon, 490 – 497-yillarda Urumchi, 497 va 507-yillar oralig'ida Karashara, Xotan va Koshg'ar eftalitlar davlati tarkibiga kiradi va VI asrning boshlarida butun Sharqiy Turkiston eftalitlar qo'l ostida birlashadi.

Eftalitlar davlati hududlari haqida Xitoy solnomalari va arab fors tarixchilari asarlarida ma'lumotlar uchraydi. Ularga tayangan holda eftalitlar davlatiga O'rta Osiyoning katta qismi, Sharqiy Turkiston, Gandxara va V asrning ikkinchi yarmida Shimoliy Hindistonning boshqa bir qancha viloyatlari ham kirganligini bilish mumkin. Bu davlat o'z hududiga ko'ra kushonlar davlatidan ham katta edi.

Kushonlar davridagi kabi eftalitlar zamonida ham saltanat yakun hukmdor tomonidan boshqarilgan. Xitoy manbalariga ko'ra, taxt otulgan bolaga qolmay, shu suloladan kim loyiq deb topilsa, o'sha taxtga o'tirgan. Ana shu nomzodni aniqlab taqdim etadigan kengash ham mavjud bo'lgan. Bu kengash sulolaning mo'tabar namoyandalari hamda saltanat arkonlaridan iborat bo'lgan. Eng muhimi eftalitlar davrida davlat qonunlar asosida boshqarilgan.

Bunday ulkan saltanatni boshqarishda yuksak darajada faoliyat ko'rsatuvchi markaziy hokimiyatga erishish qiyin. Shuning uchun Shimoliy Hindiston hududlarida va boshqa ba'zi viloyatlarda ham boshqaruv mahalliy xonadonlar (sulolalar) tomonidan olib borilgan. Davlatchilik tarixida foydalanib kelingan satraplik boshqaruvi, ya'ni

markaziy hokimiyat noiblari orqali idora etish usuli bu vaqtda o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Eftalitlar davrida davlatning poytaxti qayerda bo'lganligi haqida ham aniq ma'lumotlar yo'q. Ba'zilar Boykentni (Poykand) ko'rsatsa, boshqalari Badaxshonda deb biladilar. Tarixiy an'analar yodda tutilsa, masalan, ilgari kushonlar poytaxti bir muddat Sug'diyonada joylashgan va keyinchalik ma'lum sabablarga ko'ra Peshovarga ko'chirilgan. Shunga o'xshash Eftalitlar markazi ham avval Baqtriyada, so'ngra sosoniylar xavfi uzil-kesil yo'qqa chiqqach hamda saltanat chegaralari Sharqiy Turkiston hisobiga ham kengaygach, poytaxt Boykentga ko'chirilgan bo'lsa kerak.

VI asrda Oltoy hududlarida davlat tuzilmalari tashkil topa boshlaydi. Bu davlat birlashmalaridan biri Turk xoqonligi bo'lib, O'rta Osiyo tarixida muhim o'rin tutadi. Bu davlat asoschisi Bumin avval tele qabilalarini birlashtirib, so'ngra jujanlarga qattiq zarba beradi. Ularni inqirozga uchratib, Mo'g'uliston va Oltoy hududlarida davlat tuzadi. Shu yili, ya'ni 551-yilda Bumin yabg'u unvonini oladi va shu davrdan boshlab Turk xoqonligi rasmiy e'tirof etiladi. Davlat hududlarining kengayishi Buminning vorisi Muqan (553 – 572) davriga to'g'ri keladi. Istilochilik yurishlarining g'arbiy yo'nalishiga Muqanning ukasi Istemi boshchilik qildi. Turklarning janubga siljishida eftalitlar bilan to'qnashuvlar kelib chiqishi aniq edi. Turklar va eftalitlar o'rtasidagi dastlabki to'qnashuvlar VI asrning 50-yillariga to'g'ri keladi. Ular dastlab O'rta Osiyoning shimoliy qismida to'qnashgan edilar.

Turklar Eron bilan eftalitlarga qarshi ittifoq tuzadi va ikki tomonlama qurshovda qolgan eftalitlar turklarga yaxshi qarshilik ko'rsata olmaydi va Buxoro yaqinidagi hal qiluvchi jangda yengilishadi. Katta Kultegin bitiktoshida: "ular (Muqan va Istemi) Temir-kapiqga cha o'z xalqini yoyishdi" degan yozuvlar bor. Temir kapiq, ya'ni Temir Darvoza Boysun tog'idagi Sug'd va Toxariston oralig'idagi o'tish joyi edi. Demak, turklar janubda mana shu hududlargacha etil kelgan. Turk xoqonligining sharqdan-g'arbgacha bo'lgan chegarasi Koreyadan Qora dengiz bo'ylarigacha cho'zilgan. Lekin bu davlat u darajada mustahkam bo'lmay, balki urug'-qabilachilik sabab ham 603-yilda ichki nizolar tufayli ikkiga: g'arbiy va sharqiy turk

xoqonligiga bo'linib ketadi. Turk xoqonligi davri o'lkamiz boshqaruvi haqida so'z ketganda, ikki jihatga e'tibor qarataishimiz lozim. Bi-rinchidan, mamlakatimiz ham tobe bo'lgan umuman xoqonlikning boshqaruv tizimi va ikkinchidan, mahalliy (an'anaviy) boshqaruv uslubining saqlanganligi.

Xoqonlik ikkiga bo'linganida ham oliy hokimiyatni o'z xoqonlari boshqarishgan. qadimgi turkiy va xitoy manbalarida mansablardan shad (sha) va tutun ko'p uchraydi. Tutun ham merosiy hisoblangan. Tutunning lug'aviy ma'nosi tutib turmoq ekanligi nazarga olinasa, u holda uni sohibining vazifasi oydinlashganday bo'ladi. Zero, xitoy manbalariga ko'ra tutun hukmdorning joylardagi noibi, vakili, nazoratchisi vazifasini ado etgan (tutib turmoq, ya'ni nazoratda tutib turmoq). Tutunlarning mahalliy hokimlar faoliyati ustidan nazorat qilib turishlaridan tashqari soliq yig'ish tadbirlarida ham ko'z-quloq bo'lib turganlar. Shadga kelsak, xitoy manbalarida yozilishicha, eng oliy mansablardan hisoblanib, shunga yarasha saroy marosimlarida hukmdorning o'ng tomonidan joy olgan. Qadimgi turkiy yozuvlar va xitoylik mualliflar guvohliklari bilan tanishish shu xulosaga olib keladiki, shad va jabqu (yabqu) mazmunan bir-biriga g'oyatda yaqin mansab (unvon) hisoblangan. Bu har ikki unvon hukmdorning eng yaqinlariga berilgan. Masalan, Qutluqxon (vafoti 693-yil) o'zini xon deb e'lon qilgach, ukalaridan Muchurga shad, Tuzilbekka esa jabg'u unvonlarini beradi. Bilgaxon (vafoti 734-yil) ham taxtga o'tirguniga qadar kichik shad unvonida bo'lgan.

Xoqonlik tartibidagi ko'plab mahalliy mulklar (viloyatlar)dagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasi birday emasligini ta'kidlagan holda, shuni aytish mumkinki, ulardagi boshqaruv xoqonlik markazidan farqli bo'lishi, tabiiy. Zero, ko'chmanchi madaniyat vakili bo'lmish turkiylar o'z qo'l ostilaridagi o'troq xalqlar turmush tarzi, ichki an'anaviy boshqaruvi masalalariga moslasha, aralasha olinasliklari turgan gap edi.

Bundan tashqari xoqonlik markaziy boshqaruv tizimi asosan yirik siyosiy davlat tadbirlari (saltanat osoyishtaligini saqlash, himoya qilish va davlat hududini kengaytirish, soliq tizimining muntazam ishlab turishiga erishish, ichki va tashqi savdo aloqalarini tegishli darajada ta'minlash, davlatlararo siyosiy-elchilik munosabatlarni olib

borish va hokazo) bilan mashg'ul bo'lib, mahalliy darajadagi jaryonlar uchun ma'lum ma'noda erkinlikka yo'l qo'yilgan. Bunda joylardagi xususiy jihatlar ham inobatga olingan. Shuning uchun ham Farg'ona, Sug'diyona, Shosh, Xorazm, Toxariston, Shimoliy Hindistonda boshqaruv ishi, asosan, mahalliy siyosiy kuchlar (sulolalar) tomonidan amalga oshirib borilgan. Lekin markaz tomonidan ularni nazorat qilish ishi bilan tutunlar mashg'ul bo'lganlar.

Xitoy mualliflariga ko'ra, Sug'diyonada mahalliy Kan sulolasi ning mavqei kuchli bo'lib, ularga sakkiz hokimlik (mulk) tobe bo'lgan.

Sug'diyona hukmdori ixshid unvoniga, tobe hokimliklar boshliqlari ham o'z unvonlariga ega bo'lganlar (masalan, Kesh hokim ixrid unvoni bilan mashhur bo'lgan). Boshqaruvni uch amalda (vazir) amalga oshirgan. Toxaristondagi ahvol ham xuddi shu ka bo'lgan. Toxariston hukmroni jabg'u unvoni bilan, unga tobe hokimlar esa (Xuttalon, Qubodiyon, Shug'non, Chag'oniyon va boshq. mulklar boshliqlari) o'z mahalliy unvonlari bilan tanilganlar. Masalan, Chag'oniyonni chag'onxudotlar boshqarganlar. Shoshda ahvol ham 605-yilga qadar xuddi shunday kechgan bo'lsa-da, ammo shu yili Sheguyxon (vafoti 618-yil) bu yerni boshqarish shahzodalardan Fuchjiteginga topshiradi. Xorazmni mahalliy afrig'iylar sulolasi namoyandalari boshqarganlar.

2. Xo'jalik va savdo munosabatlari

Mintaqa shaharlari tarixida V asr oxiri – VI asr boshlari ka jonlanish yillari bo'lgani ma'lum. Ayniqsa, kichik shaharlarning tlik bilan o'sib borishi, yirik binolar bo'lgan alohida-alohida qog'onlarning yuzaga kelishi va ko'payishi Xorazm, Sug'diyon, Shosh va Baqtriya viloyatlarida keng kuzatildi. Bunda iqtisodiy-savdo munosabatlarining izchil yo'lga qo'yilishi ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. Mintaqamizning an'anaviy iqtisodiy imkoniyatlarini (dehqonchilik, sun'iy sug'orish, chorvachilik, bog'dorchilik, hunarmandchilik va boshqalar) bu davrda ravnaq topgan. Manbalarda ko'pincha borada yuksak muvaffaqiyatlarga erishilganligi haqidagi ma'lumotlar talaygina.

Ayniqsa, savdo-sotiq gurkirab rivoj topgan. Bir tomondan, ulkan min-ta-qaning siyosiy jihatdan yaxlitligi, ikkinchi tomondan Sharq va G'arb mamlakatlariaro iqtisodiy-savdo munosabatlari orali-g'ida bo'lib kelish ichki va tashqi savdo ishlarining yanada taraqqiy etib borishida qulay sharoit yaratib bergan. Bu esa o'z o'rnida yo'l, qatnov, ta'minot, xizmat ko'rsatish tarmoqlarining kengayib borishi-ga yo'l ochgan. Tashqi savdoda ipak, lok, bo'yoqlar, rangli shisha-lar, qimmatbaho toshlar, arg'umoq otlar, matolar, shirinliklar, qurol-varoq kabi noyob mahsulotlar bozori chaqqon bo'lgan. Shuni ham nazarda tutish lozimki, Buyuk Ipak yo'lining har ikkala yo'nalishi-ning (shimoliy – Turfon, Koshg'ar, Farg'ona, Sug'diyona, Marg'i-yona; janubiy – Xotan, Yorkent, Pomir, Baqtriya) eftalitlar saltanati hududidan o'tishi ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Turk xoqonligi davrida o'lkaning dehqonchilik, hunarmandchi-lik, quruvchilik, savdo-sotiq, konchilik kabi sohalaridagi taraqqiyoti yuqori bo'lgan. Farg'ona, Sug'diyona, Xorazm, Baqtriya (Toxariston) kabi viloyatlarda dehqonchilikning barcha turlari mavjud bo'l-gan. Dehqonlar mavjud suv resurslari hamda lalmikor yerlar imkon-laridan foydalanib bug'doy, arpa, sholi, mosh, tariq, no'xot, qovun, tarvuz kabi o'simliklardan yuqori hosil olganlar. Paxtachilik, pilla-chilik, bog'dorchilik, uzumchilik kabi sohalar ham o'tgan asrlar kabi munosib darajada o'sib borganini o'rta asr tarixchilari qayd etib o't-ganlar. Masalan, bir yerda o'lkada yetishtiriladigan paxtaning yuqori s-hat darajasi ta'kidlansa, boshqa bir yerda uzumchilik, xususan, vnochilik borasidagi mirishkorlar tajribasi yuqori baholangan.

Bog'dorchilikda shaftoli, o'rik, olchanning bir necha turlari, yon-qoq, pista, bodom va boshqa qator meva navlaridan ham sifatli, ham yuqori hosil olingan. Shifobaxsh o'simliklardan ham keng foydalanil-gan.

Qadimdan qazilma boyliklari bilan mashhur o'lkamizda bu da-vrda ham konchilikdagi faoliyat susaymagan. Oltin, temir, navsha-dill, kumush, qo'rqoshin, mis, margimush, tuzning bir necha xili, tutli qimmatbaho toshlar, shifobaxsh qotishmalar Sug'diyona, Nho-sh, Farg'ona, Toxariston kabi viloyatlarda qazib olingani manba-larda aniq ko'rsatilgan. Dehqonchilik va konchilikdagi taraqqiyot ko'lami va sifati o'z-o'zidan keyingi uch tarmoq: hunarmandchilik,

qurilish. savdo-sotiq ravnaqi uchun katta turtki bo'lgan. Shuning uchun ham bu vaqtda metallsozlik, zargarlik, kulolchilik, duradgorlik, qurolsozlik, to'qimachilik kabi kasbkorlar keng quloq yozib borgan.

Zargarlarning nafis bezaklari, taqinchoqlari, temirchilarning dehqon, quruvchiga yo bo'lmasa oddiy bir ro'zg'orga zaruriyatlarni (bolta, o'roq, mix, qaychi, zanjir, kalit), qurolsozlarning harbiylarga, zodagonlarga, ishqibozlarga yasab bergan puxta va noyob qurol-aslualari, turli hajm va maqsadda ishlov berilgan sopol idishlar, paxta, jun, ipak matolar, qog'oz o'rniida ishlatsa bo'ladigan darajada sayqal berilgan terilar va ko'plab mahsulotlarni sanash mumkin. Yuqoridagi sohalar jonlanishi bilan quruvchilik kengayib boravergan.

Sharq va G'arb o'rtasidagi ko'prik vazifasini o'tab kelgan o'lkamiz savdo ahli siyosiy makonning kengayishidan unumli foydalanib, o'z faoliyatlarini yanada jonlantirib yuboradilar. Ilgan xalqaro savdo asosan Xitoy – Turkiston – Eron orqali g'arbga tomon yo'nalishda olib borilgan bo'lsa, endilikda Kaspiy dengizi hamd Shimoliy Kavkaz yo'lidan ham unumli foydalana boshlandi. O'lkaning asosiy savdo hamkorlari bo'lib Xitoy, Eron, Hindiston, Vizantiya kabi mamlakatlar hisoblangan. Bu mamlakatlarda to'qimachilik, ipakchilik mahsulotlari, qimmatbaho toshlar, ularda ishlangan buyumlar, taqinchoqlar, dorivorlar, nasldor arg'umoqlar bir necha xil tuz, vino, bog'dorchilik mahsulotlari, qazilma boyliklarining bir qancha turlari olib borib sotilgan.

3. O'rta Osiyo Arab xalifaligi tarkibida

VI asrning oxiri – VII asr boshlarida Arabiston yarim oroli yangi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar sodir bo'lib, markazlashgan davlat birlashmasi vujudga keldi. Bu jarayonda shu davrda Muhammad payhambar tomonidan asos solingan islom dini birlashtiruvchi vazifani bajaradi. Muhammad payg'ambar vafotidan so'ng ya'ni 632-yildan so'ng uning o'rniga davlatni xalifalar boshqaradi, bu davlat tarixga arab xalifaligi nomi bilan kiradi. Arab xalifaligi tilochilik yurishlari olib borib, tez orada Yaqin va O'rta Sharqni boy viloyatlarini bosib oladi. Shu bilan birga arablar sosoniylar, dudlariga ham yurishlar qilib, 651-yilda Marvgacha etib keladi va

yerda sasoniylarning so'ngi hukmdori Yozdigard III o'ldirilib, bu ulola hukmronligiga chek qo'yiladi. Mazkur hududda markazi Marv bo'lgan Xuroson noibligi tashkil topadi va keyinchalik bu markaz arablarning O'rta Osiyoni istilo qilish maqsadidagi yurishlariga bevosita boshchilik qiladi. Arablar Amudaryoning shimolidagi yerlarni Movarounnahr, ya'ni daryo ortidagi yerlar deb atashadi. Ularning Movarounnahrdaagi faoliyati ikki bosqichga bo'linadi:

1. Birinchi bosqichda arablar Movarounnahrda faqat talonchilik va raqiblarning kuch-qudratini aniqlash maqsadida yurishlar olib borishadi.

2. Ikkinchi davrida arablar Movarounnahr hududlarida istilochilik yurishlarini olib borishadi.

Arablarning Movarounnahrni istilo qilishi 704-yilda Xuroson noibligiga tayinlangan Qutayba ibn Muslim faoliyati bilan bog'liq. Qutayba o'z faoliyatini 705-yilda Balxni va uning atroflarini bosib olishdan boshlaydi. Mazkur hududlarni bosib olgan Qutayba 706-yilda Poykandni istilo qiladi. Arablarning keyingi yurishlari Buxoroga qaratilgan bo'lib, 708 – 709-yildagi urushlardan so'ng Buxoro ham arablar qo'l ostiga o'tadi. Qutayba Samarqand yurishiga tayyorgarlik ko'rayotgan bir paytda Xorazmda aka-uka xorazmshohlarning taxt uchun kurashlari natijasida ichki nizolar vujudga kelganidan xabar topadi. Bu yerda xorazmshohning ukasi Xurzod boshchiligidagi xalq g'alayoni vujudga kelgan edi. Qutayba xorazshoq so'roviga binoan qo'zg'olonni bostiradi. Xorazmshoh esa Qutaybaga tobelik bildiradi va shu bilan 711-yilda Xorazm ham arablarning vassalligiga aylantiriladi. 712-yilda Qutayba Xorazm va janubiy viloyatlardan olingan qo'shimcha qo'shin bilan Samarqandga tashlanadi. Bir oylik qamaldan so'ng Samarqand ham arablar qo'l ostiga o'tadi.

713-yilda Qutayba bosib olgan hududlaridan 20 ming qo'shin to'plab, qo'shin safini kengaytiradi hamda Ustrushona va Xo'jand nufali Farg'onaga yurish qiladi. U Choch, Xo'jand, Kosonni zabt etib, 714-yilda Isfijobga yurish qiladi. 715-yilda esa Farg'ona vodiysi to'liq egallanib, Koshg'argacha etib borishadi. Xuddi shu yili xalifa-lik taxtiga Qutaybaning o'rniga Sulaymon o'tiradi. Sulaymonga

qarshi qo'zg'olon ko'targan Qutayba arab askarlari tomonidan o'ldiriladi va shu bilan arablarning sharqqa yurishi ham to'xtaydi.

Arablarning istilochilik yurishi O'rta Osiyo uchun bir qancha salbiy oqibatlar keltirib chiqaradi. Yillar davomida yaratilgan boy madaniy meroslar barbod qilinib, shahar va qishloqlarga o't qo'yildi. Ko'plab sug'orish inshootlarining barbod qilinishi va mahalliy aholi vakillarining qalifalik qo'shini tarkibiga olinishi, urushlarda berilgan qurbonlar oqibatida mamlakatda ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyoj tufayli mamlakat xo'jaligi butunlay izdan chiqdi. Mamlakatda mavjud oltin-kumush zaxiralari va boshqa qimmatbaho buyumlar xalifalikka tashib ketildi.

Movarounnahr VIII asrning o'rtalariga qadar, qarshilik ko'rsatishiga qaramay, arab xalifaligining muhim viloyatlaridan biri sifatida uning tasarrufiga uzil-kesil o'tadi.

Xalifa davlatni boshqarishda vazir ul-uzaro (ulug' vazir)ga tayinlangan. Harbiy ishlar, umuman, harbiy qo'shinlar amir ul-umara qo'li ostida edi. Xalifa turli masalalarni devon ad-dar, ya'ni kengashda ko'rib chiqar edi. Devon ad-dar uchta asosiy devonga bo'lingan, ular devon al-mashriq, devon al-maqrib va devon al-ma'raja xarajdan iborat bo'lgan. Movarounnahrda tegishli masalalar devon al-mashriqda qal etilar edi.

Xalifa viloyat noiblarini lavozimiga tayinlash yoki bo'shata olish huquqiga ham ega edi. Xalifalikning huquqiy masalalari Qur'oni karim va Payg'ambar ko'rsatmalari, nasihatlariga asoslangan holda ko'rib chiqilgan.

Dehqonlarning arab zodagonlari bilan qon-qarindoshlik rishtalarini boqlashi, ularga katta imtiyoz berar edi. Birinchidan, ular o'z hukmronlik mavqelarini saqlab qoldilar, ikkinchidan, ma'lum miqdordagi xalifa xazinasiga soliq berish bilan o'z yerlarini ixtiyorlarida qoldirdilar. Ijaraga berish kuchayishi bilan ularning ijtimoiy nufuzi kadivarlar nisbatan ancha yuqori poqonaga ko'tarildi. Dehqonlarning qaram-qidagi kam sonli qullar ham ozodlikka chiqib ijarachiga aylandilar.

Xalifa davlat yerlarini shaxslarga iqta tariqasida tuqfa qilgan. Davlat yerlari ayrim harbiy yo'lboshchilar va amaldorlarga uning bo'yi yoki merosiylik tariqasida berilgan. Biroq yerlarning asosiy egasi xalifa sanalar va u iqtadorlardan ushr olish huquqiga ega edi. Xalifa islom davlati hududida musulmon yoki zimmiylar yerlarini

iqta tariqasida berishga hah-huquqi yo'q edi, chunki bu yerlardan u xiroj olib turgan.

Shunday qilib, VIII asr o'rtalariga kelib Movarounnahr hududida siyosiy boshqaruv arab xalifaligi siyosiy tizimiga moslashtirilgan edi. Sug'diyonada buxoxudotlar va boshqa hukmdorlarning qo'li ostidagi ma'muriy-idora usuli o'z shaklini saqlab qolgan bo'lishiga qaramay, hokimlarning xalifa noibiga itoat etishlari shart edi.

4. Arab istilochilariga qarshi xalq harakatlari

Madaniyatning oyoq osti qilinishi va zulm hamda arab tili va yozuvi, xalifalik qonun va qoidalarining zo'rlik bilan joriy etilishi natijasida mahalliy xalq orasida norozilik tobora kuchayib, qo'zg'olonlar ko'tarilishiga sabab bo'ldi.

Bunday qo'zg'olonlardan biri 720-yilda Sug'dda boshlandi. qo'zg'olonga Samarqand ixshidi Gurak va Panjikent hokimi Divashtich boshchilik qiladilar.

Sug'dliklarga yordam berish uchun Yettisuvdan turk lashkarlari ham keladi. Sug'dagi barcha hokimliklar aholisi isyon ko'taradi. qo'zg'olonchilarning birlashgan kuchlari arablarga katta zarba beradilar. Faqat ayrim shahar va qal'alar ichida qurshovda qolgan g'arbiy qismlarigina katta o'lpon va e'tiborli vakillarini qo'zg'olonchilar ixtiyoriga garovga berish bilan jon saqlaydilar.

721-yilda Said Xaroshiy Xurosonga noib qilib tayin etiladi. U toqda xalq qo'zg'olonini bostirishda shafqatsizligi bilan nom qozongan edi. Unga sug'dliklar qo'zg'olonini bostirish va ularni islomga qaytarish topshiriladi. Said Xaroshiyning qo'zg'olonchilar bilan olib borgan muzokaralari natijasida Gurak boshliq Sug'd mulkdorlarining bir qismi arablar tomoniga o'tadi. qo'zg'olonchilarning qolgan qismi Farg'onaga chekinishga majbur bo'ladi. Xo'jandda bo'lib o'tgan jangda qo'zg'olonchilar yengiladi. Sulq tuzilgach, katta mablag' evaziga omon qolgan 400 savdogardan tashqari, deyarli barcha qo'zg'olonchilar xiyonatkorona qirib tashlanadi.

Divashtich boshliq qo'zg'olonchilarning ikkinchi guruhi ham yuqori Zarafshonda Obgar qal'asida qamalga olinadi. Omon qoldirish sharti bilan qo'lga tushirilgan Divashtich Arbinjonga olib borilib, qatl etiladi.

Xo'jandda qo'zg'olonning yengilishi hamda Divashtichning fojeali mag'lubiyatlaridan keyin Said Xaroshiy Movarounnahr shahar va qishloqlarida jazo choralarini kuchaytiradi. Mahalliy hokimlar undan davlat etish choralarini izlaydilar. 723-yilda arablarga qarshi Farg'onadagi hokimi qo'shin tortadi. Unga Shosh, Nasaf va turklar yordamga boradilar. Ittifoqchilar dushmanga qattiq zarba berib, uni Xo'jandda to Samarqandgacha ta'qib qilib boradilar.

Xalifalikning soliq siyosatiga qarshi 725-yilda Xuttalonda, 728-yilda esa yana Sug'dda qo'zg'olon avjiga chiqadi. Xuroson noibi ko'p urinsa-da, ammo bu harakatni bostira olmaydi.

Movarounnahr aholisini tinchlantirish va arablar hokimiyatini mustahkamlash maqsadida Xuroson noibi Ashros islom dinini qabul qilganlardan xiroj va jiz'ya soliqlarini olmaslikka qaror qiladi. Bu aholini tinchlantirishga qaratilgan vaqtinchalik tadbir edi. Shunga qaramasdan u o'z samarasini berdi. Zodagon dehqonlarning ko'pchilik o'z chokarlari va kadivarlari bilan islomni qaytadan qabul qilib arablar tomoniga o'tadilar. Shu tariqa Sug'dda arablar o'z maqsadlarini bir muncha mustahkamlab oladilar. Biroq bu bilan xalifalikning sharqida vaziyat bo'shashmaydi. 736 – 737-yillarda Toxariston va Sug'dda yana qo'zg'olon ko'tariladi.

Arablar, ayniqsa, 737-yilda tang ahvolda qoladilar. Xuroson va Movarounnahrning noibi va amirlari bir necha bor o'zgartirilgan. Xurosonning yangi noibi Nasr ibn Sayyor mamlakatda o'z mavqei mustahkamlab olish maqsadida moliya islohoti o'tkazadi. Islomni qabul qilgan kishilar jiz'yadan ozod etilib, barcha musulmonlar harbiy quvvat qo'shni bilan tenglashtiriladi. Er egasining e'tiqodidan qat'i nazar xiroj to'lashi shart qilib qo'yiladi.

VIII asrning 70-80-yillarida Movarounnahrda juda ulkan xuroj qo'zg'oloni ko'tarildi. qo'zg'olonchilar oq rangdagi kiyim kiyganlari uchun tarixda u "oq kiyimlilar" qo'zg'oloni deb ham shuhrat qozondi. Bu qo'zg'olonning rahbari Muqanna (boshi va yuziga yopinqich tashlab yurgani uchun unga shunday nom berilgan) edi.

Qo'zg'olon 776-yili boshlanadi. Muqanna o'zning 36 ta muridi bilan Amudaryodan o'tib, Kesh viloyatiga yo'l oladi. Buxorxudot tomonidan shoda uni qo'llab-quvvatlay boshlaydi. Muqanna Kesh yaqinidagi Sa'at qal'asini o'ziga qarorgoh qilib oladi. Butun Qashqadaryo vodi-

qo'zg'olonchilar qo'liga o'tadi. Muqanna ta'limoti umumiy mulkiy tenglik va arablarni O'rta Osiyodan haydab chiqarish g'oyalarini targ'ib etar edi.

Muqanna ta'limoti Sug'd, Iloq (Ohangaron), Shoshda ham yo-yila boshladi. qo'zg'olonda turli ijtimoiy guruhlar vakillari qatnashib, ularni bir fikr istilochilarni mamlakatdan haydab chiqarish, mustaqil davlat barpo qilish g'oyasi birlashtirib turar edi.

Qo'zg'olonga zarba berish uchun xalifa Abu Ja'far 776-yilda Jabroil ibn Yahyo boshliq katta harbiy kuchni Movarounnahrda yuboradi. Biroq Jabroil qo'z-g'olonchilardan yengiladi. U katta talofatlar berib, bazo'r Samarqandga etib keladi. 10000 askar bilan Jabroilga yordamga yuborilgan Uqba ibn Salim Kesh va Samarqand oralig'i, 14000 kishilik qo'shin Termiz yaqinida qo'zg'olonchilar tomonidan tor-mor keltiriladi. Natijada Chag'oniyon qo'zg'olonchilar qo'liga o'tadi.

Qo'zg'olon markazi Narshaxda, Buxoro atrofida joylashadi. Shu yili Narshax yaqinida Buxoro hokimi Husayn ibn Muvoz va Samarqand noibi Jabroilning birlashgan qo'shini o'rtasida to'rt oy jang bo'ladi. "Oq kiyimlilar" bu jangda qo'llari avval ustun keladi, keyinchalik son jihatdan ko'p bo'lgan arablar Narshax qal'asi devori ostidan uzunligi 50 gazli chuqur qazib, uni qulatib qal'aga kiradilar. Narshax qal'asi arablar tomonidan egallanadi. Kesh va Samarqand endilikda qo'zg'olonning asosiy markazlariga aylanib qoladi.

Kurashning oxirigi bosqichi Kesh vohasi (Qashqadaryo) da juda avj oladi. Muqanna qarorgoqi bo'lgan Som qal'asini qamal qilish Xaroshiyga topshiriladi. Uzoq vaqt qamaldan so'ng muqannachilar tashinib bo'ladilar (VIII asrning 80-yillari boshlarida). Xalifalikni larzaga solgan Muqanna boshchiligidagi qo'zg'olon shu tariqa tugaydi.

5. IX – XIII asr boshlarida Movarounnahrda mustaqil davlatlar va ularning siyosiy tarixiy geografiyasi

Arab xalifaligida VIII asr oxiri-IX asrning boshlariga kelib siyosiy va ijtimoiy hayotda vujudga kelgan tanazzullar oqibatida zaiflashuv yuzaga keldi. Bu vaqtda xalifalar xalq g'alayonlarini bostirishda mahalliy zodagonlardan foydalanadi va bu zodagonlar xizmatlari evaziga biror viloyatning noibi qilib tayinlangan. Bu esa mahalliy zodagonlarni davlat

boshqaruv ishlarida qatnashishi uchun imkon beradi. Xuddi shunday jarayonlar vaqtida Xurosonda mahalliy aholi vakillaridan bo'lgan Tohir ibn Husayn Xuroson noibligiga o'tiradi. Bu voqea 821-yilda yuz berib, Tohir xalifa Ma'munni taxtga chiqishiga yordam bergan edi. Tohir tez orada xalifa nomini xutbadan chiqartirib tashlaydi va bu uning mustaqillikni e'lon qilishini bildirar edi. Bu yangi sulola 873-yilgacha davom etib, mazkur yilda yana bir mahalliy sulola safforiylar tomonidan tor-mor qilinadi.

IX asrning ikkinchi yarmida Movorounnaqrd Somoniylar sulolasi paydo bo'ldi. Bu sulola asoschisi Somon bo'lib, uning xalifalik oldidagi xizmatlari evaziga nabiralarga Movarounnahrning turli viloyatlari noiblik sifatida beriladi. Nuhga Samarqand; Ahmadga Farg'ona; Yahyoga Shosh va Ustrushona; Ilyosga Hirot beriladi. Somoniylar sulolasi noiblariga dastlab Ahmad, 864-yilda uning vafotidan so'ng esa o'g'li Nasr boshchilik qildi. 873-yilda Buxoro aholisining taklifiga binoan bu hudud ham Somoniylar boshqaruviga o'tib, unga Nasrning ukasi Ismoil noib qilib tayinlanadi. Ismoil Nasrga bo'ysunmay mustaqil siyosat yurgiza boshlaydi. 886-yilda Nasr va Ismoil o'rtasida jang bo'lib, Ismoil yengiladi. Lekin ikki yildan so'ng bo'lib o'tgan keyingi to'qnashuvda Ismoil g'alaba qozonadi va 892-yilgacha, ya'ni akasining vafotigacha rasmiy ravishda Somoniylar hukmdori sifatida e'lon qilinmaydi. Ismoil taxtga o'tirgach, mamlakatda harbiy, davlat boshqaruvi sohalarida islohotlar o'tkaziladi. Ismoil Somoniy 900-yilda Buxoro yaqinida Safforiylar qo'shinini maqlubiyatga uchratadi va Xuroson ham Somoniylar davlati tarkibiga kiradi.

Somoniylar xalifalikdagidek hukmronlik tizimini o'rnatdilar. Davlat tepasida amir turgan. Amirlikning ma'muriy tizimi quyidagicha bo'lgan: dargoh (amir saroyi) va devon (davlat idorasi). Saroydagi eng ulug' mansabdor qojibi buzurg (ulug' qojib) bo'lib, unga saroy ahliga ko'z-quloq bo'lib turish vazifasi yuklatilgan edi. Undan keyin soqibi meros (saroy soqchilari boshlig'i) turgan.

Dargohning xo'jalik ishlari bilan vakil shug'ullangan. Davlat boshqaruvi Buxoro Registoni atrofida joylashgan o'nta devon qo'lida bo'lgan.

Devoni vazir, yoki xojayi kalon. U barcha: ma'muriy, siyosiy va xo'jalik muassasalarini nazorat qilgan. Vazir barcha harbiy kuchlarni ham boshqargan. Uning ixtiyorida hisobchilar, munshiy va kotiblar, daftardorlar bo'lgan.

Devoni amid elchilik va muhim davlat ishlarini boshqargan U devoni rasoyil, devoni insho ham deyilgan.

Devoni sohibushrot – sipohiylarni va shoh saroyini moddiy jihatdan ta'minlagan. Yiliga to'rt marta sipohiylariga maosh berilgan. Sohibushrot harbiy intizomni ham ta'minlab turgan.

Devoni sohibbarid – davlat elchilari va viloyat hokimlari ustidan maxfiy nazorat ishlarini boshqargan. Uning qar viloyatda o'z amaldorlari bo'lgan.

Devoni muhtasib – bozorlarda tarozi va narx-navoni, keyinchalik aholi tomonidan shariat qonun-qoidalariga rioya qilinishini nazorat qilib turuvchi muassasa. Tartibbuzar va o'qirilar joyida jazolangan. Muhtasib o'z vakillari bilan barcha shaharlarda faoliyat ko'rsatgan.

Devoni mushrif (nazorat qiluvchi) xazina kirim-chiqimi va boshqa muhim davlat ishlarini nazorat qilgan. Bundan tashqari devoni qozi, devoni ziyo, devoni mamlakai xos (davlat mulklarini boshqargan), devoni vaqf mavjud bo'lgan. Barcha devonlarning viloyat va shaharlarda bo'limlari bo'lib, hokimlarga bo'ysungan. Faqat devoni barid muassasalari markaziy davlatga bo'ysungan. Xuroson sipohiylari bevosita amir va vazirga tobe bo'lgan. Shaharlar maxsus raislar tomonidan boshqarilgan. Amaldorlar orasida ruqoniylarning nufuzi yuqori bo'lib, ular shayxulislomga itoat qilganlar.

Seyiston, Xorazm, Garjiston, G'uzg'on, G'azna, Xuttalon, Chag'oniyon, Isfijob kabi viloyatlar o'z hokimlari tomonidan boshqarilib, markazga xirojni muntazam to'lab turmaganlar. Ular markaziy hokimiyatdan mustaqil bo'lishga intilganlar.

Somoniyalar qo'shinlari muntazam va mahalliy hokimlar qo'lidagi ixtiyoriy yollangan lashkardan tashkil topgan edi.

996-yilda Qoraxoniylar Movarounnahrda tomon navbatdagi hujum boshlaydilar. Ularga Nasr ibn Ali boshchilik qiladi. Nuhga yordam berish uchun Sobuqtakin Chag'oniyon, quzqon va Xuttalon hokimlarining birlashgan qo'shinlaridan iborat katta kuch bilan Keshga

etib keladi. Nuhning ham o'z qo'shini bilan unga qo'shilishini talab qiladi. Bu Somoniylar amirining hukmdorlik huquqlarini mensimaslik va ochiqdan-ochiq unga qarshi chiqish edi. Nuh, shubhasiz, bundan bosh tortadi va farmoyish yuborib, Sobuqtakinni Buxoroga chaqirtiradi. Bunga javoban Sobuqtakin qo'shin yuborib Buxoroni egalaydi. So'ngra u Qoraxoniylar bilan muzokaralar olib boradi. Natijada ular o'rtasida shartnoma tuzilib, unga muvofiq Sirdaryo havzasidagi yerlar, shu jumladan Xurosonga hukmdor bo'lib oladi. Somoniylarga Movarounnahrning markaziy qismigina beriladi, xolos. Biroq ko'p vaqt o'tmay Qoraxoniylar Buxoroni bosib oladilar. Garchi Somoniylar to 1005-yilgacha Samarqand va Buxoroni qaytarib olishga uringan bo'lsalar-da, ammo 999-yilda Buxoroning Nasr Eloxon tomonidan zabt etilishi bilan Somoniylar hukmronligi barham topgan edi. Shunday qilib, X asr oxirida Somoniylar davlati o'rnida ikkinchi yangi davlat tashkil topdi: biri Koshg'ardan Amudaryogacha cho'zilgan Sharqiy Turkistonning bir qismini, Yettisuv, Shosh, Farg'ona va qadimgi Sug'dni o'z ichiga olgan Qoraxoniylar davlati bo'lsa, ikkinchisi shimoliy Hindistondan Kaspiy dengizining janubigacha qirg'oqlarigacha bo'lgan viloyatlarni hamrab olgan qaznaviylar davlati edi.

1017-yilda Mahmud G'aznaviy tomonidan zabt etilib, o'z mustaqilligidan mahrum bo'lgan Xorazm ko'p vaqt o'tmay (1044) Saljuqiylar davlatiga qaram bo'lib qoldi. Xorazmning mustaqillik uchun kurashi XII asrning ikkinchi choragidan boshlanadi. Saljuqiylar davlatining kuchsizlanishi natijasida bu davrda Xorazm o'z mustaqilligini yanada mustahkamlaydi. XIII asrning boshlarida esa Xorazm shohlar saltanati tasarrufidagi o'lka va viloyatlar hududlarining kengligi, Sharq davlatlari o'rtasida saltanat soqibqironlarining nufuzi jihatidan u buyuk davlat hisoblanardi. Xorazm va Movarounnahrda tashqari hozirgi Afg'oniston yerlari va Eronning kattagina qismi ham uning tasarrufida edi. Davlat qangli-qipchoq va turkmanlarda tuzilgan muntazam qo'shinga ega bo'lib, uning umumiy soni Chingizxon harbiy kuchiga nisbatan birmuncha oshiqroq edi. Saltanat hokimlar, noiblar, vazirlar, qo'shin boshliqlaridan iborat kuchli harbiy aristokratiya, mustavfiy (daftardor hisobchilar) qozilar va ko'p

gina saroy mansabdorlaridan iborat ulkan arkoni davlat doirasi qurshab turardi. Yuqori amaldorlarning ko'pchilik qismi yirik er-suvlarga ega bo'lgan mulkdor oqsuyak tabaqani tashkil etardi. Ko'pgina mansablar odatda, o'rta asrlar jamiyati sharoitida keng tarqalgan, ota-bobodan meros bo'lib o'tar edi. An'anaviy tusga kirgan bu hol davlat mansabdorligi eng munosib shaxslarni tanlab qo'yish imkoniyatidan mahrum qilar edi. Mansabdorlar davlat tang ahvolga tushib qolgan paytlarda o'z vazifalarni tashlab ketar va podshoga itoatsizlik qilib, o'zboshimchalik bilan o'z bilganlaricha yo'l tutar edilar. Shunday qilib, sirdan juda kuchli, nufuzidan buyuk ko'ringan Xorazmshohlar davlati siyosiy jihatdan unchalik mustahkam emas edi.

6. IX – XIII asr boshlarida Movarounnahrning ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi

Somoniylar davrida katta yer egalari – dehqonlarning nufuzi ortib, ko'pincha bir dehqon qo'lida katta yer maydonlari, butun bir viloyat bo'lgan. Ziroat bilan shug'ullanuvchi ziroatkor kadivar deyilgan. Yirik yer egasi yerida ishlaydigan ijarachi barzigar deb atalgan. Xo'jalikda qo'l mehnatidan ham foydalanilgan. Somoniylar davlati aholisining asosiy qismini ziroatchilar tashkil etgan. Keyingi o'rinda hunarmandlar va savdogarlar turgan.

XI – XII asrlarda yuz bergan siyosiy voqealar Movarounnahr jamiyat hayotida ham o'zgarishlar yasadi. Alohida mulklarning boshqaruvi, ma'muriy idoralar Somoniylar davridagi tartiblarga muvofiq kelar, ijtimoiy mansab va martabalardagi farq katta emas edi. Ijtimoiy tuzumda mavqei ancha baland hisoblangan yirik zamin-dorlar – dehqonlar qatlami Qoraxoniylar davriga kelib o'z ahamiyatini yo'qotdi. O'rta Osiyo ko'qna zodagon toifasining bunday ahvolga tushishiga asosiy sabab siyosat maydonida yuz bergan sulolalar o'rtasidagi taxt almashuvi, eng ta'sirli jihati esa ko'chman-chilik sharoitiga moslashgan el-uluslarning o'troq aholi hududlarini ishg'ol etishidir.

Somoniylar zamonida mazkur sulola uchun xos markazlashgan davlat tuzumidan qoniqmagan aslzoda dehqonlar Qoraxoniylarni qo'llab-quvvatlagan edilar. Yirik xonadon soqiblari Qoraxoniylar

hokimiyatda uzoq davr turisha olmaydilar va vaqti kelib biz hududimizning asosiy hukmdorlari bo'lib qolamiz, deb o'ylashgan edi. Ularning bunday rejalarini tushungan yag'mo va chigillarning boshliqlari zodagonlarni quvqin qila boshladilar. Buning oqibatida kekxa boy qatlam vakillari o'z ekinzorlari, uy-joylari, mulklari va boyliklaridan mahrum bo'ldilar. Dehqon degan nom endilikda faqat oddiy jamoatchiga nisbatan aytiladigan bo'lib qoldi. Aslzodalar o'zlarining daromad manbai – yer-mulkdan mahrum bo'la boshlagan sari oddiy jamoachi ziroatkorlar ijarachilarga aylana bordilar. Bu paytda yerlar egasiz va qadrsiz bo'lib qoldi. Unumdor joylar yaylovlarga aylandi. Biroq keyingi voqealar jarayonida Movarounnahr ijtimoiy hayotida jonlanish yuz berganligi haqida ma'lumotlar bor.

XII asrlarda, ayniqsa, shaharlar kengayadi, aholining soni ko'payib, ular yanada gavjumlashadi. Samarqand, Buxoro, Termiz, O'zgan, Toshkent kabi shaharlar ichki va tashqi savdo uchun xilma-xil hunarmandchilik mahsulotlari ishlab chiqaradigan hamda chaqa-tangalar vositasi bilan olib boriladigan bozor tijoratining markaziga aylanadi. Shaharlar markazida shoqona saroylar, masjid, madrasa, minora va hammomlar kabi ko'plab imoratlar qad ko'taradi. Shahar ichi va uning atrofida savdo va hunarmandchilik mahallalari, karvonsaroylar va bozorlar barpo etiladi. Bu davrda shaharlarda, ayniqsa, kulolchilik, shishasozlik, misgarlik va chilangarlik rivoj topadi. XI – XII asrning sirli, koshinkor va qabortma naqshli sopol idish va tovoqlari, rangdor shisha buyumlar, naqshinkor mis idishlari o'zining xilma-xilligi va yuqori darajada nafisligi bilan ajralib turardi.

Hunarmandchilikning taraqqiy etishi hamda ichki va tashqi savdoning kengayishi bilan bozor tijoratida pulga talab oshadi. Natijada Qoraxoniylar va ularning viloyat hokimlari eloqxonlar tomonidan kumush va misdan ko'plab chaqa va tangalar zarb qilinadi. O'sha vaqtlarda Bolasoqun, Taroz, O'zgan, Toshkent, Samarqand, Buxoro va boshqa shaharlarda pul ishlab chiqaradigan zarbxonalar bo'lgan. Movarounnahr va Xurosonda Qoraxoniylarning oltin, kumush va mis chaqa-tangalari hamda dinorlari bilan bir qatorda hatto Saljuqiylar, Xorazmshohlar hamda G'aznaviylar tomonidan zarb qilingan tangalar ham muomalada yurgan.

XI – XII va XIII asr boshida Movarounnahr va Xorazmda mahsulot-pul munosabatlari nihoyatda rivoj topib, u mamlakatning deyarli hamma uzoq va yaqin viloyatlarini hamrab olgan edi.

XI asrda Movarounnahrda Qoraxoniylar davlatining tanhkl tu-pishi bilan qarluq, o'quz, jikil, yag'mo va boshqa turkiy qabilu va urug'larning Shosh, Farg'ona va boshqa viloyatlarda yashovchi turkiy aholi bilan o'troq hayotga ko'chish jarayoni jadallashadi. O'troq dehqon va hunarmand aholi bilan aralashib, dehqonchilik va shahur madaniyatining boy tajribasi va an'analari o'zlashtirildi. Natijada turkiy tilda so'zlashuvchi aholi Movarounnahrning asosiy nufuzlaridan biriga aylandi.

7. O'rta Osiyoga mo'g'ullar bosqini va unga qarshi ozodlik harakatlari

1219-yilning kuzida Chingizxon o'qillari Chig'atoy, O'qtoy va Jo'ji bilan birga Xorazmshohga qarshi yurish boshladi. Uning jami askari 200 mingga yaqin edi. Chingizxon qo'shini qadimgi yo'l bilan Ili daryosi bo'ylab Shimoliy Farg'onadan o'tib, Janubiy Qozog'istonda Sirdaryo bo'yida joylashgan O'tror shahri ustiga yurish qildi. Bu shahar yaqinida butun kuchlarini to'plab, Movarounnahrni qisqa muddat ichida zabt etish uchun uni to'rt qismga bo'ldi. Uning bir qismini o'qillari Chig'atoy va O'qtoy boshchiligida O'troni qamal qilib turish uchun qoldirdi. Ikkinchi qismiga Jo'ji boshliq etilib, u Sirdaryo etagi tomon yuborildi. Unga Sig'noq, O'zgan, Jand, Yangikent shaharlarini bosib olishni buyurdi. Besh ming kishilik uchinchi qo'shin Oloqnuyon hamda Suketucho'rbiy ismli sarxanglari qomondonligida Sirdaryoni o'rta sohili bo'ylab, uning yuqori oqimida joylashgan Binokat va Xo'jand shaharlari tomon yuborildi. Chingizxonning o'zi asosiy kuchlari bilan dashtliklar orqali Buxoroga tomon askar tortdi.

Chingizxonning katta o'g'li Jo'ji boshchiligidagi mo'g'ul bosqinchilari reja bo'yicha Sirdaryoning yuqori qismidagi yerlarni egalashi lozim edi. Bosqinchilar ma'lum muddatdagi qamaldan so'ng Siqnoq va Borchiliqkent shaharlarini egallaganidan so'ng mustahkam qal'a hisoblangan Xo'jandga hujum boshlaydilar. Mo'g'ullar 20000 nafar qo'shin va 50000 choqli asirga tushgan qasharchilarni

Xo'jand atrofiga yiqadilar. Xo'jand hokimi Temur Malik asli turkiy sarkardalardan bo'lib, Xorazmshohlar davlatida nom chiqargan, sulton va uning oilasiga tanish bo'lgan shaxs edi. mo'g'ullarga qarshi tura olish mumkin emasligini sezgan Temur Malik (malik - hokim ma'nosida) taxminan ming nafar askari bilan Xo'janddan bir kilometr naridagi Sirdaryoning mo'jazzgina orolida joylashib oladi. qulay strategik ahamiyatga ega bo'lgan orolga mo'g'ullar o'qlari, palaxmon toshlari etib bormas edi. Temur Malik buyrug'iga ko'ra, 12 ta qayiq yasatilib, o'q o'tmasligi, yonib ketmasligi maqsadida bu qayiqlarning usti namat bilan qoplanib, sirka shimdirilgan loy bilan suvab chiqiladi. Temur Malik uzoq vaqt mudofaa uchun endilikda orolchada turish maqsadga muvofiq emasligini tushunib, bor oziq-ovqat zaxirasi va askarlarini 70 ta kemaga joylab, tunda daryoning quyi oqimi bo'ylab suzib ketadi. mo'g'ullar ikki sohil bo'ylab Temur Malik kemalariga to'xtovsiz hujumni uyushtirar edilar. hatto Binokat bo'yida daryoning u sohilidan bu sohiliga zanjir ham tortib qo'yadilar. Uzoq, uzluksiz jang bilan ular Jandga qadar etib keladilar. mo'g'ul sarkardasi Ulus Idi Borchiliqkent va Jand yaqinida manjaniqlar (tosh otar zambaraklar) o'rnatib, qayiqlarni bir-biriga tutashtirib, sarkarda yo'lini to'sadi. Uzoq janglardan so'ng Temur Malik Urganchga etib keladi va Urganch himoyasida qatnashib, Jaloliddinning ozodlik kurashida faol ishtirok etadi. Keyinroq, uzoq sargardonliklardan so'ng sarkarda Temur Malik o'z yurtiga darvish sifatida kelib, qahramonona ravishda mo'g'ul harbiylari qo'lida halok bo'ladi.

1220-yilning 16-fevralida Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ullar qo'shini Buxoroni egallaydilar.

Buxoroni zabt etgach, Chingizxon Samarqandga tomon yo'l oladi va 1220-yilning mart oyida Movarounnahrning eng ulug' va muhim shahrini ham egallaydi.

1221-yilning boshlarida endigina Xorazm davlatining sultoni deb e'lon qilingan Jaloliddin Manguberdi garchi Xorazm mudofaasiga jiddiy kirishsa-da, ammo unga qarshi sobiq Jand noibi qochqin qutluqxon boshliq qipchoq lashkarboshilari tomonidan uyushtirilgan fitna uni Temur Malik bilan Xurosonga jo'nashga majbur etadi. Chunki bunday vaziyatda poytaxtga tomon bostirib kelayotgan yovuz du-

shimanga qarshi Urganch mudofaasini sira ham tashkil qilib bo'lmay edi. Shu sababli tez vaqt ichida shahzodalar O'zloqshoh va Oqshohlar ham Urganchni tark etib, qochib ketadilar. Poytaxt taqdiri o'tu qo'rqoq va amalparast amir qumortakin qo'lida qoladi. O'zini u sul-ton deb e'lon qilib, Urganchni mo'g'ullardan himoya qilishga va'da ham qiladi. Urganchdek katta shaharni qamal qilish uchun shimol-dan Jo'ji, Buxoro tomondan Chig'atoy va O'qtoy askarlari bostirib keldi. 1221-yilning qishida 50 ming kishilik mo'g'ul askarlari Ur-ganchni qamal qilib, hujum boshlaydi. Urganchliklar dushmanni harbiy kuch va zirqli qurollarining ustunligiga qaramay o'z ona shahri mudofaasiga g'oyat baland ruq bilan kirishadilar. Lekin Urganch ham tez orada mo'g'ullar qo'lga o'tadi.

Mo'g'ul hukmdorlarining mislsiz jabr-zulmi, aholining xo'rlik va qashshoqlik domiga tashlanishi, soliqlarning haddan ziyod o'sishi mehnatkash aholining tinka madorini quritib yubordi. Aholi ichida mo'g'ullarning zo'ravonligi va istibdodiga qarshi norozilik harakati tobora kuchayib, bu norozilik, ayniqsa, 1238-yilgi Mahmud Torobiy qo'zg'olonida o'z aksini namoyon qildi. Bu ozodlik qo'zg'oloni 12-38-yil Buxorodan 3 farsax (taxminan 7-8 km) uzoqlikdagi Torob qishloqida boshlandi. Bu qo'zg'olonda mo'g'ullar va mahalliy zodagonlar zulmidan ahvoli og'irlashgan hunarmand, dehqon va kambaqal aholi faol qatnashadi. qo'zg'olonga esa asli Torob qishlo-qidan bo'lgan qalvir yasovchi hunarmand usta Mahmud Torobiy boshchilik qiladi.

Mahmud Torobiy avval o'z qishloqida istilochilar zulmi, bedo-dligiga qarshi otashin chaqiriqlar bilan chiqadi. Shu paytda Sheroz-dan kelgan harbiy anjomlar orilgan karvon qo'zg'olonchilarning qu-rollanishiga yordam beradi. qo'zg'olon kuch-qudrati oshib borayot-ganligining, xalq qo'zg'olonchilar tarafiga o'tib borayotganligini ko'rgan mo'g'ul no'yonlari Movarounnahr hokimi Mahmud Yala-vochdan yordam so'rashga majbur bo'ladilar. Mahmud Torobiy o'zining ko'plab tarafdorlari bilan Buxoro tomon yo'l oladi. Buxorolik aqoid (diniy ilm) olimi, mashhur shayx Shamsiddin Maq-bubiy ham qo'lga qurol olib, o'z safdoshlari bilan qo'zg'olonchilar saliga qo'shiladi.

Mahmud Torobiy Buxoro ahliga muruvvat namunalarini ko'rsatdi. Buxorodan qochgan mo'g'ul harbiylari va buxorolik zodagonlar Karmanaga kelib panoq topgan edilar. Bu yerda ular ma'lum kuch to'plab, Mahmud Torobiy ustiga harbiy yurishni boshlaydilar. Bundan xabardor bo'lgan Mahmud Torobiy dushmanga qarshi kurashish maqsadida shahar chetidan Karmana yo'liga katta harbiy kuch bilan chiqadi. Ikki o'rtadagi qattiq jangdan so'ng istilochilar yengilib, orqaga chekindilar. qo'zg'olonchilar mo'g'ullarni to Karmanagacha quvib bordilar. Ushbu jangda mo'g'ullarning 10000 ta kishisi qirib tashlandi. Lekin bu zafarli jangda qo'zg'olonchilar rahbari Mahmud Torobiy va Shamsiddin Maqbubiylar ham halok bo'ldilar.

Qo'zg'olonchilar endilikda shahid ketgan Mahmud Torobiyning o'rniga uning ukalari Muhammad va Alini rahbar etib saylaydilar. Lekin bu yangi rahbarlarning tajribalari yo'q, ularni xalq yaxshi tanimas, omma ichida ular nufuzga ega emas edilar. Bu esa qo'zg'olonning borishiga salbiy ta'sir o'tkazdi. Oradan bir qafta o'tmay mo'g'ullarning Elduz nuyon va Chag'an qo'rchi boshchiligidagi yangi qo'shini qo'zg'olonni bostirish uchun etib keldi. Ikk tomonlama jangda Mahmud Torobiy tarafdorlari butkul tor-moqilinib, ikkala tomondan 21 mingdan oshiq jangchi halok bo'ldi.

8. Mo'g'ul (Chig'atoy) ulusi davrida O'rta Osiyo tarixiy geografiyasi

Zabt etilgan o'lka va viloyatlarni Chingizxon qali hayotlik choqidayoq o'g'illari va nabiralariga taqsimlab berildi. Janubiy Sibir Dashti Qipchoq, Itil (Volga) bo'yi, Xorazm va Darbandgacha bo'lgan o'lka Chingizxonning to'nqich o'g'li Jo'ji va uning vaftidan keyin esa nabirasi Botu qo'liga topshirildi. Sharq Turkiston, Yettisuv va Movarounnahrda uning ikkinchi o'g'li Chig'atoy ega bo'ldi. Chingizxon o'zi tug'ilib o'sgan mo'g'ullar tonni, shuningdek, Xitoyni uchinchi o'g'li va vorisi O'qtoygacha berda Kenja o'g'li Tuluga esa Xuroson, Eron va Hindiston tegdi. Shunda qilib, mo'g'ullar bosib olingan viloyatlarni uluslarga taqsimlab, ulasosida boshqarishga kirishdi.

Shu tariqa XIII asr boshlaridayoq Chig'atoy tasarrufiga berilgan Movarounnahr, Yettisuv va Sharqiy Turkistonda Chig'atoy ulusi tashkil topdi. Bu feodal davlat XIV asrning 40-yillariga qadar yashaydi.

XIII asrning 70-80-yillariga kelib, Movarounnahrda asta-sekinlik bilan bo'lsa-da, shahar hayoti, xususan hunarmandchilik va savdo munosabatlari jonlana boshladi. Shaharlarning ichki hayoti, ayniqsa, mahsulot va pul munosabatlarining tiklanishida Ma'sudbek tomonidan amalga oshirilgan pul islohoti muhim ahamiyatga ega bo'ldi. U Movarounnahrning 16 ta shahar va viloyatlarida, jumladan Samarqand, Buxoro, Taroz, O'tror, Xo'jand va boshqa shaharlarda bir xil vazn va yuqori qiymatli sof kumush tangalar zarb ettirib, mamlakatda ularni muomalaga chiqardi. Ikki asr mobaynida Movarounnahrda kumush tangalar zarb qilinmaganligini nazarga olinsa, Ma'sudbekning pul islohoti tufayli mamlakatda mahsulot va pul munosabatlari tiklanib, shaharlar qisman bo'lsa-da, ichki hayotining jonlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

XIV asrning birinchi yarmida yana bir Chig'atoy xoni Kebekxon davlatni idora etish tuzilishini va uning iqtisodiy hayotini tartibga solish maqsadida ma'muriy hamda pul sohasida islohot o'tkazadi. Kebekxonning islohoti bo'yicha davlat viloyatlarga bo'linib, ular mo'g'ulcha "tuman" deb yuritiladi. Ammo ma'muriy islohot mahalliy hokimliklar va bekliklarga barham bermaydi, balki ularga moslashtadi. Kebekxon joriy qilgan ma'muriy bo'linish, garchi qadimiy on'analarga barham bera olmagan bo'lsa-da, u Movarounnahrda feodal davlatni mustahkamlashda ijobiy o'rin tutdi.

Kebekxon davrida ichki savdo-sotiqni tartibga solish, qo'shni davlatlar bilan tashqi savdo munosabatlarini yaxshilash uchun butun mamlakatda yagona pul joriy qilinadi. Kebekxon ikki xil pul: kumush tanga – "dinor" va mayda kumush tanga "dirham"lar zarb etadi.

Chig'atoy ulusi davrida O'rta Osiyoda erga bo'lgan egalikning to'rt xili mavjud edi:

1. Mulki devon – davlat yerlari.
2. Mulki injuxon – noiblar va ularning avlodlari tasarrufidagi yerlar.

3. Mulki vaqf – masjid, madrasa, xonaqoq, mozor va maqbaralar ixtiyoridagi yerlar.

4. Mulklar – xususiy yerlar.

Mulklarning kattagina qismi harbiy ma'murlarga davlat oldidagi xizmatlari uchun qadya qilingan yerlar bo'lib, ular "iqto" yoki "suyurg'ol" yerlari deb yuritilgan. Yirik yerlarda qaram bo'lib ishlovchi dehqonlar esa "kadivar" deb yuritilgan.

9. Amir Temur va Temuriylar davlati tarixiy geografiyasi

Chig'atoy ulusi davrida Movarounnahrda o'zaro nizolar va tarqoqlikni tugatish maqsadida Amir Temur kurash boshlaydi. 1365-yilda Movarounnahr hukmdori deb tayinlangan Ilyosxoja qo'shinlari bilan Temur va Husaynning ittifoqchi qo'shinlari o'rtasida Chirchiq daryosi bo'ylarida bo'lib o'tgan jangda Ilyosxoja qo'shinlarining qo'li baland keladi va u Xo'jand, Jizzax shaharlarini egallab, Samarqandga yurish qiladi. Samarqandda bu paytda sarbadorlar harakati maydonga chiqib, mo'g'ullarning qo'shiniga qarshi qaqshatqich zarba beradi. Ilyosxoja avval Samarqandni, so'ngra esa butun Movarounnahrni tashlab chiqib ketishga majbur bo'ladi. Bundan xabar topgan Amir Temur va Amir Husayn Samarqandga keladilar. Ammo ko'p vaqt o'tmay Amir Temur va Amir Husayn o'rtasidagi munosabat keskinlashib, nizoga aylanadi. Amir Temurning nufuzi ortib borayotganidan xavfsiragan Amir Husayn Balxga qaytib, uning qal'a devorlari va isteqkomlarini mustahkamlashga kirishadi. 1370-yilda Amir Temur Balxga yurish qilib, Amir Husayni taslim qiladi.

1370-yilning 10-aprelida Amir Temur Movarounnahr hukmdori deb e'lon qilinadi.

Amir Temur Movarounnahrning yagona hukmdori bo'lib olgach, o'z davlatini siyosiy va iqtisodiy jihatdan mustahkamlashga kirishadi. Avvalo 1370-yilning may oyida Samarqandga qaytib shaharni tiklaydi. Maxsus qo'shin tuzib, davlat chegaralarini kengaytirishga kirishadi. Avval u Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi yerlarni birlashtirib, o'ziga bo'ysundiradi.

Mo'g'ullar davrida Xorazm ikki qismga ajralib, markazi Urganch shahri bo'lgan shimoliy Xorazm Oltin O'rdaga, markazi Kat

bo'lgan janubiy Xorazm esa Chig'atoy ulusiga bo'ysungan. 1371-yilda Amir Temur Xorazmga yurish qilib, uni egallaydi.

Shunday qilib, Amir Temur Movarounnahr va Xorazmda ibtidoal tarqoqlik hamda o'zaro nizolarga barham berib, Sirdaryo vodiisidan to Orol dengizigacha bo'lgan yerlarda yashovchi xalqlarni yagona davlat tasarrufida birlashtiradi. Keyinroq Shibirg'on viloyati, Balx va Toshkent viloyatlari ham Amir Temur hokimiyatini tan oladilar.

Yigirma yil (1371 – 1390) mobaynida Amir Temur mo'g'ulistonga etti marta yurish qilib, mo'g'ul hukmdorlari ustidan g'alaba qozondi.

1395-yilda Shimoliy Kavkazning Tarak daryosi bo'yida Amir Temur va Oltin O'rda xoni To'xtamishxon qo'shini o'rtasidagi jangda Amir Temur g'alaba qozonadi va Oltin O'rda hokimiyatiga chek qo'yiladi.

1381-yilda Hirot, Saraxs, Jom shaharlari, keyinroq esa Eronning katta qismi Amir Temur hokimiyatiga bo'ysundiriladi. Uch yillik (1386 – 1388) harbiy yurishlar natijasida Janubiy Ozarbayjon, Iroqning shimoliy qismi, Gurjiston va Armanistondagi yerlar egallanadi. 1392 – 1396-yillardagi besh yillik urush davomida Amir Temur G'arbiy Eron, Iroqi Ajam va Kavkazni egallaydi.

1398 – 1399-yillarda Amir Temur Hindistonga yurish qilib, bu hududni ham o'z tasarrufiga kiritadi.

1399 – 1404-yillardagi etti yillik urush davrida esa Shomning Xalab, Kumis, Baalbek, Damashq kabi shaharlari, Bag'dod hamda Turkiyaning katta qismi egallanadi. 1402-yilda Anqara yaqinidagi jangda Boyazid Yildirim qo'shini yakson qilinib, Kichik Osiyo ham Temur hokimiyatini tan oladi.

1405-yili Amir Temur vafotidan keyin temuriy shahzodalar o'rtasida taxt uchun kurash avj oldi. Amir Temurning bu kurashda qolib chiqqan o'g'li Shohrux Samarqand taxtini egalladi va 1409-yilda o'g'li Ulug'bekni Samarqand taxtiga o'tqazib, Movarounnahr hukmdori etib tayinladi. Ulug'bek davrida (1409 – 1449) mamlakatda hunarmandchilik, savdo-sotiq rivojlandi. Ammo Mirzo Ulug'bek o'ldirilganidan keyin taxt uchun kurashlar yana avj oldi. 1451-yili Samarqand taxtini Mironshoqning nabirasi Abu Said Mirzo egalladi.

Uning vafotidan (1469) keyin hokimiyat uchun kurashlar yan avj oldi, feodal tarqoqlik kuchaydi. Dashti Qipchoqda yashagan Shayboniyxon qo'shinlari Movarounnahrda yurish boshladilar. Bu vaqtda, ya'ni 1500-yili Andijon hokimi Zahiriddin Muhammad Bobur Samarqand taxtini egallab, uni mustahkamlay boshladi. Biroq 1501-yili Shayboniyxon bilan to'qnashuvda yengilib, Hindistonga ketishga majbur bo'ldi. Shunday qilib qudratli Temuriylar saltanati inqirozga uchradi.

Amir Temur davlatining siyosiy tuzumi haqida gapiradigan bo'lsak, u o'z davlatini barpo qilishda o'tmishda mavjud siyosiy boshqaruv tajribalaridan keng foydalandi. Mazkur davlat o'z tarkibi va tuzilishiga ko'ra ko'pincha harbiy-siyosiy tartiblarga asoslangan edi. Qudratli hukmdor tarix faniga ixlos qo'yganidan bo'lsa kerak, qadimgi va o'rta asr Sharq mamlakatlaridagi turli davlatlar va ularning siyosiy hamda ma'muriy usuli, boshqaruv tizimlari haqida keng ta'savvurga ega edi. Biroq uning davlat boshqaruv tizimi qo'l ostidagi butun hududda yagona markazlashgan siyosiy tartib asosiga qurilgan bo'lib, bu sohada tajribalar o'rta asrlardagi O'rta Osiyo davlatlarida keng qo'llanilgan idora usullari tajribasi bilan boyitilgan edi. Boshqaruv ikki idoradan: dargoh va vazirlik (devon)dan iborat bo'lgan. Dargohni oliy hukmdor boshqargan. Dargoh faoliyatini boshqarish, uning devonlar, mahalliy hokimiyat idoralari bilan boqlanib turish ishlari Oliy devon zimmasida bo'lgan.

Oliy devonda – ijroiya hokimiyatda bosh vazir, mulkchilik va soliq ishlari vaziri, moliya vaziri turgan. Sarqadlar va tobe' mamlakatlarning boshqaruvi bilan shug'ullanuvchi yana uch vazir bo'lgan va devonbegiga hisobot berib turgan. Markaziy hokimiyat tizimida shayxulislom, qozikalon, qoziyi axdos (odat bo'yicha hukm chiqaruvchi qozi), qozi askar, sadri a'zam (vaqf yerlari mulklari mutasaddisi), dodxoh (shikoyatlarni ko'ruvchi), eshikog'a, saroy vaziri, yaroqsoy (hukmdorning shaxsiy buyrug'ini bajaruvchi), qalaqchi (xirolar miqdorini aniqlovchi), muhasil (soliq undiruvchi), tavochi (asosiy qo'shinlarni to'plash ishiga mutasaddi amaldor), qorovulbegi, qutvo'gi (qal'abon), muhtasib (shariat qoidalarini ijrosini, bozor tartiblarini nazorat qiluvchi) va boshqalar bo'lgan.

Shuningdek, dargohda bosh hojib, hojiblar, xazinabon, xonso-lar jibachi, qushchi, bakovul, kotiblar, bitikchilar, tabiblar, sozanda-lar, dorixonachilar bo'lgan.

Amir Temur davrida Movarounnahrda aholining yashash darajasi va sharoiti yaxshilangan. Yagona markazlashgan davlatning shakllanishi va rivoj topishi bilan oddiy aholining tinch va osuda yashab, mehnat qilishiga shart-sharoitlar yaratildi.

Mo'g'ullar istilosi davrida va undan keyin Amir Temurning markazlashgan davlat barpo etguniga qadar O'rta Osiyo va unga qo'shni hududlarning xalq ommasi nihoyatda og'ir azob-uqubatlar, qiyinchiliklar bilan hayot kechirayotgan edi. Mo'g'ullarning vay-rongarchilik va buzqunchilik ishlari tufayli mehnatkash aholining yashash sharoiti quyi darajaga tushib qoldi. Xo'jalikni qayta tiklash ishlari e'tiborsiz bo'lgan ko'chmanchi mo'g'ullar xalq boshiga turli soliqlar soldilar, ular orasidan ba'zilarini qullarga aylantirdilar.

Amir Temur hokimiyat tepasiga kelgach, u mamlakatda qayta tiklash ishlari, obodonchilik, sug'orish tarmoqlarini ta'mirlash ishla-riga katta e'tibor qaratdi. Turli toifaga mansub mulk soqiblarini bir qo'l ostida birlashtirdi. qattiq intizom har qanday zodagonni o'z hukmdori oldida bosh egishga majbur qilar edi. Mehnatkash xalq, jumladan hunarmand qatlamiga mansub kishilarning yashash daraja-si ancha yaxshilandi. Shaharlarda, madaniyat markazlarida yaratuv-chilik, obodonchilik ishlari nihoyatda kuchayib ketdi.

Amir Temur davlatining sarqadlari keng edi. U nafaqat hozirgi O'rta Osiyo balki, Eron, Afg'oniston, Hindiston, Kavkaz, Qozog'is-ton, Iroq singari mamlakat va hududlarni o'z tarkibiga olgan edi. Ijti-moiy tuzum masalasida to'xtalganimizda, aynan shu joylardagi aho-lining turli qatlamlari, ularning o'zaro nisbati, bir-biriga aloqadorli-gini nazarda tutishimiz mumkin.

XV asrda ziroatchilik bilan mashg'ul qishloq ahli orasidan ma'-lum qismi imtiyozli haq-huquqlar egasi bo'lgan. Ular davlatga juda oz miqdorda soliq to'lashgan. Aholining juda katta qismini ijarachi-chorikorlar va jamoatchi dehqonlar tashkil qilgan. Qishloqlar jamoa yoki qariya deb nomlangan. Uning mulki butun jamoa ahliga qarash-li edi.

Hunarmandchilik sohasida asosiy ishlab chiqaruvchi ijtimoiy toifa vakili erkin hunarmandlar bo'lgan. Ular shaharda yashovchi savdogarlar bilan bir qatorda madaniy markazning o'rta hol toifalar vakillari sanalganlar. Bular jumlasiga amaldorlar va o'rta hol islom peshvolarini ham kiritish mumkin.

Har bir shaxs o'z qobiliyati va o'z xohish irodasiga ko'ra, shuningdek, bilim va tajribasiga muvofiq muayyan vazifani egallay olardi. Albatta, u o'sha ishni va amalni uddalay olsa, o'z harakatiga muvofiq ijtimoiy qatlamning yuqoriroq darajasiga ko'tarilardi.

Temuriylar davrida esa mamlakatda tez-tez sodir bo'lib turadigan ichki urushlarga qaramasdan XV asrda ham Movarounnahr va Xuroson shahar hamda qishloqlarida birmuncha obodonchilik ishlar amalga oshiriladi.

Bu davrda Temuriylar va ularning viloyat hokimlari tomonidan Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Marv vohalarida, Tus vodiysida hamda Hirot va uning uning atrofida yirik sug'orish inshootlari barpo etilib, ayrim dehqonchilik viloyatlarining suv ta'minoti tubdan yaxshilandi. Temuriylar hukmronlik qilgan davrda amalga oshirilgan eng yirik sug'orish ishlaridan biri Samarqand vohasida Zarafshon daryosidan bosh olgan, Darg'om anhoridan chiqarilgan qadimgi Anhor kanalining qayta tiklanishi bo'ldi. Bu kanal orqali Zarafshon daryosi oqimining bir qismi bu davrda kam suvli Qashqadaryo vohasiga tashlanib, uning adoqida joylashgan dehqonchilik yerlari suv bilan ta'minlanadi.

Buxoroning qadimgi sug'orilgan yerlari bo'ylab olib borilgan arxeologik tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, mo'g'ullar bosqini oqibatida butunlay vayron etilgan voha suv xo'jaligi XV asrga kelib to'la tiklanadi. Uning dehqonchilik yer maydoni bir muncha kengaydi. Ulug'bek hukmronlik qilgan davrda Buxoro vohasining janubiy-sharqiy chegarasiga yondoshgan Somonjuq dashtiga suv chiqarilib, yangi yerlar o'zlashtiriladi.

Butun asr davomida Movarounnahr va Xurosonda avvalgidek yer va mulkchilikning asosan to'rt shakldagi "mulki devoniy" – davlat yerlari, "mulk" – xususiy yerlar; "mulki vaqf" – madrasa va ibodatxonalar tasarrufidagi yerlar va nihoyat "jamoat yerlari" bo'lgan.

Dehqonchilik yerlarining eng katta qismi davlat mulki hisoblangan. Bu yerlarda avvalgidek mamlakat hukmdori Sulton yoki amirlar egalik qilardi. Temuriylar davrida davlat yerlarini "suyurg'ol" tarzida in'om qilish keng tarqaladi. Suyurg'ol yerlari hajmi, sharti hamda yer va yorliqqa ega bo'lgan shaxslarning tabaqasi jihatidan turlicha bo'lingan. Odatda shahar yoki viloyatlardan tortib, to alohida qishloqqacha suyurg'ol shaklida in'om etilgan.

Temurimylar davrida Movarounnahrning Samarqand, Buxoro, Toshkent, Shohruxiya, Termiz, Shahrisabz, Qarshi va boshqa ko'pgina shaharlari aholisining kasb-kori, ichki va tashqi aloqalari bilan o'rta asr Sharqining namunali hunarmandchilik va gavjum savdo markaziga aylanadi. Hunarmandchilikning rivoj topib, uning turli-tuman tarmoqlari bo'yicha ixtisoslanishining kuchayishi shaharlarni ham o'zgartirib yuboradi. Shaharlarda hunarmandchilik mahallalari-ning soni ortib, kasb-hunar bilan bog'liq bo'lgan yangi-yangi guzarlar, ko'cha-ko'ylar, timlar va toqilar (usti gumbazli bozor) paydo bo'lgan. Ko'pgina shaharlarda zargarlik, miskgarlik, ignasozlik, so-vutsozlik, toshtarashlovchilar, shishasozlar ko'nychilik kabi hunarmandchilik mahallalari bo'lgan.

Shaharlarda, xususan Samarqand va Hirotda zargarlik rivoj topadi. Shahar zargarlari orasida oltin, kumush, va jez qotishmalaridan turli xil zeb-ziynatlar va qimmatbaho buyumlar yasaydigan va ularga nozik did bilan nafis badiiy ishlov beruvchi mohir ustalar soni ko'payadi. Odatda naqshinkor badiiy buyumlar boylik qashamlari hisoblanib, ular faqat mulkdor tabaqalargagina mansub edi. Bunday qimmatbaho jihozlarni yasaydigan hunarmand-zargarlar mutlaq mulkdorlarga xizmat qilishar va ular bilan yaqindan aloqada bo'lardi.

Samarqand hunarmandchiligida, ayniqsa, qog'oz ishlab chiqarish alohida o'rin tutadi. Shahar yaqinida, Obirahmat anhuri sohilida qog'oz ishlab chiqaradigan maxsus objuvozlar va korxonalar bo'lgan. Samarqand qog'ozi o'rta asr sharqi xattotligida g'oyat mashhur bo'lib, uning ma'lum bir qismi chet o'lkalarga chiqarilgan.

XV asrda Temuriylar davlati uzoq va yaqin qator qo'shni mamlakatlar: Xitoy, Hindiston, Tibet, Eron, Rusiya, Volga bo'yi va Sibir bilan muntazam savdo-sotiq qilardi. Xitoydan asosan ipak, shoyi,

matolar, xususan atlas va parchalar, chinni, la'l, nil bo'yoqlari, xushbo'y ziravotlar; Erondan surp, marvarid, durlar; Rusiya, Tatariston va Sibirdan qimmatbaho mo'yna, teri va mo'm olib kelingan.

Samarqanddan chet mamlakatlariga, xususan Rusiya, Tatariston va Sibirga arzon narxli ip matolar, asosan bo'z duxoba, shoy gazlama, qog'oz, qurug' meva, guruch, paxta va kalava (yigirilgan ip)lar chiqarilgan.

Chet davlatlar bilan o'zaro savdo-sotiqni kengaytirishda Temuriylarning qo'shni mamlakatlar bilan olib borgan elchilik aloqalarida katta rol o'ynaydi. XV asrning birinchi choragida Ulug'bek va Shohrux davlatlari bilan Xitoy o'rtasida muntazam ravishda elchilar almashib turiladi. Xitoy Temuriylar bilan savdo qilishdan manfaatdor edi. Movarounnahr va Xurosondan u yilqi sotib olardi. Har ikkala davlat o'rtasidagi savdo va elchilik aloqalari bu davrda yanada rivoj topadi.

XV asrda, xususan uning birinchi yarmida mamlakatning iqtisodiy hayotida, ayniqsa hunarmandchilik va ichki savdo munosabatlarida sodir bo'lgan taraqqiyot ma'lum darajada shu davrda o'tkazilgan pul islohoti bilan ham bog'liq edi. Ma'lumki, Ulug'bek 1428 yilda muomalada fulusiy pullar islohotini amalga oshirdi. Mehnatkash aholini ichki chakana savdo munosabatlariga kengroq jalb etish maqsadida Ulug'bek yengil vaznda zarb etilgan va muomalada yuqori qimmatdagi chaqa pullarni man etdi. Eski chaqalarni yangisiga almashtirish ichki savdoning mayda mis pullarga bo'lgan talabini qondirish uchun bir vaqtning o'zida u Buxoro, Samarqand, qarshi, Termiz, Toshkent, Shohruxiya va Andijon shaharlarida zarbxonalar tashkil etib, bir xil vazndagi salmoqdor fuluslar zarb ettirdi va muomalaga chiqardi. Eski chaqalar qisqa vaqt ichida yangi fuluslarga almashtirib olingach, mis pullar zarbini markazlashtirish maqsadida faqat Buxoro zarbxonasi saqlanib qolib, boshqa shaharlarda zarbxonalarga barham beriladi. Ulug'bekning bu yangi mis fuluslar Movarounnahrning barcha shahar va qishloqlarida keng muomalaga kirib, davlatning ichki savdosini naqd pul bilan to'la ta'min etadi.

10. Shayboniylar, Ashtarxoniylar davlatlari va Xorazmning siyosiy va iqtisodiy geografiyasi (XVI – XVIII asrning birinchi yarmi)

Dashti Qipchoqdan bostirib kelgan Shayboniylar boshliq qoʻshinlar qariyb 10 yil (1501 – 1510) ichida Sirdaryodan Markaziy Afgʻonistongacha boʻlgan hududlarni, jumladan Temuriylarning Movarounnahr va Xurosondagi barcha mulklarini qoʻlga kiritdilar. 1510 yili Shayboniylar Eron shoqi Ismoil I bilan boʻlgan jangda yengilib, qatl qilindi. Xuroson Ismoil I qoʻliga oʻtdi.

Movarounnahrga Shayboniylar avlodlari oʻz qoʻllarida saqlab qoldilar. Muhammad Shayboniylar vafotidan keyin Koʻchukchixon (1510 – 1531) va Abu Saʼid (1531 – 1533) davrida Movarounnahr va Xurosonda markaziy hokimiyat zaiflashib, amirlar va sultonlar oʻrtasida nizo kuchaydi. Bu paytda Xorazm mustaqil davlat boʻlib ajralib chiqdi va Turkiston yerlari parchalandi. Oʻzaro urushlarga birmuncha barham bergan Shayboniylarning ukasi Mahmud Sultonning oʻgʻli Ubaydulla Sulton 1512-yilda Buxoro hukmdori boʻlgan boʻlsa, 1533-yildan butun markazlashgan oʻzbek davlatining oliy hukmdori etib saylandi. Ubaydullaxon poytaxtni Samarqanddan Buxoroga koʻchirdi.

Shayboniylar oʻrtasidagi oʻzaro urushlar natijasida Movarounnahr ikkiga boʻlinib, mustaqil Xiva xonligi ajralib chiqdi. Shayboniylardan Abdullaxon II hukmronligi davrida (1557 – 1598) Movarounnahrda feodal tarqoqliklarga barham berilib, oltin va kumush tangalar zarb qilindi, karvonsaroylar, sugʻorish inshootlari (Abdullaxon bandi) qurildi. Buxoro mamlakat markaziga aylandi. Abdullaxon II vafotidan keyin taxtni egallagan shayboniylarning soʻngi vakili Abdulmoʻmin feodal zodagonlar tomonidan oʻldirildi.

Shayboniylardan keyin Buxoro taxtni egallagan sulola – Ashtarxoniylar (kelib chiqishi Astraxandan boʻlganligi uchun) yoki joniylar (sulola asoschisi Jonibek sulton nomidan olingan) hukmronligi oʻzbek davlatchiligi tarixidagi eng ziddiyatli davr hisoblanadi. Oliy hokimiyatni 150 yildan ortiqroq (1601 – 1756) davr mobaynida oʻz qoʻllarida saqlab kelgan Ashtarxoniylar davrida markaziy davlat hokimiyati juda zaiflashdi, oʻzaro urushlar nihoyatda avj oldi. Abdullaxon II ning saʼy-harakati bilan barpo etilgan ulkan Buxoro xonligi hududi qisqarib ketdi. Markaziy hokimiyat mamlakatdagi

vaziyatni nazorat qilolmaganligi, hududiy yaxlitlikni ta'minlay olmaganligi sababli XVII asr boshlaridayoq Xurosonning katta qismi qo'ldan boy berildi. Xorazmda mustaqil Xiva xonligi barpo etildi. XVIII asr boshiga kelib esa xonlikning shimoliy chegaralarida Qo'qon xonligiga asos solindi.

Ashtarxoniylar davlati tizimi o'z tuzilishi, mohiyatiga ko'ra shayboniylar davlat tizimidan deyarli farq qilmas edi. Xon rasman oliy hokimiyat boshlig'i bo'lib, davlatning ichki va tashqi siyosatiga bog'liq barcha masalalar uning ixtiyori bilan qal qilinardi. Barcha oliy farmonlar xon tomonidan joriy qilinardi, uning nomidan tangalar zarb qilinardi, xonning nomi xutbada qo'shib o'qilar edi. Lekin amalda ko'pgina Ashtarxoniylar hukmdorlar yirik saroy amaldorlari qo'lida to'plangan bo'lsa, joylarda mahalliy hokimiyat tamomilari viloyat hokimlari ixtiyorida edi. Bu markaziy boshqaruvning zarfasi ligi oqibati bo'lib, davlat tizimining beqarorligiga, ijtimoiy-siyosiy inqirozlarga olib kelardi.

Ashtarxoniylar davrida Buxorodan keyingi eng nufuzli shahar Balx bo'lib, uni taxt vorisi boshqarardi. Davlat boshqaruvi ilohiy bosqichli bo'lib, markaziy va mahalliy boshqaruv tizimiga ega edi.

Ashtarxoniylar davrida Buxoro xonligi hududi keskin qisqardi. XVII asr boshlariga tegishli manbalarda xonlikka bo'ysunuvchi olti viloyat – Buxoro, Samarqand, Sagaraj, O'ratepa, Shahrisabz va G'uz viloyatlari tilga olinadi, xolos. Keyinchalik Imomqulixon tomonidan Hisor, Toshkent, Turkiston, Farg'ona, Balx viloyatlari qayta bo'sqindirildi bo'lsa-da, Xurosondagi bir necha yirik viloyatlar (Hirot va boshqa hududlar) va Xorazm butunlay Buxoro xonligi tarkibida bo'ldi. Xonlikka bo'ysunuvchi viloyatlar o'rtasidagi aniq ma'muriy chegaralar haqida ma'lumotlar saqlanib qolmagan. Ko'pgina viloyatlar xususan, Hisor, Shahrisabz amalda yarim mustaqil boshqarilardi. Buxoroga nomigagina tobe hisoblanardi. Viloyatlar xuddi shayboniylar davridagidek tumanlarga va boshqa ma'muriy birliklarga bo'lingan.

Xorazm xonlari (Abulqoziyxon, Anushaxon) Buxoro va Samarqand atroflarini tez-tez talab turdilar. Eron va Hindiston hukmdorlari Movarounnahr ichki ishlariga aralasha boshladilar. Ubaydullaxon davrida (1701 – 1711) feodal tarqoqlik kuchayishidan foydalangan Mahmud mudbiy otaliq (qatag'on urug'idan) 1706-yili Balxda hokimiyatni

qo'lga oldi. Ubaydullaxon o'ldirilgach, uning o'rniga taxtga o'tirgan Abulfayzxon (1711 – 1747) nomigagina xon bo'lib, aslida hokimiyat bir guruh nufuzli amirlar qo'lida edi. 1740-yili Abulfayzxon davlati Eron shoqi Nodirshohga qaram bo'lib qoldi. 1747-yili Abulfayzxon saroy fitnachilari tomonidan o'ldirildi. Abulfayzxonning taxtga o'tqazilgan 9 yashar o'g'li Abdulmo'min ham bir yildan keyin o'ldirildi. Uning o'rniga ukasi Ubaydullo nomigagina xon bo'lib, aslida davlat ishlari mang'it urug'i boshliqi, otaliq Muhammad Rahim qo'lga o'tdi. Muhammad Rahim davlat boshliqlari va ruqoniylarni ko'ndirib, 1753-yili Buxoro taxtini egalladi. Shundan boshlab Buxoroda mang'itlar sulolasi hukmronligi boshlandi.

Iqtisodiyotni tartibga solish, savdo-sotiqni jonlantirish maqsadida 1507-yilda pul islohoti o'tkazilib, markaziy shaharlarda vazni bir xil bo'lgan (5,2 gramm) kumush va mis chaqa pullar zarb qilindi. Asosan markaziy hokimiyatning siyosiy, iqtisodiy mavqeini kuchaytirish, shayboniy xonlari va beklari hukmronligini mustahkamlashga qaratilgan bu islohot Shayboniyxon vafotidan keyin kuchayib ketgan o'zaro urushlar natijasida yaxshi natija bermadi va pul qadrsizlandi. 1515-yilda oliy hukmdor Ko'chukchixon pul islohoti o'tkazishga majbur bo'ldi. Ayniqsa, Abdullaxon II davrida o'tkazilgan pul islohotlari xonlik iqtisodiy hayotida katta ahamiyat kasb etib, markaziy hokimiyatning kuchayishi, xazinaga foyda tushishi va savdo-sotiqning jonlanishiga yordam berdi. Pul islohotini bosqichma-bosqich o'tkazgan Abdullaxon II oltin, kumush, mis pullarni otasi nomidan (1560 – 1583) chiqarganda mamlakatda bir qancha shaharlarda pul zarb qilingan bo'lsa, mustaqil hokimiyatni boshqargan yillarda (1583 – 1598) asosan Buxoroda markazlashgan pul zarb qilishni yo'lga qo'ydi. Manbalarga qaraganda, Abdullaxon II ba'zan Balx, Samarqand hamda Toshkentda kam miqdorda pul chiqarishga ruxsat bergan.

Iqtisodiy hayotda sun'iy sug'orish asosiy rol o'ynaganligi sababli shayboniylar davrida suv inshootlari qurilishiga ancha e'tibor berildi. 1502-yilda Zarafshon daryosida qurilgan suv ayirg'ich, 1556–1585-yillarda Qashqadaryo, Zarafshon, Amudaryo, Murg'ob va Vaxsh daryolaridan chiqarilgan kanallar, suv ayirg'ich va suv omborlari buning yaqqol misoli bo'la oladi.

Xonlik iqtisodiyotining asosiy tarmoqlari qishloq xo'jaligi, savdo-sotiq va hunarmandchilik bo'lib, er asosiy boylik hisoblangan. Shayboniylar davrida mulkiy munosabatlarda aytarli o'zgarishlar yuz bermadi. Dashti Qipchoqdan kelgan o'zbeklar yer egaligi munosabatlarini boshidan kechirayotgan bo'lib, ular Movarounnahrga yangi ishlab chiqarish munosabatlarini olib kelganlari yo'q, balki Temuriylar davrida shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy tizimni qabul qildilar hamda unga moslashdilar.

Yer egaligining mulki sultoniy (davlat yerlari), mulki xolis (xususiy yerlar), vaqf (diniy mahkamalarga qarashli yerlar) va qishloq jamoalari egalik qiladigan yerlar kabi asosiy turlari bo'lib, ular iqtisodiy suyg'ol, tango va jog'ir ko'rinishida bo'lgan. Davlat oldidagi xizmatlari uchun harbiy-ma'muriy amaldorlarga va din arboblariга beriladigan bunday yerlarda ersiz dehqonlar ishlaganlar. Ular ham amaldorga ham davlatga soliq to'laganlar. Shayboniylar davrida chorvachilik va hunarmandchilik ancha rivojlangan bo'lib, ular etishtirgan mahsulot ichki va tashqi bozorlarda sotilgan. Hindiston, Eron, Rossiya kabi mamlakatlar bilan savdo-sotiq qilingan.

Ashtarxoniylar davrida tashqi savdo aloqalari rivojlandi. Xususan, Rossiyaning turli savdo shaharlari, (Astraxan, Orenburg, Sibir dagi shaharlar) Hindiston, Eron, Koshg'ar, Turkiya bilan savdo-sotik olib borildi. Tashqi bozorga, asosan, turli qishloq xo'jalik mahsulotlari chiqarilardi. Bu davrda paxta, teri, jun, turli matolarning asosiy xaridori sifatida Rossiya katta ahamiyatga ega bo'la boshladi. Rossiyaga, shuningdek, Hindistonda tayyorlanadigan mahsulotlarni olib borishda ham O'rta Osiyolik savdogarlar muhim rol o'ynar edilar. Rossiyadan O'rta Osiyoga olib kelinadigan mahsulotlarga talab ancha kattaligi bois, buxorolik savdogarlar bu yerda ko'pgina imtiyozlarga ega edilar.

Buxoro xonligi bilan Xiva xonligi o'rtasida garchi o'zaro nizolar bo'lib turganligiga qaramasdan, ikki o'rtadagi iqtisodiy savdo aloqalari to'xtab qolmagan.

Savol va topshiriqlar

1. O'rta Osiyo hududida ilk feodal davlatlarning tashkil topishi va ularning tarixiy-siyosiy geografiyasiga tavsif bering.

2. O'rta Osiyoda arablar bosqiniga qarshi qanday harakatlar bo'lib o'tgan?
3. Tohiriylar, Safforiylar, Somoniylar davlatlarining tarixiy geografiyasi (chegaralari, iqtisodiy aloqalari, shaharlari)ga oid ma'lumot to'plang.
4. O'rta Osiyoning Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar va Xorazmshohlar davlatlari davridagi tarixiy geografiyasiga doir tarixiy karta yarating.
5. Mo'g'ullar bosqini va unga qarshi O'rta Osiyoga xalqlarining ozodlik harakatlari haqida nimalarni bilasiz?
6. Amir Temur va Temuriylar davlatining ma'muriy-siyosiy chegaralari, iqtisodi haqida manbalardan ma'lumot to'plang.
7. Shayboniylar, Ashtarxoniylar va Xorazm davlati davrida O'rta Osiyo tarixiy geografiyasining xususiyatli jihatlari nimalardan iborat?

Adabiyotlar va manbalar

1. *Абулғозихон. Шажараи турк.* – Т., 1992.
2. *Бартольд В.В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. – М., 1963.
3. *Bobur, Zahiriddin Muhammad.* Boburnoma. – Т. Yulduzcha, 1989.
4. *Bo'riyev O.* Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo. – Т.: O'zbekiston, 1997.
5. *Гумилёв Л.Н.* Эфталиты и их соседы в IV в. //ВДИ, 1959, №1.
6. *Гумилёв Л.Н.* Древние тюрки. – М., 1967.
7. *Клавихо Р.Г.* Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403 – 1406). – М., 1971.
8. *Nabiyev R.* XIV asrda O'rta Osiyoda sarbadorlar qo'zg'oloni. – Т 1942.
9. *Пигулевская Н.В.* «Маздакидское движение» // Изв. АН СССР. Т. 1. 1949, №3.
10. *Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари.* – Т.: Шарк, 2001.

5-MAVZU. O'RTA OSIYO XONLIKLARINING XVIII ASR IKKINCHI YARMI – XIX ASR BIRINCHI YARMIDAGI TARIXIY GEOGRAFIYASI

1. O'rta Osiyo xonliklarining siyosiy tarixiga tavsif

Buxoro taxtiga mang'it urug'idan bo'lgan Muhammad Rahimxoni otaliq o'tirgandan keyin ham (1753) feodal tarqoqlik tugamadi. Xiva xoni o'zini mustaqil deb e'lon qildi. XVIII asr boshlarida o'zbeklar ning ming urug' boshliqlari Qo'qon xonligini tashkil etdilar. Shahrisabz, Hisor, Badaxshon hokimlari Buxoro amiriga bo'ysunmay qo'ydilar. Faqat amir Shomurod davrida (1785 – 1800) hokimiyat bir muncha mustahkamlandi. Amir Nasrullo davrida (1826 – 1860) amirlik hududiga Amudaryo bo'ylari, janubiy-sharqida Surxondaryo yogacha bo'lgan yerlar, Marv va Balx kirar edi. 1842-yili Qo'qon xonligi ham qisqa muddatda zabt etildi.

1512-yili Xiva xonligiga o'zbeklar xoni Elbarsxon tomonidan asos solingan edi. Xonlikning poytaxti dastlab Vazir, keyinchalik Urganch va Xiva bo'lgan. Buxoro amirligi tomonidan bir necha bor bosib olingan Xiva xonligi XVIII asr o'rtalarida yana mustaqillikni qo'lga kiritdi. 1763-yilgi taxt uchun davom etgan kurashlardan so'ng o'zbek urug'laridan bo'lgan qo'ng'iro't inoqlari taxtni egalladilar. Muhammad Rahimxon I davrida (1806 – 1825) Xiva xonligi to'liq birlashtirildi, qo'shni mayda bekliklar, Orol bo'yi qabilalari qo'shib olindi.

Qo'qon xonligiga ming urug'dan chiqqan Shohruxbiy 1710-yil asos solgan bo'lib, Norbo'tabiy davrida (1769 – 1800) Chust, Namangan, Xo'jand bekliklari bo'ysundirildi. Olimxon davrida (1800 – 1809) Toshkent, Chimkent, Sayram bekliklari bosib olindi. Muhammad Alixon (1822 – 1842) 1826-yili xitoylarga qarshi qo'zg'olon ko'targan Sharqiy Turkiston aholisiga yordam berib, Oqsuv, Koshg'ar, Yorkent va Xo'tan viloyatlarini qo'lga kiritdi.

1842-yili Qo'qonga bostirib kelgan Buxoro amiri Nasrullo Muhammad Alixon va uning qarindoshlarini qatl ettirdi. Shundan keyin Qo'qon xonligida taxt uchun kurashlar boshlandi. 1845 yili taxtga o'tirgan Xudoyorxon ruslar bostirib kelgandan keyin, ular bilan bitim tuzib, Rossiya vassaliga aylandi. Bunga qarshi Farg'ona

vodiysi aholisi qo'zg'olon ko'tardi. 1876-yili Rossiya imperiyasi harbiylari qo'zg'olonni bostirdilar va bahonada Qo'qon xonligi tugatilib, Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga qo'shib yuborildi.

2. Xonliklarning ma'muriy-hududiy chegaralari

XIX asrga kelib, Buxoro amirligining hududi qariyb 200 ming kv. km.ni tashkil etdi. Uning chegaralari janubda Amudaryoning so'l qirg'og'idan boshlanib, Sirdaryogacha cho'zilib, qozoq juzlari bilan chegaradosh edi. Amirlik sharqda Pomir tog'laridan, g'arbda Xiva xonligi chegaralarigacha bo'lgan hududni egallab turardi. Buxoro va Samarqand kabi yirik shaharlar joylashgan Zarafshon vodiysi amirlikning markaziy qismi hisoblanardi. Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari, hozirgi Tojikiston hududidagi Vaxsh, Kofirnihon, Panj daryolari vodiysida joylashgan shahar va qishloqlar, shuningdek, Turkmaniston hududiga kirgan Murg'ob daryosi vohalaridagi yerlar ham Buxoro amirligiga qarar edi

Buxoro amirligining poytaxti Sharqda eng mashhur shahar sifatida e'tirof etilgan Buxoroi sharif edi. Yirik shaharlardan Samarqand, Qarshi, Shahrisabz, Kitob, G'uzor, Termiz, Sherobod, Hisor, Dushanbe, Ko'lob va boshqalar amirlik tasa-rufida edi. Marv va Chorjuy shaharlari uchun Buxoro amirligi va Xiva xonligi o'rtasida, Jizzax, O'ratepa va Xo'jand shaharlari uchun Buxoro amirligi bilan Qo'qon xonligi o'rtasida tez-tez urushlar bo'lar, bu shaharlar qo'ldan-qo'lga o'tib turardi.

Buxoro amirligi 27 beklik: Karmana, Xatirchi, Ziyovuddin, Nurota, Qarshi, Kitob, Shahrisabz, Chiroqchi, Yakkabog', G'uzor, Boysun, Sherobod, Denov, Karki, Chorjo'y, Hisor, Ko'lob, Qorategin, Darvoz, Baljuvon, Sho'g'non-Ro'shon, Qo'rg'ontepa, Qabodiyon Kalif, Bo'rdalik, Qoboqli va Xorazm bekliklaridan iborat edi. Bekliklar mahalliy qabila boshliqlari, katta mulk egalari tomonidan boshqarilgan.

Har bir beklikni amir tomonidan tayinlab qo'yiladigan hokimlar beklar idora qilgan. Hokim quzurida yuzlab mahalliy ma'murlar xizmat qilgan. Manbalar, amirlikda mahalliy ma'murlar shtati 30 ming kishini tashkil etganligidan guvohlik beradi. Hokim va uning

xizmatkorlariga maosh davlat xazinasidan berilmas edi, ular mahalliy aholidan olinadigan turli-tuman soliq va to'lovlar hisobiga tirikchilik qilishganlar.

Xiva xonligi janubda Eron, sharqda Buxoro amirligi, g'arbda Kaspiy dengizi, shimolda qozoq juzlari bilan chegaradosh edi. Suv-siz va poyonsiz Qoraqum, Qizilqum sahrolari Xiva xonligini geografik jihatdan boshqa mamlakatlardan ajratib qo'ygan edi. Amudaryo sohillarida joylashgan Xiva, Urganch, Kat, Ko'qna Urganch, Xazorasp, Qo'ng'iro't, Xo'jayli, Kurdar (hozirgi Chimboy) shaharlari xonlikning yirik shaharlari hisoblanar edi. O'rta Osiyoning eng boy savdo markazlaridan biri bo'lgan Xiva shahri 1598-yildan boshlab xonlikning poytaxti bo'lgan. Shahar ikki qism – Ichon qal'a (shaharning ichki qismi) va Dishon qal'a (shaharning tashqi qismi)dan iborat edi. Ichon qal'ada xon qarorgohi va harami, 17 ta masjid, 22 ta madrasa, karvonsaroy va bozor joylashgan. 1842-yilda Dishon qal'a qurilib, devor bilan o'rab olingan. Dishon qal'ada hunarmandlar, savdogarlar, mardikorlar, qisman dehqonlar istiqomat qilganlar.

Ma'muriy-hududiy jihatdan Xiva xonligi Xazorasp, Gurlan, Xonqa, Ko'hna-Urganch, Qo'shko'prik, Pitnak, G'azovot, Kat, Shohabbos, Shovot, Toshhovuz, Ambor-manoq, Urganch, Xo'jayli, Shu'manay, Qo'ng'iro't kabi beklilik va viloyatlarga bo'lingan. Xonlik tarkibida Beshariq va Qiyotqo'ng'iro't noibliklari ham bo'lgan. Bekliklarni xon tomonidan tayinlangan beklar, noibliklarni noiblar idora qilgan. Bek va noiblar quzurida ularga xizmat qiluvchi ko'pdan-ko'ymansabdorlar bo'lgan.

XIX asrning birinchi yarmida Qo'qon xonligi hududiy jihatdan O'rta Osiyodagi yirik davlat edi. Xonlik sharqda Sharqiy Turkiston g'arbda Buxoro amirligi va Xiva xonligi bilan chegaradosh bo'lgan. Qo'qon xonligi bilan Rossiya o'rtasida Mirzacho'l va Muyunqo'cho'llari yastanib yotgan. Xonlikning janubiy chegaralari Qorategin, Ko'lob, Darvoz, Sho'g'non singari tog'li o'lkalarni o'z ichiga olib, bu hududlar uchun Buxoro amirligi bilan tez-tez to'qnashuvlar bo'lib turgan.

Qo'qon xonligining hududi Buxoro amirligi va Xiva xonligida farqli o'laroq, sersuv daryolar, so'lim vodiylar, serhosil yerlarga bo'lgan edi. Xonlikning markaziy shaharlari Qo'qon, Marg'ilon, O'zgan

Andijon, Namangan Farg'ona vodiysida joylashgan edi. Toshkent, Chimkent, Turkiston, Avliyoota, Pishpak, Suzak, Oqmachit kabi yirik shaharlar ham Qo'qon xonligi tasarrufida edi.

Qo'qon xonligi 15 beklik, ya'ni harbiy okrugga bo'lingan bo'lib, ularning yarmidan ko'piga xonning o'g'illari yoki yaqin qarindoshlari hokimlik qilganlar. Hokimlar o'z hududidagi harbiy kuchlar qo'mondoni hamda fuqaro boshqaruvining boshlig'i edi. Ular o'z tasarrufidagi qo'shinni o'zlari moddiy jihatdan ta'minlaganlar. Hokimlar harbiy yurishlar oldidan xonning birinchi da'vati bilan o'z qo'shinlari bilan belgilangan joyga etib kelishlari shart edi. Qo'qon xoni zaruriyat tug'ilganda oziq-ovqat ortilgan 12 ming aravaga ega bo'lgan 60 mingtacha sipohni yig'a olardi.

3. Xonliklarning aholisi va iqtisodiy geografiyasi

XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligida 2 million atrofida aholi istiqomat qilar edi. Aholining katta qismi amirlikning ser-suv vohalarida yashar, jazirama issiq, suvsizlik hukmronlik qiluvchi Qizilqum sahrolari va cho'llari deyarli kimsasiz yastanib yotardi. Zarafshon vodiysida 300-350 ming, Qashqadaryo vohasida 500 ming, Surxondaryo vohasida 200 ming, Sharqiy Buxoroda 500 ming aholi yashar edi. Amirlikning yirik shaharlari – Buxoroda 60 ming, Samarqandda 50 mingga yaqin kishi istiqomat qilardi.

Aholi etnik jihatdan ko'pgina qavm-urug'lardan iborat bo'lib, ularning qariyb 57 foizi o'zbeklar edi. O'zbeklar bir qancha elatlar-dan tashkil topgan bo'lib, ular orasida mang'it, saroy, qo'ng'iro't, jabg'u, qarluq, qalmoq, nayman, qipchoq, ming, yuz qabilalari ko'pchilikni tashkil etardi. Ular asosan, Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalaridagi shahar va qishloqlarda istiqomat qilar edilar.

Qo'qon xonligida aholi nisbatan zich joylashgan bo'lib, unda taxminan 3 millioncha kishi istiqomat qilgan. Xonlikning poytaxti Qo'qonda 80 ming, Toshkent shahrida 60 ming aholi yashagan. Qo'qon xonligi aholisining ko'pchilik qismi o'zbeklar, shuningdek, tojiklar, qirg'izlar, qozoqlar, uyg'urlar, qoraqalpoqlardan iborat edi. Bular bilan yonma-yon yahudiylar, tatarlar, hindlar va boshqa elatlarning vakillari ham istiqomat qilganlar.

Xiva xonligida aholining ko'pchilik qismini o'zbeklar tashkil qilib, ulardan eng kuchli va ko'p sonlilari qo'ng'iroq, nayman, qiyot, uyg'ur, nukuz, qang'li, xitoy, qipchoq qabilalari edi. O'zbek qabilalari, asosan, Amudaryo tarmoq yoygan qismda, kanal bo'ylarida joylashgan. Aholining anchagina qismini (taxminan to'rtidan birini) turkmanlar tashkil etgan. Turkmanlar qadimgi o'g'izlarning avlodlari bo'lib, forscha so'zlashuvchi mahalliy xalqlar va o'zbeklar bilan qorishib ketgan edi.

Qoraqalpoqlar yashaydigan Amudaryoning quyi havzasi va Orol dengizining janubiy qirg'oqlari ham Xiva xonligi tasarrufida edi. Dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik, ovchilik qoraqalpoqlarning asosiy mashg'uloti edi.

Buxoro amirligida aholining aksariyat qismi dehqonchilik chorvachilik bilan shug'ullangan. Sug'oriladigan yerlarda paxta, bu'doy, sholi, jo'xori ekilib, boq va poliz mahsulotlari ham yetishtirilgan. Chorvachilikda qo'ychilik, qorako'l yetishtirish; hunarmandchilikda gilamdo'zlik, o'ymakorlik, zardo'zlik, tegirmonchilik, ko'nchilik, to'quvchilik, temirchilik, kulolchilik, beshikchilik, sandiqchilik, etikdo'zlik, moyjuvozlik, sovungarlik keng rivojlangan.

Amirlikning iqtisodiy hayotida qoloqlik, turg'unlik hollari mavjud edi, aholining turmushi past darajada edi. Yerga egalik shakli ming yillar davomida o'zgarmay kelmoqda edi. Shuningdek, aholiga solinadigan soliq va jarimalar haddan tashqari ko'p edi. Aholining sotib olish qobiliyati pastligi hunarmandchilikning rivojlanishiga to'sqinlik qilardi. Hunarmandlar o'zgina daromadga ham qanoat qilardi, ustaxonalarni kengaytirishga mablag' topolmasdi. Qo'qon xonligida 1803-yilda bunyod etilgan Xon va Zarbak, 1819-yildagi Yangiariq kanallari vodiya sug'orish ishlarining unumini ancha oshirdi.

Xiva xonligida Muhammad Rahimxon I hukmronligi davrida o'tkazilgan soliq islohoti, bojxonaning joriy etilishi, oltin pul chiqarilishi xo'jalik ishlariga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. O'z vaqtida yig'ilgan soliqlar xonlik xazinasi, daromadini oshirdi. Xonlikda sun'iy sug'orish borasida oldingi asrlarga qaraganda ko'p ish qilingan.

Xonliklarning savdo munosabatlarida hamon ayirboshlash usuli davom etardi. O'rta Osiyo jahon bozoridan ajralib qolgan, bu yerda yagona ichki bozor ham tashkil topmagan edi.

Savol va topshiriqlar

1. Buxoro amirligining siyosiy-ma'muriy tuzilishi qanday tartibda bo'lgan?
2. Xiva, Qo'qon xonliklarining ma'muriy-hududiy bo'linishini kartadan belgilang.
3. Xonliklarning xo'jalik hayoti haqida nimalarni bilasiz?
4. Xonliklarning aholisi va savdo aloqalari haqida tarixiy manbalardan ma'lumot to'plang.
5. Xonliklarda hukmronlik qilgan sulolalar tarixiga doir ma'ruza tayyorlang.

Adabiyotlar va manbalar

1. *Aminov O.* XVI – XX asrlarda O'rta Osiyoning Rossiya bilan tarixiy va iqtisodiy aloqalari. – T., 1958.
2. *Ziyayev H.* Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash (XVIII-XX asr boshlari). – T.: Sharq, 1998.
3. *Yo'ldoshyev M.* Xiva xonligida feodal yer egaligi va davlat tuzilishi. – T., 1959.
4. *Корженевский Н.Л.* К истории развития картографии и географических представлений о территории Средней Азии и Узбекистана в XVIII веке // Изд. АН СССР. 1949, №1.
5. *Лунин Б.В.* История Узбекистана в источниках. Известия путешественников, географов и учёных XVI-первой половины XIX в. – Т.: Фан, 1988.
6. *Маслова О.В.* Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. В 3-х частях. – Т.: Фан, 1971. Тт. I – III.
7. *Muhammadjonov A.R., Ne'matov T.N.* Buxoro va Xivaning Rossiya bilan munosabatlari tarixiga doir ba'zi manbalar. – T., 1957.
8. O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. – T.: Sharq, 2001.
9. O'zbekistonning yangi tarixi. I jild. – T.: Sharq, 2000.
10. *Юэжин Скайлер.* Туркистон: Россия Туркистони, Кўкон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари // Кириш, инглиз тилидан қисқартирилган таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи *З.А. Саидбобоев.* – Т.: «O'zbekiston» НМИУ, 2019.

6-MAVZU. O'RTA OSIYONING ROSSIYA IMPERIYASI BOSHQARUVI DAVRIDAGI TARIXIY GEOGRAFIYASI. 1917 – 1920-YILLARDA TURKISTON

1. O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan istilo etilishi

O'rta Osiyo xonliklari hududlarini bosib olishni maqsad qilgan Rossiya imperiyasi harbiy ma'murlari 1847-yili Sirdaryoning Orol dengiziga quyilish joylarini egallab oldilar. Rossiya harbiy qo'shinlari 1853 yili Qo'qon xonligiga qarashli Oqmachit qal'asini egallab oldilar. Xonlikning qal'ani qaytarib olish uchun urinishlar behuda ketdi. General Chernyaev boshchiligidagi 2500 dan oshiq rus qo'shinlari 1862 – 1864-yillarda Pishpak, To'qmoq, Avliyoota, Turkiston va Chimkent shaharlarini egalladilar.

Qo'qon xonligining Alimqul boshchiligidagi qo'shinlari rus qo'shinlarini Chimkentdan haydab yuborishga erishdilar. Biroq bu vaqtda Qo'qonga hujum uyushtirgan Buxoro amiri Nasrullo qo'shinlarini qaytarish uchun Alimqul shoshilinch ravishda Qo'qonga jo'nashga majbur bo'ldi. Bundan foydalangan rus qo'shinlari Chimkentni yana egallab oldilar. 1865-yil 14-iyunda ruslar Toshkentga hujum qildilar. Uch kunlik jangdan so'ng shahar taslim bo'ldi. 1866-yil rus qo'shinlari Xo'jand va Jizzax shaharlarini ham egalladilar. 1867-yil O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi bosib olgan yerlari, Sirdaryo va Yettisuv viloyatlari tarkibida Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi.

1866-yili imperiya harbiylari Buxoro amirligiga qarashli Xo'jand va Jizzax tumanlarini, 1868-yilda esa general Kaufman, general Abramov boshchiligidagi Samarqand va Kattaqo'rg'on shaharlarini tortib Zirabuloqqacha bo'lgan yerlar hamda Zarafshonning yuqori oqimlarini bosib oldilar. Zirabuloq tepaliklaridagi bo'lgan janglarda amir Muzaffar qo'shinlari yengildi va Buxoro amirligi 500000 so'ltovon to'lab, Rossiyaga qaram davlatga aylandi. Amirlikni so'nggi yillarida uning qo'l ostida Buxoro, Chorjo'y, Qabodiyon, Nurota, Karmana, Ziyovuddin, Xatirchi, Zirabuloq, Shahrison, Kitob, Yakkabog', G'uzor, Qarshi, Chiroqchi, Boysun, Sherob, Karki, Denov, Hisor, Baljuvon, Qabodiyon, Qo'rg'on, Ko'p, Qorategin, Darvoz bekliklari bor edi.

1873-yili Xiva xonligi ham taslim bo'ldi. Muhammad Rahimxon (Feruz) 2500000 so'm tovon to'ladi. Xiva xonligi ham qaram davlatga aylandi. 1872 – 1876-yillarda Farg'ona vodiysida ko'tarilgan Po'latxon (Yetimxon) qo'zg'olonini bostirish bahonasida vodiyya kelgan Skobelov boshchiligidagi imperiya qo'shinlari Qo'qon xonligini tugatdilar va uning hududlarini Turkiston general-gubernatorligi ixtiyoriga qo'shib yubordilar. Xudoyorxon Orenburgga surgun qilindi.

Bu vaqtda general Golovachev boshchiligidagi rus qo'shinlari turkman urug'larini bo'ysundirish uchun urush olib bordilar. Turkmanlar qariyb 10 yil davomida o'z mustaqilliklarini saqlab qolish uchun tengsiz jang qildilar. Biroq kuchlar nisbati teng bo'lmaganligi, harbiy tajribasizligi tufayli katta talofat ko'rib yengildilar. 1881-yil G'oktepa (Ashxobod) ruslar tomonidan egallandi. 1884-yili Marv vodiysi Rossiya harbiylari ixtiyoriga o'tdi. 1885 – 1887-yillarda Afg'oniston bilan chegaralar belgilab olindi.

2. Imperiya istilosiga qarshi milliy-ozodlik kurashlari geografiyasi

Turkistonda Rossiya imperiyasining siyosiy va iqtisodiy zulmiga qarshi harakatlar XIX asrning 70-yillaridan boshlandi. 1875 – 1876-yillarda Farg'onada Po'latxon boshchiligidagi qo'zg'olon, 1871-yildagi Yetimxon boshchiligidagi Mingtepadagi g'alayon imperiya ma'murlarini jiddiy tashvishga soldi.

1892-yil yozida Toshkentda ham yirik qo'zg'olon bo'lib o'tdi. Bu qo'zg'olon tarixga "vabo isyoni" nomi bilan kirgan. Shaharda vabo tarqalishi bilan 12 ta qabrston yopib qo'yildi va yangi 4 ta qabrston ochilishigina e'lon qilindi. Va'da qilingan 4 ta qabrston o'miga faqat bittasi ochildi. Natijada xalq ommaviy qo'zg'olon ko'turdi. Lekin qo'zg'olon qurollangan harbiylar tomonidan bostirildi.

1898-yilda Andijonda Dukchi Eshon boshchiligidagi qo'zg'olon ham Rossiya imperiyasining o'lkadagi jabr-zulmiga qarshi ko'tarilgan ommaviy harakat edi. qo'zg'olon rahbari Muhammadali eshon 1898-yil 17-may kuni xalqqa murojaat qilib, ularni mustamlakachilarga qarshi qo'zg'olon ko'tarishga da'vat etadi. qo'zg'olonchilar dastlab Andijon harbiy lageriga hujum qiladilar. Marg'ilon va O'sh nezdalaridagi harbiy garnizonlariga hujum uyushtirish esa amalga

oshmay qoladi. Chunki imperiya amaldorlari bundan xabar topib, mudofaa uchun zarur choralarini ko'rib ulguradilar. Qo'zg'olon haqidagi xabarlar Namangan uezdi va Yettisuv viloyatiga ham etib bordi va bu yerdagi aholi tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Qo'zg'olon garchand Rossiya mustamlakachilari tomonidan bostirilgan bo'lsa-da, bu ozodlik kurashining yorqin namunasi bo'lib qoldi.

Birinchi Jahon urushining boshlanishi Turkistondagi shunday ham og'ir hayotni yanada og'irlashishiga olib keldi. Shunday sharoitda hukm surayotgan bir paytda 1916-yil 25-iyunda podsho Nikolay II ning mardikorlikka olish to'g'risidagi farmoni e'lon qilinadi. Unga ko'ra Turkiston aholisidan ham 250 ming kishi mardikorlikka olinishi kerak edi. Ammo bu harakatga qarshi Turkistonda yirik qo'zg'olonlar bo'lib o'tadi. 1916-yil 4-iyulda Xo'jand xalqi qo'zg'olon ko'tardi, ayni paytda, Samarqand, Jizzax va Kattaqo'rg'on tumanlarida ham g'alayonlar boshlandi. Farg'ona, Sirdaryo, Samarqand, Yettisuv, Kaspiyorti viloyatlarida avj olgan g'alayonlar keskinlashib, yirik xalq qo'zg'oloniga aylandi. Bu qo'zg'olonlar ham imperiya mamlukatlari tomonidan ayovsiz bostirilgan. Turkiston o'lkasidan 1916-yil sentabridan 1917-yil fevraligacha 123 ming kishi mardikorlik bilan olingan. Podsho hukumati ag'darilgandan so'ng 1917-yil bahorida mardikorlar orasida norozilik harakatlarining kuchayishi natijasi sifatida Muvaqqat hukumat mardikorlarni o'z yurtlariga qaytarishga majburlagan.

3. O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi boshqaruvi davridagi tarixiy geografiyasi

O'rta Osiyo Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan keyin imperiya hukumati bu yerda mustamlakachilik siyosatini boshlab yubordi. 1867-yilda Turkiston general-gubernatori tuzilib, o'lkani boshqarish harbiy vazirlikka bo'ysundirildi.

Turkiston general-gubernatorligi XX asr boshlariga kelib barcha viloyatga bo'lindi: Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand, Yettisuv, Kaspiyorti viloyatlari. Ularni rus armiyasi generallaridan shaxsan podshoning o'zi tayinlaydigan harbiy gubernatorlar boshqargan. Ular harbiy fuqaro hokimiyatini o'z qo'lida tutishgan. Harbiy sohada ular viloyatlardagi qo'shinlar (diviziya yoki korpus) qo'mondoni, fuqaro

larida esa gubernator huquqiga ega bo'lishgan. Barcha ma'muriy politsiya va sud hokimiyati ham ularning izmida bo'lgan.

Harbiy gubernatorlar qoshida viloyat boshqarmalari bo'lib, ular guberniya boshqarmasi huquqlariga ega bo'lishgan. Viloyat ijtimoiy hayotining barcha masalalari shu boshqarmalarda ko'rilgan. Viloyatlar o'z navbatida tumanlarga (uezdlarga) bo'linib, ularni tumanboshilar idora etishgan. Tumanlar Turkiston general-gubernatori ma'muriy tuzilmasining asosini tashkil etgan. Ular aholining turmushi, hududning xususiyatlari, millatlari yo elatlaridan qat'i nazar, rus amaldorlari xohishicha o'zboshimchalik bilan tuzilavergan. Podsho hukumati milliy, elat va tarixiy xususiyatlardan kelib chiqmagan holda musamlakachilik nuqtai nazaridan bu masalaga yondashgan.

O'lkaning tub viloyatlari hisoblangan Sirdaryo, Farg'ona, Samarqanddan tashqari Yettisuv, Kaspiyorti viloyatlari ham shu asosda tumanlarga bo'linib idora qilingan.

Sirdaryo viloyati quyidagi tumanlarga bo'lingan: Toshkent, Avliyoota, Kazala, Perovsk, Chimkent, Amudaryo tumani ham shu viloyatga bo'ysungan. Farg'ona viloyatiga Marg'ilon, Andijon, Qo'qon, Namangan, O'sh tumanlari qaragan. Samarqandga Jizzax, Kattaqo'rg'on, Xo'jand, Samarqand tumanlari; Yettisuvga Verniy, Jarkent, Kopal, Lepsinek, Pishpak, Prjevalsk; Kaspiyorti viloyatiga Ashxobod, Krasnovodsk, Mang'ishloq, Marv va Tajan tumanlari kirgan.

1886-yil 12-iyunda Rossiya imperatori tomonidan "Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom" tasdiqlangandan keyin ham ma'muriy qurilish bo'yicha e'tirozlar davom etdi. Ammo imperator Turkiston o'lkasida sobiq general-gubernatorlik boshqaruvining asosiy tamoyillarini saqlab qolgan holda unga ba'zi o'zgartirishlar kiritdi, xolos.

"Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom" bo'yicha Turkistonning viloyatlarga bo'linishi aholining etnografik, maishiy va iqtisodiy shart-sharoitlarini o'rganish asosida emas, balki o'lkani bosib olish jarayoni bilan bog'liq holda amalga oshirildi. Uezdlarga bo'linish esa aholining rus bosqinigacha bo'lgan markazlarida tashkil etilgan edi.

Shunday qilib, Turkiston o'lkasida Rossiya hukmronlik qilgan yillarda qonun loyihalari doimo to'ldirib, o'zgartirilib turildi. Buning siri juda oddiy edi. Chor Rossiyasining qonun loyihalari Turkistonni Rossiya imperiyasining markazlashgan boshqaruv tizimiga kiritib, uni rus burjuaziyasi va dvoryan-pomeshchiklar mulkiga aylantirishga qaratilgan edi.

4. 1917 – 1920-yillar siyosiy-tarixiy geografiyasiga tavsif

1917-yil 25-oktabrda bolsheviklar Petrogradga Muvaqqat hukumatni ag'darib tashlab, hokimiyatni zo'rvonlik yo'li bilan egallashdi. Rossiyaning markazida ro'y bergan bu voqealarning ta'siri oradan ko'p vaqt o'tmay Turkistonga ham yetib keldi.

28-oktabrda Toshkentning yangi shahar qismida tub aholida bo'lmagan ishchilar va harbiylar bolsheviklarning qo'llab-quvvatlashi bilan qurolli to'qnashuvlarni boshlab yuborishdi. 1-noyabrda esa ular Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasini qamoqqa olib Toshkentda sho'rolar hokimiyatini o'rnatishdi.

1917-yil 26-noyabrda Qo'qon shahrida o'lka musulmonlarining IV favqulodda s'ezdi ish boshladi. Unda o'lkaning barcha mintaqalari va ko'pgina jamoat tashkilotlaridan 200 nafardan ortiq vakillar qatnashdi. Kun tartibiga o'lkani boshqarish shakli, Turkiston Markaziy musulmonlar sovetini qayta saylash, Turkiston ta'sis majlisi, militsiya, moliya va boshqa masalalar qo'yildi.

28-noyabrda tashkil topayotgan mazkur davlatning nomi "Turkiston Muxtoriyati" deb ataladigan bo'ldi. Hokimiyatni esa Ta'sis s'ezdi chaqirilgunga qadar Turkiston Muvaqqat Kengashi va Turkiston xalq (Milliy) Majlisi qo'lida bo'lishi ta'kidlandi. Toshkentda sovet hukumati Turkiston Muxtoriyatini o'zi uchun xavfli deb bilgan va qanday bo'lmasin uni yo'qotishga tayyorgarlik boshladi. U Qo'qondagi voqealarni diqqat bilan kuzatib, uning rivojiga o'z ta'sirini o'tkazishga urindilar.

Lekin 1918-yil 18-fevralda "Ulamo" jamiyati tashabbusi bilan Muxtoriyatda to'ntarish yuz berdi. Mustafo Cho'qay o'g'li boshchiligidagi hukumat mahkamasi ag'dariladi va hukumat Qo'qon shahar militsiyasi boshlig'i Kichik Ergashga o'tadi. 18-fevraldan 19-fevralga o'tar kechasi Toshkentdan o'lka harbiy komissari E.Perfilov

boshchiligidagi zambaraklar bilan qurollangan qo'shin yetib keldi. Ammo shunga qaramay, muxtoriyatchilar taslim bo'lmadilar har bir binoni, har bir do'konni, har bir karvonsaroyini mardlarcha himoya qildilar. Muxtoriyatchilar shaharni qizil gvardiya-chilar, avstro-venger harbiy asirlari va arman birlashmalari (dashnoqlar)dan tashkil topgan sovet qo'shinlari hujumidan uch kun himoya qildilar. Ammo tinch yo'l bilan hokimiyatni olishga ishongan Turkiston Muxtoriyati o'zini himoya qilishga qodir emas edi. Chunki ular yaxshi qurollanmagan bo'lib, ularning quroli asosan tayoq, bolta, ketmon oshpichoqdan iborat edi. Shu tariqa Turkiston Muxtoriyati tugatildi.

1918-yil 20-aprelda Toshkentda sovetlarning V o'lka s'ezdi ish boshladi. 1918-yil 30-aprelda s'ezd "Turkiston Sovet Federativ Respublikasi to'g'risida Nizom" ni qabul qildi. Bu nizomga ko'ra Turkiston o'lkasining hududi "Rossiya Sovet Federatsiyasining Turkiston Sovet Respublikasi" deb e'lon qilinadi. Uning tarkibiga Turkistonning barcha hududi o'zining geografik chegarasi bilan kiritildi. Xiva bilan Buxoro esa bundan mustasno edi. Turkiston respublikasi muxtoriyat tarzida boshqarilib o'zining barcha faoliyatini RSFSR hukumati bilan muvofiqlashtirar va uni e'tirof qilar edi. Rossiya bilan o'zaro munosabatlarini belgilash uchun s'ezd 5 kishidan iborat komissiyani sayladi.

S'ezd birinchi marta oliy qonun chiqaruvchi organ – Turkiston Respublikasi Markaziy Ijroiya qo'mitasi (TurkMIQ)ni 36 kishidan iborat qilib sayladi. MIQ a'zolaridan 18 kishi bolsheviklardan, 18 kishi esyerlardan edi.

S'ezdda F.I.Kolesov boshchiligidagi 14 kishidan iborat Xalq komissarlari kengashi ham (7 kishi bolshevikdan va 7 kishi so'l esyerlardan) saylandi.

Shu tariqa, Moskvaning ko'rsatmasi bilan Turkistonni Sovet Avtonom respublikasi deb e'lon qilgan sovetlarning V o'lka s'ezdiga qadar bo'lganidek, ko'p millionli mahalliy aholi vakillaridan o'lkani boshqarishda ishtirok etishi arzimasi darajada qolaverdi.

1917-yilning boshlarida O'rta Osiyo xonliklari Rossiya protektorati ostida edi. O'sha yili sodir bo'lgan fevral inqilobi natijasida podsho samoderjaviyesi ag'darilib, Buxoro va Xivada esa amirlik va

xonlik tuzumi saqlanib qoldi. Rossiyaga vassal bo'lgan Buxoro amirligi va Xiva xonligi ko'rinishidan mustaqil davlatlar bo'lsa-da, ular aslida o'z mustaqilligini yo'qotgan va amalda Rossiya imperiyasining mustamlakasiga aylangan edilar.

Xiva xonligida ham ahvol murakkab bo'ldi. Asfandiyorxon o'z hokimiyatining mamlakatda keskin tus olgan siyosiy vaziyatga qarshi kurash olib borish uchun zaifligini his qilib, 1918-yil 22-yanvarda Junaidxonga xonlikni birgalikada boshqarish va bolsheviklarga qarshi kurash olib borishni taklif etdi. Junaidxon 1917-yil sentabrda Erondan Xivaga qaytib keldi. Asfandiyorxon poytaxtga yetib kelgan Junaidxonni qo'shinlar qo'mondoni qilib tayinladi va mamlakatda butun hokimiyatni to'laligicha unga topshirdi. Biroq Asfandiyorxon taxt tepasida ko'p o'tirmadi. Oradan ko'p o'tmay u o'zining bir necha yaqin kishilari bilan birga Junaidxonning ko'rsatmasiga muvofiq o'ldirildi. Junaidxon taxtni egallamadi, aksincha, an'anaviy sodiq qolgan holda, taxtga (marhum xonning akasi) Salim Abdulloxonni o'tqazdi, o'zi esa haqiqatda mamlakatning hukmdori bo'lib qolaverdi.

Turkiston Avtonom Respublikasi, xususan, uning Amudaryo bo'limi bilan Junaidxon o'rtasida qurolli to'qnashuv muttasil kuchayib bordi. Turkiston Avtonom Respublikasi va uning Amudaryo bo'limi Xiva xonligining ichki ishlariga doimiy aralashib, u yerga N. Mov, Leyggold, Kanoplyov va boshqalar boshchiligidagi jazo o'yadlarini yuborib turdilar. Mamlakatning tinch aholisini esa muttasil taladilar. Sovet Turkistoni ayrim rahbarlari bu bilan cheklanmasdan mustaqil Xiva xonligiga bevosita qurolli hujum qilish va uni Tashkentga qo'shib olish rejalarini o'ylab yurardilar.

1919-yil 22-dekabrda Turkkomissiya direktivasiga binoan Turkkomissiya va Turkfront vakili Skalov va Amudaryo qo'shinlari guruhini qo'shinining qo'mondoni Shcherbakov Xiva xonligi hududiga "uning qo'zg'olon ko'targan xalqiga yordam ko'rsatish uchun" bostirib kirish to'g'risida buyruq berdilar. Amudaryo (Xiva) qo'shinlari guruhining qismlari ikki otryadga: N.A. Shaydakov qo'mondonligidagi shimoliy va N.M. Shcherbakov qo'mondonligidagi janubiy otryadlarga bo'lindi. 23-dekabrda sovet qo'shinlarining xonlik hududiga bostirib kirishi boshlandi. Janubiy otryad tarkibida xivalik

choqlar (yosh xivaliklar, kommunistlar va hokazolar) tashkil topgan ko'ngilli otryad ham kurashdi. Sovet qo'shinlari ilgarilab borgan sari ularga turkman va o'zbek aholisidan tashkil topgan qo'zg'olonchilar otryadlari qo'shilaverdilar. 28-dekabrda ularga Guchmamadxon Yaxshigeldi, Murodbaxshi, G'ulomali otryadlari qo'shildi. Tez orada xivalik qo'zg'olonchilarning umumiy soni 3 ming kishiga yetdi. Sovet qo'shinlari Junaidxon qo'shilmalari qarshiligini yengib, qo'zg'olonchilar otryadlari bilan birgalikda Ko'hna Urganch, Eminqal'a, Porsu, Ilyali, Toshhovuzni qo'lga kiritdi. Qizil armiya qismlari va qo'zg'olonchilar otryadlari 1920-yil yanvarning ikkinchi yarmida Junaidxon qo'shinlariga G'ozovot tumanida jiddiy zarba berib, poytaxtga yaqinlashib keldilar va 1-fevralda shaharga jangsiz kirdilar. Shu tariqa Xiva xonligi ag'darib tashlandi.

1920-yil 27-30-aprelda Xivada bo'lib o'tgan xalq vakillarining I Butunxorazm qurultoyi Xiva xonligini bekor etilgan deb e'lon qildi va mamlakatni Xorazm Xalq Respublikasi deb e'lon qildi. qurultoy Xorazm Xalq Respublikasining Muvaqqat Konstitutsiyasini qabul etdi. Qurultoy ro'y bergan to'ntarilishni va uning natijasida o'rnatilgan tuzumni antimonarxistik, antifeodal, xalq-demokratik xususiyatiga ega bo'lgan tuzum sifatida aks ettirdi. Ayni vaqtda Konstitutsiyada RSFSRning hokimiyat shakli bo'lgan sovet andozasi qabul qilindi, lekin Xorazmdagi sovetlar o'z mazmuniga ko'ra proletar diktaturasini ifoda etmasdi, u demokratik xususiyatga ega edi. qurultoy sobiq yosh xivaliklar a'zosi bo'lgan Polvonniyoz Hoji Yusupov boshchiligidagi Xalq Nozirlar Kengashini sayladi. Hukumat sobiq yosh xivaliklar, turkman urug'lari rahbarlari va kommunistlardan tashkil topdi.

1920-yil 13-sentabrda RSFSR bilan XXSR o'rtasida Ittifoq shartnomasi, shuningdek, harbiy-siyosiy va iqtisodiy bitimlar tuzildi. Bu hujjatlar, bir tomondan mamlakatdagi to'ntarilish natijasida o'rnatilgan tuzumni mustahkamlashga yordam bergan bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning RSFSRga to'liq qaramligini qonunlashtirdi.

Buxoro amirligidagi voqealar ham aynan shunga o'xshash asosda xotima topdi. Moskva va Toshkentda ishlab chiqilgan rejaga asosan 1920-yil 23-avgustda kommunist Beshim Sardor qo'mondonligidagi turkmanlar polki Sakarni egalladi, keyin qizil armiya qismlarining qo'llab-quvvatlashi bilan 29-avgust erta tongda Eski

Chorjo'yni bosib oldi. Shundan so'ng Beshim Sardor boshchiligidagi inqilobiy qo'mita tashkil qilindi. Chorjo'y inqilobiy qo'mitasi oldindan kelishilgandek, o'sha kuniyoq sovet hukumatiga yordam so'rab murojaat qildi. O'sha kuniyoq ilgaridan tayyorlab qo'yilgan sovet qo'shinlariga tegishli ko'rsatmalar yuborildi. "qo'zg'olon ko'targan Buxoro xalqiga yordam ko'rsatishga kirishish to'g'risida Turkfront bo'yicha buyruq berildi.

Bolsheviklar rejimining harbiy jihatdan ancha ustun qo'shinlari 1920-yil 28-avgustdan 29-avgustga o'tar kechasi buxorolik "inqilobiy tuzilmalar" ishtirokida amirlik hududiga shiddat bilan bostirib kirdilar. Ular Qarshi, Kitob, Shahrisabzni bosib olib, amirlik poytaxtiga yaqinlashib qoldilar. Lekin bu yerda bosqinchilar amir qo'shinlarining qat'iy qarshiligiga duch keldilar. Turkfront qo'mondonligi buyrug'i bilan Eski Buxoro samolyotlardan bombardimon qilindi, to'plar va bronepoezdlardan turib qattiq o'qqa tutildi. Amirlik poytaxti ostidagi janglar 4 kecha-kunduz davom etib, 1920-yilning 2-sentabrda amirlikning so'nggi tayanchi – Ark mag'lub bo'ldi.

Amirlik poytaxti bosib olingandan keyin hokimiyat muvaqqat Butunbuxoro Inqilobiy qo'mitasi ixtiyoriga o'tdi. Muvaqqat Inqilobiy qo'mita darhol Turkkomissiya rahbariga ilgaridan tayyorlab qo'yilgan Manifestni e'lon qildi. Unda Buxoro davlati "Mustaqil Buxoro Sovet Respublikasi" deb ko'rsatilgan edi. 1920-yil 11-sentabrda inqilobiy yosh buxoroliklar partiyasi tarqatib yuborildi, uning ko'pchilik a'zolari F.Xo'jayev boshchiligidagi Buxoro kommunistik partiyasi tarkibiga kirishdi. 1920-yil 14-sentabrda Buxoro kommunistik partiyasi Markaziy qo'mitasi Muvaqqat Umumbuxoro inqilobiy qo'mitasi va Xalq Nozirlar Kengashining birlashgan majlisida Abdulqodir Muhitdinov boshchiligidagi Umumbuxoro inqilobiy qo'mitasi – oltin qonun chiqaruvchi organ va Fayzulla Xo'jaev raisligidagi respublik hukumati – Xalq Nozirlar Kengashi tashkil qilindi.

1920-yil 6-oktabrda amirning yozgi saroyi – Sitorai Mohi Xosada xalq vakillarining I Umumbuxoro qurultoyi ish boshladi. Qurultoy Buxoroni Xalq Sovet Respublikasi deb e'lon qilish haqida qaror qabul qildi. 1921-yil 4-martda Moskvada Buxoro Xalq Sovet Respublikasi bilan RSFSR o'rtasida Ittifoq shartnomasi va iqtisodiy bitim tuzildi. Bu hujjatlar Xorazm Xalq Sovet Respublikasi kabi Buxoro Xalq Sovet

Respublikasining ham RSFSRga harbiy-siyosiy va iqtisodiy jihatdan qaram bo'lganligini qonun yo'li bilan mustahkamladi.

5. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda iqtisodiy hayot

O'rta Osiyoni Rossiya imperiyasi istilo etgach, o'lkani arzon xom ashyo manbai va rus sanoat mollari sotiladigan qulay bozorga aylantirishga harakat qildi. O'lkaning soliqlar miqdori ham yil sayin oshirib borilgan. Agar XIX asrning oxirida yer solig'i 4 million so'mni tashkil qilgan bo'lsa, 1914-yilga kelib u 75 foizga ko'paydi. Rossiyaning Turkistondan oladigan daromadi 300 foizga oshdi va 1916-yilga kelib 38329 ming so'mni tashkil qildi.

Rossiya Turkistonni qisqa muddatda o'z sanoati uchun xom ashyo manbaiga aylantirdi. Agar 1885-yilda paxta maydoni 41,4 ming tanobni tashkil qilgan bo'lsa, 1915-yilga kelib u 541,9 ming tanobga yetdi, ya'ni 13 barobarga o'sdi.

Mustamlakachilar Turkistondan 1914 – 1916-yillar mobaynida 59 million pud paxta, 8,5 million paxta yog'i, 950 ming pud pilla, 2925 ming pud teri, 300 ming pud go'sht, 229 ming pud sovun, 447 ming pud baliq olib ketdilar.

XIX asrning oxirlarida o'lkada sanoat ishlab chiqarishi asosan aholining maishiy ehtiyojlariga xizmat ko'rsatuvchi mayda hunarmandchilikdan iborat edi. Sanoat ibtidoiy bosqichda edi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiyadan sanoat mahsulotlarining keltirilishi ortib borgan sari mahalliy hunarmandchilik ishlab chiqarishi inqirozga uchray boshladi.

O'lka istilo etilgandan so'ng mahalliy sanoatning rivojlanishi paxtani qayta ishlash bilan bevosita bog'liq bo'lib qoldi. 1880 – 1914-yillar orasida qariyb 220 ta paxta tozalash zavodi qurildi. Bunday zavodlar Buxoro amirligi va Xiva xonligida ham barpo etilgan. Masalan, Buxoro amirligida 1905-yilda 9 ta, 1913-yilda esa 26 ta paxta zavodi ishlab turgan. Xiva xonligida esa 1917-yil boshlarida 36 ta paxta tozalash zavodi, 4 ta yog' va sovun ishlab chiqarish zavodlari bo'lgan.

Rossiyani o'lka bilan boqlagan temir yo'llar ishga tushirilgach, rus va chet el kapitalining Turkistonga kirishi uchun katta imkoniyatlar ochildi. O'rta Osiyo (1880 – 1898), Toshkent – Orenburg (1901 – 1906)

temir yo'llari davlat xazinasi mablag'i hisobiga, Farg'ona (1911 – 1916), Buxoro (1914 – 1916), Yettisuv (1912 – 1917) temir yo'llari esa hissa-dorlik jamiyatlari hisobiga qurildi.

XX asr boshlarida o'lkaning sanoat jihatidan rivojlanishi Rossiya-ga qaraganda ancha past darajada edi. 1908-yilgi sanoat korxonala-ri ro'yxati ma'lumotlariga qaraganda, bu yerda 378 ta sanoat kor-xonasi mavjud bo'lib, u butun Rossiya imperiyasidagi barcha sanoat korxonalarining atigi 2 foizini tashkil etgan. Sanoat korxonalarining 60 foizi o'lkaning yirik shaharlarida joylashgan.

Shu tariqa XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Turkiston rayonlari o'zaro savdo aloqalariga kengroq jalb etila bordi. Xuddi shu davrda Turkistonda yagona ichki bozorning shakllanishi boshlandi. Bu jarayon Rossiya bilan iqtisodiy aloqalarning kengayishi, O'rta Osiyo temir yo'lining qurilishi va Amudaryoda kema qatnovining rivojlanishini ancha tezlashtirdi. Shu bilan birga, Rossiyaning Turkis-tondagi savdo siyosati shuni ko'rsatdiki, Turkiston o'lkasining savdo-sotiq ishlarida paxtachilik, ipakchilik va gazlama mahsulotlari asosiy o'rinni tutsa-da, ammo keragicha rivojlanmadi. Imperiya siyosati mahalliy to'qimachilik sanoatining paydo bo'lishiga to'sqinlik qildi. Shunga qaramay, mustamlakachilik sharoitida Turkiston bozori umumiy imperiya bozorining salmoqli qismini tashkil qilar va imperiya iqtisodiyoti manfaatlariga xizmat qilardi.

1917-yil kuzidan o'lkadagi mavjud ishlab chiqarish ustidan qat'iy ishchi nazorati o'rnatila boshladi. Ayni chog'da Turkiston sanoatining butun-butun tarmoqlarini milliyalashtirish boshlandi. 1917-yilning dastlabki oylarida bu yerdagi sanoatning yetakchi tarmoqlari – paxta tozalash, yog'moy zavodlari, bosmaxonalar, banklar, temir yo'llar, ko'mir va neft konlari va shu singarilar milliyalashtirilib, davlat tasarrufiga olindi. Ularning soni 330 ga yetardi.

Shuningdek, yer to'g'risidagi dekret asosida yer-mulklarini milliy-
dara qilish va so'ngra milliyalashtirish jarayonining o'tkazilishi ham jo-
larda keskin noroziliklarni keltirib chiqardi. Asrlar davomida xususiy ta-
zda xo'jalik yuritib kelgan mahalliy aholi sho'rolarning bu tadbirlari
xayrixohlik bilan qabul qila olmadi. Ayniqsa, sho'ro hokimiyatiga qar-
Turkistonda boshlanib ketgan qurolli harakatning kuchayishi o'lka bo-
shevliklari hokimiyatini tang ahvolga solib qo'ydi.

1920-yil oxiriga kelib, Turkistonda 1075 ta sanoat korxonasi (ularning ko'plari mayda korxonalar edi) zo'rlik yo'li bilan milliylashtirildi. Natijada davlat korxonalari barcha ishchilarning 90 foizini va o'lka sanoatida band bo'lgan mexanik dvigatellarning 80 foizini qamrab oldi. Yalpi sanoat mahsulotining deyarli 3/4 qismi davlat sektori ulushiga to'g'ri kelardi. O'lka ishlab chiqarishining o'ziga xos muhim an'anaviy tarmog'i bo'lgan hunarmandchilik va ularning turlari ham ma'muriy usullar bilan birlashtirilib, hunarmandchilik artellariga aylantirildi. 1920-yil oxirlariga kelganda Turkistonda 800 taga yaqin shunday hunarmandchilik artellari faoliyat yuritdi. Ular asosan, davlat va harbiy tashkilotlarning buyurtmalarini bajarganlar.

Sovetlarning Turkistonda yuritgan qattiqqo'l iqtisodiy siyosati o'lka hayotini izdan chiqarib, millionlab shahar va qishloq ahlining an'anaviy turmush tarzi negizlarini vayron qildi. Uni mislsiz moddiy qiyinchiliklarga mahkum etdi.

Savol va topshiriqlar

1. O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi haqida ma'ruza tayyorlang.
2. Turkiston general-gubernatorlikning tashkil topishi, chegaralari va ma'muriy-hududiy bo'linishi haqida nimalar bilasiz?
3. Rossiya – Buxoro (1868) va Rossiya – Xiva (1873) urushlari oqibatida chegaralar qay tarzda o'zgardi?
4. XIX asrning 80-90-yillari va XX asr boshlarida Turkiston o'lkasining ma'muriy-hududiy bo'linishini kartadan aniqlang.
5. Tarixiy adabiyotlardan O'rta Osiyoning 1917 – 1920-yillar tarixiy geografiyasiga doir ma'lumot to'plang.

Adabiyotlar va manbalar

1. Абдурахимова Н. А. Система колониального управления в Туркестане. – Т., 1976.
2. Лукин Б.В. История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и ученых (20-80-е годы XIX в.). – Т.: Фан, 1990.
3. Маслова О.В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. В 3-х частях. – Т.: Фан, 1971. Тт. I-III.

4. *Rahimbekov R.U., Donsova Z.N.* O'rta Osiyo tabiatini geografik o'rganish tarixi. – T.: O'qituvchi, 1982.
5. *Северцов Н.А.* Путешествия по Туркестанскому краю. – М.; Гос. Изд-во Геогр. лит, 1947.
6. *Семенов П.П.* Путешествие в Тянь-Шань в 1856 – 1857 годах. – М.: Гос. Изд-во Геогр. лит., 1947.
7. *Терентьев М.А.* Карты и планы к истории завоевания Средней Азии. – СПб., 1906.
8. *Choriyev Z.* Turkiston mardikorlari: safarbarlik va uning oqibatlari. – T.: Sharq, 1999.
9. O'zbekistonning yangi tarixi. I-II jild. – T.: Sharq, 2000.
10. O'zbekiston tarixi atlas. – T.: O'zgeodezkadastr., 1999.

7-MAVZU. O'ZBEKISTONNING TARIXIY GEOGRAFIYASI (1924 – 1991-YILLAR)

1. O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanishning o'tkazilishi. O'zbekiston SSRning tashkil topishi

1924-yil 15-sentabrda Turkiston Markaziy Ijroiya qo'mitasi-ning navbatdan tashqari sessiyasi ish boshladi. Uning kun tartibida bitta masala: milliy-hududiy chegaralanish masalasi turardi. Mazkur masala yuzasidan Islomov ma'ruza qildi. Umuman bu ma'ruzada avvalgi bosqichlarda ilgari surilgan barcha g'oyalar va qoidalarni yaqqol takrorlashdan iborat bo'ldi. Ma'ruzada milliy-hududiy chegaralanishni "miliatlarni o'z taqdirini o'zi belgilash prinsipi"ni to'liq amalga oshirish, yangi "milliy davlat tuzilmalari"ni tashkil etish kerakligiga urg'u berildi. Shu bilan birga Islomov ma'ruzasida, milliy-hududiy chegaralanish "xalqning xohish-irodasini bildirish akti", degan tezis birinchi bor ochiq aytildi: "Turkiston xalqlari bilan birgalikda Buxoro va Xorazm xalqlari ham milliy chegaralanish to'g'risida o'z xohish-irodasini bildirdilar. Ular ham barchi qirg'izlar, o'zbeklar va turkmanlarni yagona davlatga birlashtirish yo'li bilan qilingan tarixiy adolatsizlik oqibatlarini tuzatishga intilmoqdalar". Bu 1924-yil 16-sentabrda Turkiston Markaziy Ijroiya qo'mitasi sessiyasida chegaralanish to'g'risida qabul qilingan qarorda o'z ifodasini topdi.

Birmuncha keyinroq tojiklarning milliy o'z taqdirini o'zi belgilash shakli biroz o'zgardi. 1924-yil 4-oktabrdagi majlisda milliy-hududiy chegaralanish bo'yicha O'zbekiston byuroosi Tojikiston komissiyasining Tojikiston Avtonom Respublikasi va uning O'zbekiston ittifoqdosh respublikasiga kirishi to'g'risidagi qarorga rozilik berdi. Mana shu majlisning o'zida uzoq tortishuvdan keyin Panjikent va O'rtepa tumanlarining Tojikiston tarkibiga kirishiga qaror qilindi.

1924-yil 14-oktabrda RSFSR Bolsheviklar Markaziy Ijroiya qo'mitasi II sessiyasi Turkiston Respublikasi Markaziy Ijroiya qo'mitasining milliy-hududiy chegaralanish to'g'risidagi qarorini tojik xalqiga nisbatan ayrim o'zgarishlar bilan tasdiqladi. Tojik xalqiga Turkiston Markaziy Ijroiya qo'mitasi sessiyasi va Umumbuxoro qurultoy qarorida ko'rsatilgandek, O'zbekiston Respublikasi tarkibi-

da muxtor viloyat emas, balki Tojikiston Avtonom Respublikasi tashkil etish huquqi berilishi maqsadga muvofiq ekanligini e'tirof qildi. Shu tariqa Bolsheviklar Markaziy Ijroiya qo'mitasi sessiyasi qaroriga muvofiq O'rta Osiyoda O'zbekiston va Turkmaniston respublikalari, Tojikiston Avtonom Respublikasi, Qoraqalpog'iston va Qirg'iziston Avtonom viloyatlari tashkil topdi.

1924-yil 27-oktabrda SSSR Bolsheviklar Markaziy Ijroiya qo'mitasi II sessiyasi Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya qo'mitasi, Sovetlarning Umumbuxoro V qurultoyi va Sovetlarning Umumxorazm V qurultoyi favqulodda sessiyasining milliy-hududiy chegaralanish va yangi respublikalar hamda viloyatlar tashkil etish to'g'risidagi ixtimosini qondirish va "mehnatkash xalqning erkin xohish bildirilish eng yuqori qonundir", degan ifoda bilan tasdiqladi.

SSSR Markaziy Ijroiya qo'mitasining qarorida "SSSR Markaziy Ijroiya qo'mitasi Rayosatiga O'rta Osiyoda yangi tashkil etilgan respublikalarni ana shu respublikalar Sovetlar qurultoylar qaroriga muvofiq rasmiylashtirishni amalga oshirish" vazifasi topshirildi.

Shunday qilib, 1924-yil sentabr – oktabrda milliy-hududiy chegaralanish O'rta Osiyo respublikalari, Rossiya Federatsiyasi va SSSR davlat hokimiyati yuqori organlari qarorlarida qonun yo'li bilan rasmiylashtirildi.

SSSR Bolsheviklar Markaziy Ijroiya qo'mitasi II sessiyasi qaroridan keyin qisqa muddat ichida yangi tashkil topgan milliy tuzilmalarning haqiqatda rasmiylashtirilishi amalga oshirildi. Turkiston Buxoro, Xorazm respublikalarining 1924-yil noyabrda bo'lib o'tgan maxsus sessiyalari o'z-o'zini tarqatib yuborish to'g'risida qaror qabul qildilar. Yangi tashkil etilgan respublikalarda inqilobiy qo'mitalar tuzilib, ular yangi respublikalar va viloyatlar ta'sis s'ezdlari chaqirish yuzasidan tayyorgarlik ishlariga boshchilik qildilar.

Milliy chegaralanish natijasida O'zbekiston SSR tarkibiga quyidagi hududlar kiritildi:

- Turkiston ASSR dan 9 ta uezd, 133 tuman va 7 qishloq okruglari;
- Buxoro respublikasining 9 ta viloyati;
- Xorazm respublikasining 23 ta tumani.

O'zbekiston SSR tashkil etilgan paytda uning hududi 312,394 kv. km. ni, aholisi 4 million 447 ming 55 kishini tashkil etar edi. 1926-yil ma'lumotlari bo'yicha, milliy tarkibiga ko'ra aholining 74,2 foizini o'zbeklar, qolganlarini esa boshqa millatlar tashkil etgan.

O'zbekiston SSR ning dastlabki poytaxti Buxoro bo'lgan. Biroq ko'p o'tmay – 1925-yil aprelda poytaxt Samarqand qilib belgilandi. 1930-yil oxirida poytaxt Toshkentga ko'chirildi. O'zbekiston SSRda butun hokimiyat O'zbekiston SSR sovetlarining ta'sis qurultoyiga qadar Muvaqqat Inqilobiy qo'mita ixtiyoriga berildi. Buxoro respublikasi hokimiyati raisi, taniqli davlat arbobi Fayzulla Xo'jaev O'zbekiston SSR Inqilobiy qo'mitasi raisi qilib tasdiqlandi.

1924-yil 5-dekabrda Inqilobiy qo'mita butun O'zbekiston xalqiga murojaat qilib, O'zbekiston SSR tuzilgani, uning tarkibiga Tojikiston ASSR kirganligi ma'lum qilindi.

1925-yil 13-fevralda Buxoroda O'zbekiston SSR Sovetlarining I s'ezdi ochildi. U 17-fevralda "O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining tashkil topishi to'g'risidagi deklaratsiya"ni qabul qildi. Deklaratsiya O'zbekiston SSR tashkil topganligini qonunan rasmiylashtirdi va O'zbekiston SSRning ixtiyoriy ravishda SSSR tarkibiga kirganligini e'lon qildi. Deklaratsiyada qayd qilib o'tilganidek, "shu kundan e'tiboran o'zbek xalqi hududida Toshkent, Samarqand, Farg'ona, Qashqadaryo, Zarafshon, Surxondaryo va Xorazm viloyatlarini o'ziga olgan bu xalq tarixida birinchi marta ishchi va dehqonlarning ittifoqdosh O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi ta'sis etildi, unga Tojikiston ASSR kirdi".

1925-yil 13-mayda SSSR Sovetlarining III s'ezdi Turkmaniston va O'zbekiston respublikasining SSSR tarkibiga kirishi to'g'risida shu respublikalar "xalqlarining erkin xohishi"ni inobatga olib tasdiqladi.

Shu tariqa, O'zbekiston ittifoqdosh respublikasining qonunan rasmiylashtirish jarayoni tugallandi va jahon xaritasida SSSR tarkibidagi ittifoqdosh respublika bo'lgan O'zbekiston milliy sovet respublikasi paydo bo'ldi.

1937-yilda qabul qilingan O'zbekiston SSR Konstitutsiyasida yozib qo'yilgan respublikaning suvereniteti, erkinligi, tengligi va mustaqill rivojlanish huquqiga ega ekanligi haqidagi qoidalar faqat "qog'ozda" edi, xolos.

20-yillarning boshlarida partiya X, XII, XIV, s'ezdlar tomonidan ilgari surilgan xalqlarning iqtisodiy va madaniy qoloqligini tugatish vazifasi ham qal qilinmadi, bu boradagi partiya qarorlari bajarilmadi. Bu davrga kelib milliy respublikalar huquqlari butunlay cheklab qo'yildi. Ular yangi Konstitutsiyaga muvofiq eng muhim va asosiy masalalarni qal qilishi u yoqda tursin, hatto, viloyat va tuman bo'linishlari chegaralarini belgilash huquqiga ham ega emas edilar.

1925-yil may oyida O'zbekiston SSSR tarkibiga kiritildi. SSSR Konstitutsiyasi, uning asosiy qonun-qoidalari O'zbekiston SSR hududida bevosita ishlaydigan bo'ldi. 1927-yilda qabul qilingan O'zbekiston SSR ning birinchi va 1937-yilda qabul qilingan ikkinchi Konstitutsiyasi ham amalda SSSR Konstitutsiyasining ko'chirma nusxasi edi. Chunki O'zbekiston qog'ozdagi "suveren" respublik bo'lib, amalda markazga tobe va qaram bir o'lka edi, xolos. U o'z xalqining milliy manfaatlariga oid biror-bir dolzarb, hayotiy ahamiyatga molik masalani ittifoq hukumatidan xoli ravishda mustaqil qal eta olmasdi. Bunga uning qaddi siqmasdi. Binobarin, respublikaning ichki va tashqi siyosatiga daxldor barcha masalalar faqat hukmron markaz xohish-irodasi bilangina qal etilardi. hatto O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishiga oid masalalar ham ittifoq hukumat roziligini so'ramasdan 1929-yilda Tojikiston ASSR O'zbekiston SSR tarkibidan chiqarilib, Tojikiston Sovet Sotsialistik Respublikasiga aylantirildi hamda SSSR ga qabul qilindi.

2. XX asrning 20-80-yillarida Qoraqalpog'iston

XX asrning 20-yillarida qoraqalpoqlar Turkiston ASSR Amudary viloyati-ning Chimboy (butun aholisi 81096 kishi bo'lib, qoraqalpoqlar 5860 kishi, ya'ni 71 foizini tashkil qiladi), Sho'roxon uezdlarida (butun aholisi 90736 kishi bo'lib, ulardan qoraqalpoqlar 81100 kishini, ya'ni 89 foizni tashkil qilardi) va Qo'ng'iro't (butun aholisi 80988 kishi, shundan qoraqalpoqlar 79,5 foizni tashkil qilardi) okrugida zich yashardilar.

Bu statistik ma'lumotlar Xorazm, Qoraqalpog'iston, O'zbekiston va Qozog'iston vakillari o'rtasida munozaralar va shiddatli tortishuvlar ob'yekti bo'ldi. Qoraqalpog' xalqining qat'iyati, sobit qadamligi, sabot-matonati ittifoq rahbar organlarini ko'p asrlar davomida o'z milliy mustaqilligi uchun kurashib kelgan qoraqalpog' xalqining ovozigacha quloq solishga majbur etdi.

1924-yil 14-oktabrda Butunittifoq Sovetlari Markaziy Ijroiya qo'mitasining ikkinchi sessiyasi Rossiya Federatsiyasining Qozog'iston Avtonom Respublikasi tarkibida Qoraqalpog'iston avtonom viloyati tashkil etilganligini tasdiqladi.

1925-yil 12 – 19-fevralda viloyat markazi To'rtko'l shahrida bo'lib o'tgan Qoraqalpog'iston avtonom viloyati Sovetlarining birinchi s'ezdi “Qoraqalpog'iston avtonom viloyati tashkil topganligi to'g'risida Deklaratsiya” qabul qilib, “qoraqalpog' xalqining milliy davlatchiligi” tashkil etilganligini qonun rasmilashtirdi.

Qoraqalpog'iston avtonom viloyati 160000 kv. km. dan ortiq hududni egallagan bo'lib, to'rtta ma'muriy okrug – To'rtko'l, Chimboy, Xo'jayli va Qo'ng'iro't okruglaridan tashkil topgan edi.

Viloyat ko'p millatli edi: qoraqalpoqlar – 38,1 foiz, qozoqlar – 28,5 foiz, o'zbeklar – 27,5 foiz, turkmanlar – 3,2 foiz, boshqa millatlar – 2,7 foizni tashkil etardi.

1932-yil 20-martda SSSR Markaziy Ijroiya qo'mitasining Rayosati “Qoraqalpog'iston avtonom viloyatini Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasiga aylantirish va uning RSFSRga kirishi to'g'risida” qaror qabul qildi. Avvalgidek Markaz rejalariga muvofiq avtonom respublikaga qishloq xo'jalik xom ashyosi va chala mahsulotlar yetkazib berish vazifasi yuklatildi. Paxta tozalash va baliqchilik avtonom respublika sanoatining yetakchi tarmoqlari bo'lib qoldi.

1936-yil 5-dekabrda SSSRning yangi Konstitutsiyasi qabul qilindi, unda Qoraqalpog'istonning O'zbekiston SSR tarkibiga kirishi ko'zda tutilgan edi. Bu markazning o'z manfaatlarini ko'zlab “SSSRning paxta mustaqilligi”ni qo'lga kiritish uchun O'rta Osiyo respublikalari zimmasiga rejalashtirgan navbatdagi murakkab vazifani qonunlashtirishi edi. Ana shu vazifa barcha O'rta Osiyo xalqlarini bir-biri bilan yaqinlashtirdi va bir maqsad yo'lida birlashtirdi.

1946-yilda Qoraqalpog'istonda 425 ta jamoa xo'jaligi bo'lib, 154,8 ming gektar sug'oriladigan yerga, shu jumladan respublika chig'it ekiladigan 54 ming gektar maydonga ega edi. 1946 – 1950-

yillarda 42 ming gektar yer o'zlashtirildi, 1950 – 1960-yillarda esa chigit ekiladigan maydonlar yana 35 ming gektarga ko'paytirildi. 1960-yilga kelib bu ko'rsatkich 131,5 gektarni tashkil qildi.

Qoraqalpog'istonda 1964 – 1984-yillar mobaynida 7 million 144 ming tonna paxta yetishtirildi. Markaz O'zbekiston kabi Qoraqalpog'iston sanoatini ham asosan paxtachilik bilan bog'lagan holda rivojlantirishni mo'ljallagan bo'lib, sanoatnig boshqa tarmoqlariga e'tibor qaratilmadi.

1950-yilda Markazning Bosh Turkman kanali qurilishi to'g'risidagi qarori qabul qilindi. Bu kanal Xorazm vohasi orqali Shimoliy Turkmaniston bo'ylab o'tar va Amudaryoning qadimgi O'zboy o'zani bo'ylab Kaspiy dengizigacha borar edi. Belgilangan rejalar amalga oshiriladigan bo'lsa, mintaqadagi ekologik vaziyatni jiddiy ravishda o'zgartirardi, lekin Orol dengizini halokatga olib kelmas edi. Biroq 1952-yilda Bosh Turkman kanalining qurilishi boshqa loyiha bo'yicha bordi, uni amalga oshirish natijasida Qoraqum kanali yuzaga keldi.

1956-yilda respublikada Taxiotosh GRESini qurish boshlandi. qisqa muddat ichida energetiklar shahri vujudga keldi. Taxiotosh GRESining birinchi navbati 1961 yilda foydalanishga topshirildi.

60-70-yillarda Qoraqalpog'iston sanoatining rivojlanishi asosan yengil sanoat, ya'ni paxta tozalash va oziq-ovqat sanoatlarini ustivo rivojlantirilishi evaziga ancha yuqori bo'lganligi kuzatildi.

Oziq-ovqat sanoatida Mo'ynoq baliq-konserva zavodi yiliga 17,4 million banka quvvat bilan ishladi, lekin Orolning qurib borishi natijasida baliq zaxiralari keskin kamaydi va bu soha ham inqirozga yuz tutdi.

60-80-yillardagi islohotlar o'zining ziddiyatli ekanligiga qaramay, har holda Qoraqalpog'istonning ishlab chiqaruvchi kuchlariga nisbatan rivojlantirishga yordam berdi. Xalq xo'jaligining moddiy texnikaviy bazasi mustahkamlandi. Irrigatsiya-melioratsiya inshootlarining butunlay yangicha tizimi tashkil etilib, qo'riq yerlarni o'zlashtirish va sug'orishda muhim omil bo'ldi.

3. O'zbekistonning aholi geografiyasi (XX asrning 20-80-yillari)

O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish o'tkazilgandan so'ng ham respublika ko'p millatli edi: O'rta Osiyoda jumla 8131062 kishi istiqomat qilgan bo'lsa, bu aholining 3963285 tasi O'zbekiston SSRga o'tdi. Ulardan o'zbeklar 3381579 kishini, ya'ni respublika aholisining 3/4 qismini tashkil etgan. haqiqatda, O'rta Osiyo hududida yashovchi barcha o'zbeklarning qariyb 90 foizi O'zbekiston SSR hududida edi.

1926-yilda respublika aholisining umumiy soni 4 million 621 ming kishiga etib, ularning 1 million 12 mingi shaharlarda, 3 million 657 mingi esa qishloq joylarida istiqomat qilgan. Umumiy aholiga nisbatan shahar aholisi 21,9 foizni, qishloq aholisi esa 78,1 foizni tashkil etgan. O'zbekiston hududida ko'pgina millatlarning vakillari yig'noq guruhlar sifatida istiqomat qilishardi. 1926-yilgi aholi ro'y-xatiga binoan bu yerda 490 ming tojik, 130 ming qozoq, 81 ming qirg'iz, 72 ming arab, 36 ming uyg'ur mavjud edi va hokazo.

1930-yillarda O'zbekiston aholisining umumiy soni 4 million 926 ming kishini tashkil etib, ularning 1 million 12 mingi shaharlarda, 3 million 847 mingi esa qishloq joylarida istiqomat qilgan. O'tgan asrning 40-yillariga kelib esa respublika aholisining umumiy soni 6 million 551 ming kishini tashkil etib, ularning 1 million 606 mingi shaharlarda, 4 million 945 mingi esa qishloq joylarida istiqomat qilgan. Shahar aholisi 25 foizni, qishloq aholisi esa 75 foizni tashkil etgan.

Stalin boshliq markaziy hokimiyat amalga oshirgan milliy siyosatning zarari, adolatsizligi odamlarning qattiq qatag'on qilinishi bilan chegaralanib qolmadi. Uning muhqish ekanligi yana shundaki, ko'plab xalqlarning milliy davlatchiligi buzildi, respublikalar va muxtor viloyatlarning haq-huquqlari poymol qilindi.

1937 – 1938-yillarda mustabid tuzumning zo'ravonligi bilan Rossiyaning Uzoq Sharq o'lkasidan 74500 koreys aholisi majburiy ravishda ko'chirilib, O'zbekiston hududiga olib kelindi. Uzoq Sharq o'lkasidan koreys aholisi majburiy ravishda ko'chirilishiga asosiy sabab SSSR bilan Yaponiya o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi edi. Chunki bu davrda Koreya yarim orolining bir qismi Yaponiya to-

monidan bosib olingan bo'lib, bu yerdagi koreys aholisi bilan Uzoq Sharq koreyslarining etnik kelib chiqishi bir edi. Shu sababdan mustabid Sovet davlati 1937-yil 21-avgustda qabul qilgan "Uzoq Sharq o'lkasi chegara rayonlaridan koreys aholisining ko'chirish to'g'risida"gi qaroriga binoan 170 ming koreyslar O'rta Osiyo va Qozog'iston hududiga majburan ko'chirib olib kelingan edi. Bu davrda O'zbekiston SSRning ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlari shunchalik ko'p miqdordagi koreys aholisini qabul qilish va joylashtirishga qurbi yetmasdi. Lekin shunga qaramasdan o'zbek xalqi koreys aholisiga nisbatan markaziy hukumatning "munosabatidan" qat'i nazar ularga o'zining milliy mehmondo'stligini, bag'rikengligini ko'rsatdi. Ularni uy-joy, ish bilan imkon darajasida ta'minladi, madaniy o'choqlar yaratdi, bolalarining o'qishi, ta'lim olishi uchun maktablar qurib berdi.

O'tgan asrning 40-yillari o'rtalarida Volganing quyi oqimi va Kaspiy dengizi qirg'oqlarida yashovchi qalmoqlar, Shimoliy Kavkazda yashovchi qorachoylar, chechenlar, ingushlar va bolqarlar, 1944-yilda esa qrim tatarlari, greklar, keyinroq mesxeti turklari ham o'z vatanlaridan Sibir va O'rta Osiyoga surgun qilindilar.

Jumladan O'zbekistonga 175 mingdan ortiqroq chechenlar, 157 ming ingushlar, 150 mingdan ortiqroq qrim tatarlari, 4500 bolqarlar, o'n minglab mesxeti turklari, greklar ko'chirib keltirildi. O'zbek xalqi ularni beg'araz kutib olib, yashash uchun uy-joy, oziq-ovqatlar bilan yordam berdi. Mahalliy hokimiyat ularga hosildor yerlardan tomorqa yer, uy qurish va xo'jalik yuritish uchun kredit mablag'lar ajratdi. Ko'chirib keltirilganlar ancha mashaqqatlar bilan yangi joylarga asta-sekin moslashib bordilar.

O'zbekistondan Ikkinchi Jahon urushiga safarbar etilganlardan 263005 kishi halok bo'ldi, 132670 kishi bedarak yo'qoldi, 60452 kishi nogiron bo'lib qaytdi. Shubhasiz, bu raqamlar urushdan keyingi bir necha yillar davomida ham respublikamizning demografiyasi va mehnat resurslariga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatib turdi.

50-yillar o'rtalariga kelib respublika aholisining umumiy soni 17 million 170 ming kishini tashkil etib, ularning 2 million 319 mingi shaharlarda, 4 million 851 mingi esa qishloq joylarida istiqomat qil

gan. Umumiy aholiga nisbatan shahar aholisi 32,3 foizni, qishloq aholisi esa 67,7 foizni tashkil etgan.

O'tgan asrning 70-yillari o'rtalariga kelib respublika aholisining umumiy soni 13 million 778 ming kishini tashkil etib, ularning 5 million 300 mingi shaharlarda, 8 million 430 mingi esa qishloq joylarida istiqomat qilgan. Respublika aholisining 38,5 foizi shaharlarda yashagan.

Bu davrda O'zbekistonning barcha yerida o'zbeklar (63 foizga yaqin), ruslar (13,6 foiz – asosan shaharlarda) yashagan. Tojiklar (3,8 foiz) va qozoqlar (3,8 foiz), shuningdek, anchagina tatarlar (5,5 foiz) ham va boshqa xalqlar ham yashagan.

O'zbekiston vohalarida aholi zichligi sobiq SSSR da eng yuqori bo'lib ba'zi yerlarda 1 kv. km. da 400 kishigacha va bundan ham ko'proq to'g'ri kelgan; cho'l hududlarida (Qoraqalpog'iston ASSR, Buxoro viloyatida) 1 kv. km. ga 3-5 kishi to'g'ri kelgan.

O'rta Osiyodagi yirik shaharlarning ko'pchiligi O'zbekistonda bo'lib, 59 mingdan ortiq aholi bo'lgan. 14 shahardan 9 tasi O'zbekistonda joylashgan. 1970-yil boshidagi ma'lumotlarga qaraganda, respublika poytaxti Toshkentda 1 million 385 ming kishi istiqomat qilgan. U Volga va Kaspiydan sharqdagi eng katta shahar, O'rta Osiyoning eng yirik iqtisodiy va madaniy markazi hisoblangan.

Bu davrda Samarqand, Buxoro, Andijon, Namangan, Chirchiq va Qo'qonning har birida 100 mingdan ortiq aholi yashagan. O'tgan asrda O'zbekistonda eski shaharlar – o'sishi bilan bir qatorda ko'pgina yangi sanoat korxonalari qurilishi munosabati bilan ko'pgina yangi shaharlar (Bekobod, Chirchiq, Ohangaron, Yangiyo'l, Quvasoy, Kattaqo'rg'on, Navoiy va boshqalar); Mirzacho'lning sug'oriladigan qismida yangi shaharlar – Guliston va Yangier barpo etilgan.

O'tgan asrning 90-yillariga kelib respublika aholisining umumiy soni 20 million 322 ming kishini tashkil etib, ularning 8 million 282 mingi shaharlarda, 12 million 40 mingi esa qishloq joylarida istiqomat qilgan. Umumiy aholiga nisbatan shahar aholisi 40,8 foizni, qishloq aholisi esa 59,2 foizni tashkil etgan.

Shu bilan birga, sobiq sho'rolar davrida O'zbekistonda yosh bolalar o'rtasida o'lim darajasi yuqori bo'lgan. Masalan, 1975-yilda har ming nafar tug'ilgan boladan 53 tasi bir yoshga yetmay o'lgan.

Bu salbiy ko'rsatkich 1985-yilda 45 tani tashkil etganligi ham ijtimoiy masalalar to'liq qal etilmaganligini ko'rsatadi.

4. XX asrning 20-80-yillarida

O'zbekistonning iqtisodiy geografiyasi

O'zbekiston hukumati 1922-yilda sug'orish ishlariga katta miqdorda mablag' ajratdi. Bu ishlar O'zbekiston SSR tuzilgach, yanada avj oldirib yuborildi.

Urushgacha bo'lgan davrda respublikada Darg'om, Narpay, Savay, Dalvarzin, Log'on, Katta Farg'ona kanallari, Kattaqo'rg'on suv ombori kabi ko'plab suv inshootlari qurildi.

Chirchiq – Ohangaron vodiylarida, Zarafshon daryosi havzasida, shuningdek, Qashqadaryo va Surxondaryo irrigatsiya tarmoqlari ancha yaxshilandi. 1929 – 1933-yillarda bu sohaga 234,9 million rubl sarflandi. Birgina 270 km. bo'lgan Katta Farg'ona kanali 45 km ichida qurib bitkazildi (1939). Buning natijasida Farg'ona vodiysida 60 ming gektar bo'z cho'lli yerlar o'zlashtirilib, 500 ming gektar erni suv bilan ta'minlash imkoniyati yaratildi.

Sovetlar hokimiyatining o'tgan asrning 20-30-yillarida amalga oshirgan ma'muriy-buyruqbozlik va zo'ravonlik siyosatining yorqin ifodasi qishloqda o'tkazilgan jamoalashtirish jarayonida namoyon bo'ldi.

1929-yilning ikkinchi yarmi va 1930-yil boshlarida bu jarayon O'zbekistonda ham boshlanib ketdi. O'zbekiston partiya va hukumati 1930-yil 17-fevraldagi "Jamoalashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish to'g'risida"gi qarorida respublikaning 17 ta tumanida yoppasiga jamoalashtirishni amalga oshirish vazifasi belgilangan edi. 1929-yil oktabriga qadar respublikadagi dehqon xo'jaliklarining 3,4 foizi kolxozlarga kirgani holda, 1930-yil martiga kelib dehqon xo'jaliklarining 47 foizi kolxozlashtirilgan edi.

Ma'muriy tazyiq, oshkora zo'ravonlik, iqtisodiy terror usullari va shu kabi ta'sir choralarini uzluksiz qo'llanilishi natijasida kolxozi qurilishi sezilarli sur'atlarda rivojlantirib borildi. 1932-yil oxirlariga kelib umuman O'zbekistonda jamoalashtirilgan xo'jaliklar barcha dehqon xo'jaliklarining 81,7 foizini birlashtirgan edi. 800 ming dehqon xo'jaliklari negizida 9734 ta kolxoz va 94 ta sovxoz tashkil etilgan edi.

Bu davrga kelib paxtachilik tumanlarida jamoalashtirish asosan tugallangan, ularning ekin maydonlari 1927-yildagi 530 ming gektardan 1932-yilga kelib 928 ming gektarga ko'paygan edi. Shu tariqa paxta maydonlari kengayib bordi. Masalan, 1935-yilda O'zbekistonda 1 million tonna paxta tayyorlangan bo'lsa bu ko'rsatkich 1939-yilda 1,5 million tonnani 1941-yilga kelib esa 1,6 million tonnadan ko'proqni tashkil etdi. Bu sobiq SSSR bo'yicha tayyorlangan paxtaning 60 foizdan ziyodrog'ini tashkil qiladi.

30-yillar davomida respublika qishloq xo'jaligi tizimida paxta yakkahokimligi mustahkam o'rin egallab bordi. Jumladan, agar 1933-yilda paxta mahsuloti respublika yetishtirib tayyorlab beradigan qishloq xo'jaliklari mahsulotlari umumiy hajmining 81,5 foizini tashkil etgan bo'lsa, 1937-yilga kelib bu ko'rsatkich 93,4 foizga yetdi. Ikkinchi Jahon urushi yillarida O'zbekiston paxtakorlari davlatga 4 million 806 ming tonna paxta xom ashyosi yetkazib berdilar. Qishloqni jamoalashtirish jarayoni ham o'zining yakunlovchi pallasiga kirib bordi. Chunonchi, 1937-yilda dehqon xo'jaliklarinig jamoalashtirish darajasi 95 foizga yetgan bo'lsa, 1939-yilda u 99,2 foizni tashkil etdi.

1956-yilda sobiq Ittifoq hukumatining Mirzacho'ldagi qo'riq yerlarni o'zlashtirish to'g'risidagi qaroriga asosan bu yerda 1956 – 1965-yillar davomida 84 ming gektar yangi yer o'zlashtirildi. 1957-yilda Yangier va 1961 yilda Guliston shaharlari vujudga keldi hamda 1963-yil 16-fevralida O'zbekiston tarkibida markazi Guliston shahri bo'lgan Sirdaryo viloyati tashkil etildi.

Jizzax cho'lida 70 ming gektardan ziyod yangi yerlar o'zlashtirilib, bu yerlarda Mirzacho'l (1967), Do'stlik (1970), Zafarobod (1973), Arnasoy (1977) tumanlari tashkil etildi. 1973-yilning 29-dekabrida esa respublika tarkibida yangi – Jizzax viloyati tashkil etildi.

Shuningdek, Markaziy Farg'ona, Qarshi, Surxon – Sherobod va quyi Amudaryo yerlarida minglab gektar yangi yerlar o'zlashtirildi. 50-60-yillarda Kosonsoy, Qamashi, Farg'ona, Pachkamar, Chorvoq, Quyimozor, Janubiy Surxon, Chimqo'rg'on, Toshkent, Ohangaron suv omborlari bunyod etildi.

O'zbekiston hududida 1946 – 1965-yillarda qariyb 600 ming gektar yangi sug'oriladigan yerlar ishga tushirilgan bo'lsa, 1966 – 1985-yillarda

1,6 million gektar yangi yerlar o'zlashtirildi. Buning natijasida paxtachilik ekin maydonlari ko'paydi.

Bu davrda O'zbekiston sanoati ancha rivojlandi va yangi sanoat tarmoqlari barpo etildi 7-Shahrixon GESi, ikkita Namangan GESlari, ikkita Bo'zsuv GESlari, Chorvoq GESi Xo'jakent GESi qurib ishga tushirildi. Gaz bilan ishlaydigan Angren, Taxiatosh, Navoiy, Sirdaryo, 2-Angren GRESlari barpo etildi.

1985-yilda O'zbekiston elektrostansiyalarining umumiy quvvati 9,9 million kilovatt dan ortdi. Shu yili 47,9 milliard kilovatt-sonat, ya'ni 1940-yilga nisbatan 100 baravar, 1950-yilga nisbatan 11 baravar ko'p elektr energiyasi ishlab chiqarildi.

Yoqilg'i sanoati o'sdi. 50-yillarda Sharg'un toshko'mir konlari o'zlashtirildi. 60-yillarda esa Buxoro va Xorazm viloyatlaridagi Gazli, Jarqoq, Sho'rtepa, Qarantay yangi neft konlari o'zlashtirildi. 70-yillarda Farg'ona vodiysida ham yangi neft konlari ishga tushirildi. 1959-yili qurilib foydalanishga topshirilgan Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi ancha kengaytirildi.

Shuningdek, respublikada yirik gaz sanoati bunyod etildi. Gaz sanoati Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida yirik gaz konlarini izlab topilishi va o'zlashtirilishi bilan bog'liq ravishda yuksalib bordi. Muborak, O'rtabuloq, Qultaq, Shapatti, Uchqir, Jarqoq, Sarikosh, Qorovulbozor neft va gaz konlari topildi.

Kimyo sanoatida mineral o'g'it ishlab chiqarish yetakchi o'rinni egalladi. Shu sababli 50-yillarda Samarqand superfosfat zavodi, 1962-yilda Farg'ona azot o'g'iti zavodi, 1965-yilda Navoiy kimyo kombinati, 1969-yilda Olmaliq kimyo zavodi qurilib ishga tushirildi.

O'zbekiston metallurgiya sanoati taraqqiy etdi. Bunda Olmaliq - Angren tog' sanoati rayoni muhim o'rinni egalladi.

Respublikada 60-yillarda oltin qazib olish sanoti bunyod etildi. Muruntov, Chodak, Konbuloq oltin konlari, Farg'ona vodiysidagi daryo o'zanlaridagi sochma oltin, Nurota, Qurama, Zarafshon, Hisor, Pomir tog'larida oltin tarkibli kvas tomirlari va rudalarning mavjudligi aniqlandi. Respublika hududida jami 30 ta oltin konlari aniqlandi. Oltin qazib oluvchi Muruntov tog' boyitish kombinati Marjonbuloq kombinati qurildi.

50 – 80-yillarda mashinasozlik sanoati ko‘p tarmoqli sohaga aylandi. 1985-yilda sanoatda faoliyat ko‘rsatgan 1549 ta ishlab chiqarish birlashmalari, kombinatlari va korxonalarining 100 dan ortig‘i mashinasozlik tarmog‘iga tegishli bo‘lib, ularda tayyorlangan mashinalar salmog‘i butun sanoat mahsulotining 16 foizini tashkil etardi. Bu sohada paxtachilik, to‘qimachilik sanoati mashinasozligi muhim o‘rin tutadi.

1941-yilda Ximki shahridan ko‘chirib keltirilgan zavod asosida aviatsiya zavodi barpo etilib, 1972-yilda yirik Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi.

Urushgacha bir necha qurilish sanoatiga ixtisoslashgan zavodlar mavjud bo‘lsa, 60-80-yillarda Bekobod, Quvasoy, Angren, Ohangaron, Navoiy, Qumqo‘rg‘on yirik tsement zavodlari barpo etildi. O‘zbekistonda jami 34 ta marmar koni bo‘lib, Toshkent, G‘azalkent, Ohangaron, Kitob va G‘azg‘onda marmarni qayta ishlash, undan qurilish materiallari tayyorlash zavodlari va kombinatlari ishladi.

Respublikada 80-yillarda 107 ta paxta tozalash zavodi ishladi. 70 – 80-yillarning boshlarida Buxoro, Andijon, Nukus, Jizzaxda to‘qimachilik, ip-gazlama va paxta yigiruv kombinatlari ishga tushirildi. O‘zbekistonda mahalliy xom ashyoni qayta ishlashga asoslangan ko‘p tarmoqli oziq-ovqat sanoati kompleksi barpo etildi. Uning yog‘-moy, konserva, non, qandolat, go‘sht, sut, baliq, choy, tamaki, vino yetishtiruvchi tarmoqlari yetakchi sohalar bo‘lgan. 1980-yillarning o‘rtalariga kelib, oziq-ovqat sanoati kompleksida 271 ta korxona faoliyat ko‘rsatgan. Respublikada bu davrda anchagina yirik sanoat korxonalari qurilgan bo‘lsa-da, biroq ular mustaqil ravishda tayyor mahsulot ishlab chiqarolmas edi. Ularning ko‘pchiligi Rossiya va sobiq Ittifoqning harbiy respublikalaridagi korxonalarga qaram edi.

50 – 80-yillarda temir yo‘l transporti ancha rivojlandi. 50-yillarda uzunligi 627 km. bo‘lgan Chorjo‘y – Qo‘ng‘irot, 1962-yilda esa uzunligi 280 km. bo‘lgan Navoiy – Uchquduq, 1970 yilda Samarqand – Qarshi (144 km), 1974 yilda Termiz – Qo‘rg‘ontepa (218 km), 1972-yili esa uzunligi 408 km. bo‘lgan Qo‘ng‘irot – Beynov temir yo‘li qurilib ishga tushirildi. Respublika temir yo‘llarining uzunligi 1985-yilda 3,5 ming km. ni tashkil etdi. Avtomobil transporti ham tez sur‘atlar bilan o‘sdı. 50-70-yillarda respublikada zamonaviy

avtomobil yo'llari – Katta O'zbekiston trakti (Toshkent – Termiz) ta'mirlandi, Toshkent – Olmaliq, Toshkent – Buxoro – Nukus, Mo'ynoq – Zarafshon, Samarqand – Chorjo'y, Farg'ona halqa yo'lli, Toshkent halqa yo'li qurilib foydalanishga topshirildi. Respublika iqtisodiyotida havo transportining ahamiyati ortib bordi. Toshkent aeroporti orqali sobiq Ittifoqning markaziy shaharlari, respublikalarning poytaxtlari, yirik sanoat markazlari o'rtasida muntazam havo yo'llari qatnovi yo'lga qo'yildi.

O'zbekiston havo yo'llarining uzunligi 60 ming km. ga yetdi. 1985-yilda respublika aeroportlarida 5,5 millionga yaqin yo'lovchi, 63,4 ming tonna yuk tashildi. O'rta Osiyoda yagona hisoblangan Toshkent metropolitenining birinchi yo'nalishi (12,1 km) 1977-yilda, ikkinchi yo'nalishi esa 80-yillarda foydalanishga topshirilishi ham respublika poytaxtida yo'lovchi tashish imkoniyatlarini ancha kengaytirishga xizmat qildi.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekistonning 1924 – 1938-yillardagi chegaralari va ma'muriy hududiy bo'linishi qanday bo'lgan?
2. O'zbekistonning XX asr 40 – 80-yillaridagi ma'muriy-hudud bo'linish tizimini kartadan ko'rsating.
3. Sho'rolar hukmronligi davrida O'zbekiston, Qozog'iston va Turkiston chegaralari o'zgarib turganmi?
4. O'zbekistonning 40 – 80-yillardagi iqtisodiy geografiyasiga o'zgarishlarni bilasiz?
5. O'zbekistonning sho'rolar hukmronligi davridagi aholi geografiyasi haqida ma'lumot tayyorlang.

Adabiyotlar va manbalar

1. Дробизhev В.З., Ковальченко И.Д., Муравьев А.В. История география СССР. – М., 1973.
2. Saidboboyev Z. Tarixiy geografiya. Darslik. – T.: Noshir, 2010.
3. Tarix shohidligi va saboqlari. Chorizm va sovet mustamlakachiligi davrida O'zbekiston milliy boyliklarining o'zlashtirilishi. – T.: Sharq, 2001.
4. O'zbekistonning yangi tarixi. II jild. – T.: Sharq, 2000.
5. O'zbekiston tarixi atlas. – T.: O'zgeodezskadastr 1999.

8-MAVZU. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TARIXIY GEOGRAFIYASI

1. O'zbekistonning tabiiy-geografik tavsifi

O'zbekiston Turkistonning markaziy qismida joylashgan. Uning hududining asosiy qismi Amudaryo bilan Sirdaryo orasida bo'lib, mo'tadil va subtropik iqlim mintaqalarida o'rnatilgan. O'zbekistonning eng shimoliy nuqtasi Ustyurt platosining shimoli-sharqida, Orol dengizi qirg'og'ida bo'lib, $45^{\circ}31'$ shimoliy kenglikdadir. Eng janubiy nuqtasi esa Termiz shahri yonida, Amudaryo qirg'og'ida bo'lib, $37^{\circ}11'$ shimoliy kenglikka to'g'ri keladi. Respublikaning eng g'arbiy nuqtasi Ustyurt platosida $56^{\circ}00'$ sharqiy uzoqlikda, eng sharqiy nuqtasi esa O'zbekiston bilan Qirg'iziston chegarasida, O'zgan shahri yaqinida bo'lib, $37^{\circ}10'$ sharqiy uzoqlikdadir.

O'zbekistonning eng shimoliy nuqtasi bilan eng janubiy nuqtalari orasidagi masofa 925 km, eng g'arbiy nuqtasi bilan eng sharqiy nuqtalari orasidagi masofa esa 1400 km. O'zbekiston janubi-sharqda Tojikiston bilan, sharqda Qirg'iziston bilan, shimol va shimoli-g'arbda Qozog'iston bilan, janubi-g'arbda esa Turkmaniston bilan chegaradosh. Janubda O'zbekiston torgina Surxon – Sherobod vodiysida Afg'oniston bilan chegaradosh. Bu yerda Afg'oniston bilan O'zbekiston chegarasi Amudaryo orqali o'tadi.

O'zbekiston geografik o'rni juda qulay. Chunki uning hududi Turkistonning markazidagi tabiiy sharoiti qulay va tabiiy boyliklarga serob bo'lgan yerlarni o'z ichiga oladi. O'zbekistonning ko'p qismining tekislikdan iborat bo'lishi hamda serunum vohalarining – Chirchiq – Ohangaron, Farg'ona, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo, quyi Amudaryoning mavjudligi mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga qulay sharoit yaratib bergan.

O'zbekiston hududi janubi-sharqdan shimoli-g'arbga cho'zilib, o'sha tomonga qarab pasayib boradi. Respublika yer usti tuzilishi jihatidan Tojikiston va Qirg'izistondan keskin farq qiladi. O'zbekiston hududining 71 foizini dehqonchilik uchun qulay vodiylar, tekisliklar va tog' oldi tekisliklari tashkil etadi.

O'zbekiston tabiiy sharoiti xilma-xil bo'lib, yozda ham qor va muzlar bilan qoplangan. Balandligi 4688 metrga yetuvchi Hazrati

Sulton cho'qqisi bilan birga dengiz satqidan 12 metr chuqurlikda Mingbuloq botig'i bor.

O'zbekiston hududi o'zining geologik taraqqiyoti mobaynida murakkab jarayonlarni boshidan kechirgan. Shuning uchun uning rel'efi xilma-xildir. Respublikaning sharqiy va janubi-sharqiy qismini O'rta Osiyoning eng baland tog'lari Tyanshan va Pomir – Oloy tizmalarining tarmoqlari qoplab olgan. Bu tog'lar g'arb va shimoli-g'arb tomon pasayib boradi, sharq va janubi-sharqda esa ularning balandligi dengiz satqidan 7495 metrga etadi.

O'zbekistonning shimoli-g'arbiy qismi esa Turon tekisligining markaziy qismi bilan band. Shunday qilib, O'zbekiston hududi yer usti tuzilishi jihatidan ikkita katta qismga, ya'ni tog'li va tekisliklarga bo'linadi. Bu qismlar o'z maydonlarining katta-kichikligi bilan bir-biridan farq qiladi. O'zbekiston hududining 70% ga yaqini tekislik, qolgan 30% qismini esa tog'lar egallaydi. Bu qismlarning chegaralari nihoyatda egri-bugri bo'lib, tog'larning ba'zi bir tizmalari tekislik qismining ichkarisiga surilib kirgan, ayrim joylarda tekislik ham tog' tizmalari orasiga qo'ltiq shaklida kirib qolgan.

O'zbekiston okean va dengizlardan uzoqda, Yevrosiyo materikining ichki qis-mida joylashganligi tufayli kontinental iqlimga ega bo'lib, osmoni nihoyatda ochiq. Seroftob, uzoq davom etadigan jazirama issiq va qurug' yoz bilan, shu geografik kenglik uchun birmuncha sovuq qish bilan tavsiflanadi. O'zbekistonda iqlimning barcha unsurlarining yillik o'zgarishi orasida katta tafovutlar mavjud bo'lib, ular eng avvalo iqlim hosil qiluvchi omillarning xususiyatlariga bog'liq.

O'zbekiston cho'l zonasida, asosan subtropik kengliklarda okeanlardan ichkarida joylashgan. Bu esa uning iqlimidagi ba'zi xususiyatlarni, chunonchi, quyoshni ufqdan baland turib uzoq vaqt yoritib va isitib turishini, kam bulutli bo'lishligini shakllanishida muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston ancha janubiy kengliklarda (taxminan $37^{\circ}11'$ va $45^{\circ}36'$ shimoliy kengliklarda) joylashganligi tufayli yozda quyosh nuri ancha tik tushib (iyunda shimolda $71 - 72^{\circ}$, janubda 76° balandda turadi) uzoq vaqt nur sohib turadi. Qishda O'zbekiston shimida quyosh 21° , janubda esa 29° burchak hosil qilib turadi. Respublikamizda quyoshning yillik o'zgarishi orasida katta tafovutlar mavjud bo'lib, ular eng avvalo iqlim hosil qiluvchi omillarning xususiyatlariga bog'liq.

lika hududining shimoldan janubga $8^{\circ}25'$ cho'zilganligi tufayli quyoshning nur sochib turish davri va u bilan bog'liq holda yalpi quyosh radiatsiyasining miqdori ham o'zgaradi. Shu sababli Toshkentda quyosh yiliga o'rta hisobda 2889 soat nur sochib tursa, eng janubda joylashgan Termizda bu ko'rsatkich 3095 soatni tashkil etadi.

O'zbekistonda yil bo'yi, ayniqsa, yozda havo ochiq bo'lib, bulutli kunlar juda kam, shu tufayli respublikada qishloq xo'jalik ekinlarining pishib yetishadigan davri hisoblangan may – oktabr oylarida Toshkentda quyosh 1749 soat nur sochib tursa, Termizda 2012 soatga teng.

Qishda O'zbekiston hududiga ba'zan iliq tropik havo massalari Eron, Afg'oniston tomondan kirib keladi. Natijada, Turkistonning janubiy qismida mo'tadil mintaqa sovuq havosini Eron va Afg'onistondan kirib kelgan iliq tropik havosidan ajratib turuvchi qutb fronti vujudga keladi. Front chizig'i atrofida ob-havo beqaror bo'lib, tsiklonlar harakati kuchayib, Kaspiy dengizining janubiy va Kopetdug' bilan Parapamiz tog'larining oralig'ida Tajan va Murg'ob vodiylari orqali Turkistonga kirib keladi hamda shimoli-sharq tomonga qarab harakat qiladi. Oqibatda Qozog'iston hududida u kuchsizlanib qoladi.

O'zbekiston tog' oldi qismlariga yiliga o'rtacha 300 – 500 mm (Denovda – 360 mm, Qamashida – 327 mm, Samarqandda – 328 mm, Toshkentda – 359 mm, Jizzaxda – 425 mm, Kitobda – 545 mm) gacha yog'in tushadi. Respublikada eng ko'p yog'in uning tog'li qismiga, xususan g'arbiy Tyanshan, Zarafshon va Hisor tog'larining g'arbiy va janubi-g'arbiy yonbag'irlariga to'g'ri kelib, o'rtacha yillik yog'in miqdori 550 – 900 mm, ayrim joylariga esa 900 mm. dan ham ortiq yog'in tushadi (Hazrati Bashirda – 550 mm, Sharg'unda – 625 mm, Chimyonda – 787 mm, Xumsonda – 879 mm, Omonqo'ntonda – 881 mm).

O'zbekiston Turkistonning markazida, materikning ichki qismida joylashganligi tufayli uning daryolari okean va dengizlarga quyilmaydi, binobarin berk havzaga qaraydi. Respublika daryolari hudud bo'yicha notekis joylashgan bo'lib, o'ziga xos gidrologik xususiyatga ega.

O'zbekiston hududida daryo tarmoqlarining zichligi bir xil emas. Respublika yer maydonining 71% ni ishg'ol qilgan tekislik qis-

mida daryo tarmoqlari juda siyrak joylashib, har kv. km. maydonga 2 metr uzunlikdagi daryo to'g'ri keladi. Vaholanki, MDH (Mustaqil Davlatlar hamdo'stligi) hududi bo'yicha daryo tarmoqlarining o'rtacha zichligi har kv. km. maydonga 140 metrdir.

Respublika hududining 17% ni ishg'ol qilgan adirlar qismida esa daryo tarmoqlari nisbatan zichlashib boradi. Lekin bu yerlardan juda ko'p sug'orish shoxobchalari (ariq, kanal) boshlanib, ularning suvini har tomonga tarqatib, sug'orishga sarflab yuboradi.

O'zbekiston yer maydonining 12% ni ishg'ol qilgan tog'li qismida har kv.km. maydonga o'rtacha 140 – 150 metr uzunlikdagi daryo tarmoqlari to'g'ri keladi. Respublika hududida daryo tarmoqlarining zichligi bir xil emasligi eng avvalo uning rel'efiga, iqlimiy xususiyatlariga bog'liq. Shu sababli rel'efi baland, sernam, yog'inga nisbatan (haroratning pastligi tufayli) bug'lanish kam bo'lgan (potentsial buqlanish) tog'li qismida yoqqan yog'inning ko'p qismi oqimga aylanib, soy va daryolarni hosil qiladi. Ma'lumotlarga ko'ra, respublika tog'larining g'arbiy qismida yiliga 1000 – 1500 mm. gacha yog'in tushadi. Bu esa tog'larning g'arbiy yonbag'ridan boshlanuvchi Norin, Zarafshon Chirchiq, Qoradaryo kabi daryolarning sersuv bo'lishiga sababchi bo'lgan. Respublika tekislik qismida esa, aksincha, yoz issiq, quruq, seroftob bo'lib, yillik yog'in miqdori 80 – 200 mm atrofida. Lekin mumkin bo'lgan bug'lanish esa 1500 – 2000 mm. ga yetadi. Bunday iqlimiy sharoitda oqimning vujudga kelishi juda qiyin. Shu tufayli O'zbekiston tekislik qismida daryo tarmoqlari juda siyrak.

Shunday qilib, O'zbekiston tog'li qismi bu qor-muz, yomg'ir suvi yig'iladigan, yer usti va yer osti suvlari vujudga keladigan mintaqaga bo'lsa, aksincha, uning tekislik qismi esa o'sha tog'lardan oqib kelayotgan suvlarni sarflaydigan mintaqadir.

O'zbekiston daryolari asosan uning tog'li qismidan hamda Qirg'iziston va Tojikiston hududidagi tog'lardan suv oladi. Agar Amudaryo va Sirdaryo havzalarida vujudga keladigan yillik oqimni 100% desak, shundan Amudaryoning 8%, Sirdaryoning 10% oqimi O'zbekistonning hududida vujudga keladi, xolos. Shuningdek, O'zbekistonning eng muhim daryolari hisoblangan Norin, Qoradaryo, So'x, Chirchiq, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryolarning ham yuqori

oqimlari respublika hududidan tashqarida joylashib, o'sha joylardan suv to'playdi va to'plagan suvini o'rta va quyi oqimida, ya'ni respublika hududiga sarflaydi.

O'zbekiston suv to'playdigan uning tog'li qismida oqimning vujudga kelish miqdori, rejimi va tarqalishi hamma qismida bir xil emas. Bu eng avvalo tog'larning orografik tuzilishiga, balandligiga, yog'inlarning miqdoriga bog'liq. Haqiqatan ham tog' tizmalarining nam havo oqimiga ochiq va ularning yunalishiga ro'para bo'lgan tog'larning janubi-g'arbiy va g'arbiy yoqin ko'proq tushadigan yonbag'irlarida suv yig'adigan maydonlari suvga eng serob hisoblanadi. Shu sababli Hisor tog'ining janubi-g'arbiy yonbag'ridan, g'arbiy Tyanshanning janubi-g'arbidan suv oluvchi daryolar (Pskom, Ugom, Ko'ksuv, Surxondaryo va Qashqadaryoning ayrim irmoqlari) ning oqim moduli (suv yiqilish maydonlarining nisbiy sersuvligi) katta. Bu joylarda tog'larning 3000 metr balandliklarida bir kv. km. maydondan sekundiga 30-50 litr oqim vujudga keladi. Aksincha, respublika tog'larining shimoliy, sharqiy yonbag'irlarida, xususan, Oloy, Turkiston, Zarafshon, Hisor tog'larining shimoliy, sharqiy yonbag'irlarining 3000 metr baland qismlarida bir kv. km. maydonda sekundiga 7 – 12 litr oqim to'planadi.

O'zbekiston yer osti suvlari ham umumiy suv resursining bir qismi sifatida xalq xo'jaligi taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega.

2. O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi

Respublikamiz hududi 448,97 ming kv.km. ni tashkil etib, Norvegiya, Finlyandiya, Buyuk Britaniya va Italiya kabi davlatlar hududidan katta. O'zbekistonning maydoni Belgiya, Niderlandiya va Daniya kabi davlatlarning yer maydonlarini qo'shib hisoblaganda ham ulardan 4 marta kattadir. Respublikamiz hududi Shveytsariya davlati hududidan esa 10 marta ziyoddir.

O'zbekiston Respublikasi hududi Qoraqalpog'iston Respublikasi, 12 viloyat va Toshkent shahridan iborat.

Respublikada 2018-yil 1-yanvar holatiga ko'ra 170 ta tuman, 119 ta shahar (respublika va viloyat bo'ysunuvida – 31 ta) mavjud.

Qoraqalpog'iston Respublikasi 1992-yil 9-yanvarda suveren respublika huquqini olgan. Ushbu respublika Amudaryoning quyi

qismlarida joylashgan bo'lib, umumiy maydoni 166,59 ming kv. km.ni tashkil etadi hamda mamlakatimiz maydonining 38 foizini egallagan. Bu yerda 1842,3 ming kishi yashaydi. Poytaxti Nukus shahri hisoblanadi. Qoraqalpog'iston tarkibiga 15 qishloq tumani va 12 shahar kiradi.

Andijon viloyati 1941-yil 6-martda tashkil topib, Farg'ona vodiysining sharqiy qismida joylashgan. Maydoni 4,3 ming kv. km.ni tashkil qiladi. Aholisi eng zich viloyatlardan biri bo'lib, 3011,7 ming kishi yashaydi. Viloyat aholisining 3/1 qismi shaharlarda istiqomat qiladi. Viloyat tarkibida 14 qishloq tumani va 11 shahar mavjud. Viloyat markazi – Andijon shahri.

Buxoro viloyati respublikamizda dastlab tashkil topgan viloyatlardan. Viloyat mamlakatimiz janubida joylashgan bo'lib, Qizilqum cho'lining kattagina qismini egallagan. U 1938-yil 15-aprelda tashkil etilgan. Viloyat egallagan maydon dastlab juda katta bo'lib, 144,3 ming kv. km.ga teng edi. 1982-yil Navoiy viloyati tashkil topgach, Buxoro viloyatining kattagina qismi ana shu viloyat uchun ajratildi. Hozirda Buxoro viloyati 40,32 ming kv. km.ga teng, aholi soni 1870,2 ming kishini tashkil etadi. Viloyat tarkibida 11 qishloq tumani va 11 shahar mavjud. Buxoro shahri viloyatning ma'muriy markazidir.

Jizzax viloyati 1973-yil 29-dekabrda tashkil topgan bo'lib, maydoni 21,21 ming kv. km.ga teng. Aholisi 1325,0 ming kishi. Viloyat tarkibida 12 qishloq tumani va 7 shahar mavjud. Jizzax shahri viloyat markazi sanaladi.

Navoiy viloyati 1982-yilning 20-aprelida tashkil topgan. 1988-yil 6-sentabrda tugatilib, 1992-yil 28-iyunda qaytadan tiklangan. Navoiy viloyati O'zbekistonning markaziy qismida joylashgan bo'lib, maydoni 110,99 ming kv. km.ni tashkil etadi. Aholisining soni 958,0 ming kishi. Viloyat tarkibida 8 qishloq tumani va 6 shahar mavjud. Viloyat markazi 1958-yilda tashkil etilgan Navoiy shahridir.

Namangan viloyati 7,44 ming kv. km.ni tashkil etadi. U 1941-yilning 6-martida tashkil etilib, 1960-yil 25-yanvarida tugatilgan va uning yerlari Andijon va Farg'ona viloyatlariga bo'lib berilgan edi. 1967-yil 18-dekabrda viloyat qayta tiklangan. Aholisining soni

2699,6 ming kishidan iborat. Viloyat tarkibida 11 qishloq tumani va 8 shahar mavjud. Viloyat markazi Namangan shahridir.

Samarqand viloyati 1938-yil 15-yanvarda tashkil topgan. Viloyat respublikamizning markaziy qismida, Zarafshon daryosining o'rta oqimi havzasida joylashgan. Maydoni 16,77 ming kv. km.ga teng. Aholisi esa 3720,1 ming kishini tashkil etadi. Viloyat tarkibida 14 qishloq tumani va 11 shahar mavjud. Samarqand shahri viloyat markazi bo'lib, u 1924-yildan 1930-yilgacha O'zbekiston poytaxti ham bo'lgan.

Sirdaryo viloyati 1963-yil 16-fevralda tashkil topgan. Viloyat Sirdaryoning chap sohilida joylashgan. Maydoni 4,28 ming kv. km.ga teng. Aholisi esa 815,9 ming kishini tashkil etadi. Guliston shahri viloyat markazi bo'lib, viloyat tarkibida 8 qishloq tumani va 5 shahar mavjud.

Surxondaryo viloyati O'zbekistonning eng janubida joylashgan bo'lib, 1941-yil 6-martda tashkil topgan. Maydoni 20,1 ming kv. km.ga teng. Aholisi esa 2514,2 ming kishini tashkil etadi. Termiz shahri viloyat markazi bo'lib, viloyat tarkibida 13 qishloq tumani va 8 shahar mavjud.

Toshkent viloyati respublikamizning markaziy viloyati bo'lib, respublikamizning shimoli-sharqiy qismida joylashgan. U 1938-yil 15-yanvarda tashkil topgan. Maydoni (Toshkent shahrini qo'shib hisoblaganda) 15,25 ming kv. km. ga teng. Bu respublika maydonining 3,5 foizi demakdir. Aholisi esa 2861,2 ming kishini tashkil etadi. 2016-yilda viloyat markazi Toshkent shahridan Nurafshon (avvalgi nomi – To'ytepa) shahriga ko'chirilgan. Viloyat tarkibida 15 qishloq tumani va 16 shahar mavjud.

Farg'ona viloyati respublikamizning sharqiy qismida joylashgan bo'lib, 1938-yil 15-yanvarda tashkil topgan. Maydoni 6,76 ming kv. km.ga teng. Aholisi esa 3620,2 ming kishini tashkil etadi. Viloyat tarkibida 15 qishloq tumani va 9 shahar mavjud. Farg'ona shahri viloyat markazi sanaladi.

Xorazm viloyati O'zbekistonning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan bo'lib, Orol – Kaspiy pasttekisligining bir qismini egallagan. Viloyat 1938-yilning 15-yanvarida tashkil topgan. Maydoni 6,05 ming kv. km.ga teng. Aholisi esa 1805,0 ming kishini tashkil etadi.

Viloyat tarkibida 10 qishloq tumani va 3 shahar (Urganch, Pitnak, Xiva) mavjud. Urganch shahri viloyat markazidir.

Qashqadaryo viloyati Pomir – Oloy toq tizmasining g'arbiy chekkasida joylashgan bo'lib, 1943-yilning 20-yanvarida tuzilgan. 1960-yilning yanvariga kelib esa viloyat Surxondaryo bilan birlashtirilgan edi. 1964-yilning 7-fevralida esa Qashqadaryo viloyati qayta tiklangan. Maydoni 28,57 ming kv. km.ga teng. Aholisi esa 3148,3 ming kishini tashkil etadi. Viloyat tarkibida 13 qishloq tumani va 12 shahar mavjud. Qarshi shahri viloyat markazidir.

3. Respublikaning aholi geografiyasi

O'zbekiston aholisi 2018-yil 1-yanvardagi ma'lumotlarga ko'ra 32656,7 ming kishini tashkil etdi. Jumladan, shahar aholisi soni 165-32,7 ming kishini (jami aholi sonidagi ulushi 50,6 %), qishloq aholisi soni 16124,0 ming kishini (49,4 %) tashkil etdi.

1991-yilda respublika aholisi 20, 6 millionni, 2002-yil boshida esa 25,2 millionga teng bo'lgan. 1991-yilga nisbatan aholi 12 million kishiga, ya'ni 60 foizdan ziyodga o'sgan.

Agar O'rta Osiyo tarkibiga kirgan to'rt davlat O'zbekiston, Turkmaniston, Qirg'iziston, Tojikiston hamda Qozog'istonda yashovchi jami aholini 100 foiz deb oladigan bo'lsak, birgina O'zbekistonda uning qariyb yarmi istiqomat qiladi. MDH davlatlari ichida O'zbekiston aholisi soni jihatidan faqat Rossiya va Ukrainadan keyin uchinchi o'rinda turadi.

Mamlakatimiz aholisi yiliga qariyb 450 ming kishiga ko'paymoqda. 2017-yilda 533,4 ming kishiga ko'pygan). Oxirgi 100 yilning 60 yili ichida respublika aholisi 2 marta ko'paygan bo'lsa, keyingi 2 marta ko'payish uchun 23 yil kerak bo'ldi. Bundan keyin tug'ilish darajasining bir oz pasayib borayotganlini e'tiborga oladigan bo'lsak, aholini 2 marta ko'payishi uchun hisob-kitoblarga qaraganda 33 yil kerak bo'ladi.

Aholining yashash sifati ko'rsatkichlaridan biri bu tug'ilishda kutilgan umr davomiyligi hisoblanadi. Respublikada 2016-yilda mazkur ko'rsatkich 73,8 yoshni (ayollarda – 76,2 yosh, erkaklarda – 71,4 yosh) tashkil etgan.

Respublika aholisi o'sish sur'atlarining boshqa mintaqalarga nisbatan muttasil tarzda ildamroq borishi MDH davlatlari aholisining umumiy sonida respublikamiz salmoqi muntazam ravishda ortib borayotganida yaqqol ko'rinmoqda. Masalan, 1926-yili O'zbekiston aholisi hozirgi MDH mamlakatlari aholisining 3 foizidan sal ko'proqini tashkil etgan bo'lsa, endilikda bu ko'rsatkich 7 foizdan oshib ketdi.

O'zbekistonda, ayniqsa, qishloq aholisi tez o'smoqda. Bu hol asosan, qishloqda tug'ilishning yuqoriligi bilan ifodalanib, respublikamiz uchun xos bo'lgan xususiyat sanaladi. 1940-yildan to 2002-yilgacha bo'lgan davr ichida qishloq aholisining soni uch martadan ko'proq oshdi (1940-yildagi 4945 mingdan 2002-yilgi 15854 minggacha).

O'zbekiston hududlari bo'ylab aholi notekis joylashgan. Aholining o'rtacha zichligi jihatidan mamlakatimiz MDH tarkibidagi qator davlatlar, jumladan O'rta Osiyo respublikalari va Qozog'istondan oldinda turadi. O'zbekistonda aholi sonining yil sayin tez ortib borishi tufayli, har bir kvadrat kilometr maydonga to'g'ri keladigan aholi zichligi ham ortib bormoqda. 1999-yili O'zbekistonda aholining o'rtacha zichligi har bir kvadrat kilometrga 46, 3 kishini tashkil etgan bo'lsa, hozirgi kunga kelib bu raqam 60 kishidan ortib ketdi. Ma'lumki, aholi zichligining o'zgarib borishi asosan aholi sonining o'zgarishi bilan bog'liq.

Ammo aholi zichligi bo'yicha respublika hududlari bir-biridan farq qiladi. Bu, eng avvalo, O'zbekistonning xilma-xil tabiiy-iqlimiy sharoitlari bilan, ya'ni respublikada suvsiz qum cho'llari, vohalar, tog'li hududlar mavjudligi bilan bog'liq.

Aholining asosiy qismi yashash uchun qator qulayliklarga ega bo'lgan vohalarda ko'proq joylashgan. Masalan, Farg'ona vodiysi viloyatlarida respublika aholisining uchdan biriga yaqini istiqomat qiladi. Holbuki maydoni jihatidan bu mintaqa respublikaning atigi 4 foizdan ko'proq qismini egallaydi, xolos.

Respublikamizning qumliklardan iborat bo'lgan g'arbiy hududlarida aholi zichligi juda past, ya'ni u yerlarda aholi kam yashaydi. Masalan, Qoraqalpog'iston Respublikasida o'rtacha aholi zichligi har bir kvadrat kilometr maydonga 10,9 kishiga, Navoiy viloyatida

esa undan ham kam – 8,6 kishiga to'g'ri keladi. Farg'ona vodiysi viloyatlarida aholi juda zich joylashgan. Farg'ona viloyatida har bir kvadrat kilometr maydonga 527 dan ko'proq, Andijon viloyatida esa 690 dan ko'proq kishi to'g'ri keladi.

O'zbekiston – ko'p millatli davlat. Hozirgi kunda respublikamizda 100 dan ortiq millat vakillari istiqomat qiladi. Aholining asosiy qismini mahalliy xalq – o'zbeklar tashkil etadi. Ularning umumiy aholi sonidagi salmog'i yil sayin ortib bormoqda. 1991-yilda resp-ublika aholisi tarkibida o'zbeklar sonining jami aholi sonidagi ulushi - 72,8 foizni, qoraqalpoqlar - 2,1 foizni, ruslar – 7,7 foizni, tojiklar – 4,8 foizni, qozoqlar – 4,1 foizni, tatarlar – 2,0 foizni, ukrainlar – 0,7 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2017-yilning 1-yanvar holatiga kelib, o'zbeklar ulushi – 83,8 foizni, qoraqalpoqlar - 2,2 foizni, ruslar – 2,3 foizni, tojiklar – 4,8 foizni, qozoqlar – 2,5 foizni, tatarlar – 0,6 foizni, ukrainlar – 0,2 foizni tashkil etgan.

O'zbekiston aholisining 60 foizini yoshlar tashkil etadi. 55 va undan yuqori yoshdagi kishilar jami aholining 10 foiziga yaqin.

Jinsiy tarkibda erkaklar soni ko'pchilikni tashkil etadi. Hozirgi kunda umumiy aholi orasida erkaklar salmog'i qariyb 50,2 foizni, ayollar esa 49,8 foizni tashkil etadi (2017). Keyingi yillarda aholining jinsiy tarkibida ijobiy o'zgarishlar yuz bermoqda, ya'ni erkaklar soni bilan ayollar soni orasidagi farq asta-sekin kamayib bormoqda. Masalan, 1980-yil ma'lumotlari bo'yicha O'zbekistonda ayollar erkaklarga nisbatan 268 ming ko'p bo'lgan bo'lsa, 2002-yilga kelib, bu raqam 60,6 mingga tushib qoldi. Ayollar soni bilan erkaklar sonining asta-sekin bir-biriga yaqinlashib borishi ko'p tomondan muhim ahamiyat kasb etadi.

4. Sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasi

O'zbekiston sanoatida yetakchi o'rinni og'ir sanoat egallaydi. Ma'lumki, bu sanoat tarmog'iga yoqilg'i-energetika, metallurgiya, mashinasozlik va qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi tarmoqlar kiradi. Og'ir sanoat xalq xo'jaligining qator tarmoqlarini yangi texnika jihozlari bilan ta'minlaydi hamda sanoat, transport va qishloq xo'jaligini qayta qurishda asos bo'lib xizmat qiladi. Ammo og'ir sanoat faoliyati bu ishlar bilangina chegaralanmaydi. Uning asosiy

maqsadi barcha ishlab chiqarish tarmoqlarini har tomonlama rivojlantirish, iste'mol mollari ni ko'plab tayyorlashdan iborat. Bir so'z bilan aytganda, eng muhim hisoblangan og'ir sanoat yengil, oziq-ovqat sanoatlari va qishloq xo'jaligi tarmoqlarining ishlab chiqarish negizlarini mustahkamlashga olib keladi.

O'zbekiston sanoatida mashinasozlik asosiy tarmoqlardan hisoblanadi. Bu sanoat tarmog'i xalq xo'jaligining qator tarmoqlarini texnik jihatdan qaytadan jihozlash asosi bo'lib hisoblanadi. Mashinasozlik sanoati korxonalarida qator yangi materiallar, mexanizmlar, asbob-anjomlar tayyorlanadi. Ular jumlasiga turli xil paxta teruvchi mashinalar, paxta chigitini aniq ekadigan seyalkalar, yigiruv mashinalari, paxtani qop-qanorsiz tashiydigan ag'dargich tirkamalar, sug'orish mashinalari va hokazolarni kiritish mumkin.

Mashinasozlik sanoat tarmog'ida o'nlab korxonalar va birlashmalar ishlab turibdi. Toshkent traktor zavodi, O'zbekiston qishloq xo'jaligi mashinasozligi, Toshkent qishloq xo'jaligi mashinasozligi, Chirchiq qishloq xo'jaligi mashinasozligi, Toshkent agregat zavodi kabi qator korxonalar ana shular jumlasidandir.

O'zbekiston elektr quvvati ishlab chiqarish va uni iste'mol qilish bo'yicha MDH mamlakatlari orasida Rossiya, Ukraina, Qozog'istondan keyin to'rtinchi o'rinda turadi. O'zbekistonda chiqariladigan elektr quvvatining asosiy qismi issiqlik bilan ishlaydigan (TES) qator yirik stansiyalarga to'g'ri keladi. Ana shunday yirik stansiyalar qatoriga Sirdaryo, Toshkent, Navoiy, Angren, Taxtiatosh elektr stansiyalarini kiritish mumkin. Suv yordamida ishlaydigan (GES) qator stansiyalar Farhod, Chorvoq, Xo'jakent va Chirchiq daryosida o'tgan yillar mobaynida qad ko'targan 19 stansiya ham elektr quvvati ishlab chiqarishga o'z hissasini qo'shmoqda. O'zbekistonda mavjud bo'lgan energetika tizimi respublikaning elektr quvvatiga bo'lgan talab-ehtiyojini to'la qondiradi. 1999-yili O'zbekistonda 45372 million kilovatt soat elektr energiya yetkazilgan bo'lsa, 2001-yilga kelib bu raqam 47-961 million kilovattsoatni tashkil etdi.

O'zbekiston iqtisodiyotida muhim o'rinni yog'ilqi sanoati egallaydi. Yog'ilqi-energetika majmuining mavjudligi va rivojlanish darajasiga qarab davlatning kuch-qudrati belgilanadi. Bu sanoat tarmoqiga neft, tabiiy gaz ko'mir qazib chiqarish kiradi. Tabiiy gaz zaxirasi O'z-

bekistonda 2,5 trilion kubometrni tashkil qilib, u yildan-yilga oshmoqda. Masalan, 1991-yilda respublikada gaz qazib olish 41,8 mlrd. Kubometrni tashkil etgan bo'lsa, 2001yilga kelib 57,4 mlrd. kubometrga yetdi.

Keyingi paytlarda yoqilg'i sanoatida neftning ahamiyati ortib bormoqda. Bu borada Qashqadaryo va Namangan viloyatlaridagi neft konlari katta istiqbolga ega. 1990-yilda respublikada 2810 ming tonna neft qazib olindi. Mustaqillikning dastlabki yili – 1991-yilda Rossiya va boshqa qo'shni davlatlardan 4,5 million tonna neft va neft mahsulotlari olib kelingan. Mustaqillikning tarixiy qisqa davrida respublikada neft qazib olish qariyb 3 marta o'sdi va 2001-yili uning hajmi 7256 ming tonnadan oshdi. Shunday qilib respublikamiz neft borasida mustaqillikka erishdi.

O'zbekiston Respublikasi o'z qora metallurgiya sanoatiga ham ega. Mamlakatimizda mavjud bo'lgan va 1946-yili qurilib ishga tushirilgan yagona metallurgiya kombinati Toshkent viloyatining Bekobod shahrida joylashgan.

Respublika xalq xo'jaligida yetakchi o'rinlardan birini kimyo sanoati egallaydi. Neft, gaz, ko'mir, oltingugurt, ozokerit, osh tuzi va rangli metallurgiya chiqindilari, qayta ishlangan paxta va kanop chiqindilari kimyo sanoati uchun xom ashyo bo'lib xizmat qiladi. Paxtachilikni mineral o'qitlar bilan ta'minlashda kimyo sanoati, ayniqsa, muhim o'rin egallaydi.

Sanoatning bu tarmog'i mineral o'qitlardan tashqari qishloq xo'jaligi ekinlarini zararkunandalardan saqlash uchun zaqarli moddalar, turli xil sun'iy tolalar, xilma-xil bo'yoqlar ishlab chiqaradi. Kimyo sanoatining boshqa bir shoxobchasi aholining kundalik turmushida kerak bo'ladigan mahsulotlar ishlab chiqaradi. Kimyo sanoatiga kiruvchi qator korxonalar respublikaning Toshkent, Samarqand, Andijon, Farg'ona, Chirchiq, Navoiy, Olmaliq kabi ko'pgina shaharlarida mavjud. Shu bilan birga boshqa qator san'at korxonalari ham ishga tushirildi. Ular qatoriga Qizilqum fosforit zavodi va "Kimyotola" ishlab chiqarish birlashmasi, qayta ta'mirlangan Andijon, Qo'qon va Yangiyo'ldagi biokimyo zavodlarini kiritish mumkin.

Mamlakatimizda elektrotexnika, qurilish materiallari, yengil va to'qimachilik, oziq-ovqat sanoatlari ham ancha rivoj topgan. Yirik dehqonchilik mintaqasi bo'lmish respublikaning o'ziga xos sharoitida ko'p tarmoqli yengil sanoati paxta tolasi, ip va shoyi gazlamalar, kanop tolasi, ayollar va erkaklar uchun paypoqlar, trikotaj kiyim-kechaklar, poyafzal kabi mahsulotlar ishlab chiqaradi. Toshkent, Samarqand, Quvasoy chinni zavodlari ham shuhrat qozongan. Ularda ishlab chiqarilgan ajoyib va go'zallikda o'ziga xos bo'lgan chinni idishlar jahon bozorida raqobat qila oladi.

2016-yilda hududlar bo'yicha kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning sanoatdagi ulushi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich Toshkent shahrida 71,0 foizni tashkil etgan. Shuningdek, Namangan viloyatida bu ko'rsatkich 69,4 foizni va Samarqand viloyatida 60,1 foizni tashkil etgan.

O'ziga xos tabiiy sharoitga ega bo'lgan O'zbekistonda qishloq xo'jaligi va uning yetakchi tarmog'i bo'lgan paxtachilikda asosan sun'iy sug'orishdan keng foydalaniladi. Biroq shuni ham aytish kerakki, sug'oriladigan yerlarning salmog'i uncha katta emas. Ular barcha dehqonchilik yerlarining 15 foizini tashkil etadi, xolos. Boshqacha qilib aytganda, sug'oriladigan bunday yerlar 4,2 million gektarni tashkil etadi. Dehqonchilik qilinadigan yerlarning ko'pchilik qismini cho'l va chala cho'llar egallagan. Shunga ko'ra mamlakat qishloq xo'jaligi ekinlarining hammasi sun'iy sug'oriladigan maydonlarga to'g'ri keladi.

2000 – 2016-yillar davomida qishloq xo'jaligi ekinlari maydonlarining tarkibiy tuzilmasini maqbullashtirish bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida, 2016 yilda 2000 yilga nisbatan asosiy maydonga ekilgan jami don ekinlari maydonlari 75,4 ming gektarga, kartoshka – 32,4 ming gektarga, sabzavotlar – 76,1 ming gektarga, poliz ekinlari – 21,9 ming gektarga, mevali bog'lar – 75,6 ming gektarga, tokzorlar – 11,2 ming gektarga ko'payib, ular hisobiga texnik ekinlar – 178,6 ming gektarga, ozuqa ekinlari – 95,5 ming gektarga kamaydi.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida paxtachilik uning yetakchi tarmog'iga aylangan bo'lib, shu bilan bir qatorda sholikorlik, bog'dor-chilik, uzumchilik, ipakchilik, chorvachilik ham taraqqiy etgan. Qish-

loq xo'jaligida yetakchi o'rinni egallagan paxtachilik tabiiy va iqlim sharoiti, aholi qo'lga kiritgan ishlab chiqarish malakasi, tajribasi va hosil qilingan mehnat vositalaridan samarali foydalanishga imkon beradi. Respublikada paxtadan tashqari texnik ekinlardan kanop va jut ekiladi. U ekinlar asosan, Toshkent viloyatida yetishtiriladi. Samarqand viloyatidagi Urgut tumani yuqori sifatli tamaki yetishtirish bilan nom chiqargan. Tamaki qishloq xo'jaligining eng serdaromad mahsulotlaridan biri hisoblanadi.

Respublikaning deyarli barcha hududlarida g'alla ekinlari, asosan, bug'doy yetishtiriladi. Ammo shu paytgacha mamlakatimizning g'allaga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun respublika ko'p miqdorda xorijiy mamlakatlardan g'alla olib kelishga majbur edi. Endilikda samarali agrar siyosatni amalga oshirish tufayli g'alla mustaqilligiga erishildi. Agar 1990-yili mamlakatimizda 2 million tonnadan ortiqroq g'alla olingan bo'lsa, 2002-yilga kelib bu raqam 5 million 400 ming tonnani, 2017-yilda esa 7 million tonnadan oshiqni tashkil etdi. O'zbekistonda sholichilik ham ma'lum o'rin egallaydi. Sholi yetkazadigan asosiy hududlar Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatidir. Sholi mintaqalararo ahamiyatga ega.

Mamlakatimizda chorvachilik, ayniqsa, uning asosiy tarmoqi bo'lgan qo'ychilik katta o'rin tutadi. Qo'ychilikda esa o'ziga munosib o'rinni qorako'lchilik egallaydi. Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand, Jizzax viloyatlari va Qoraqalpog'iston qorako'lchilikning asosiy hududlari hisoblanadi. Qorako'l terilariga jahon bozorida talab katta. Bu soha bilan suv taqchil va qurg'oq joylarda, ayniqsa, boshqa tarmoqlarni rivojlantirish imkonini bo'l-magan va aholini band etishda muammolar yuzaga keladigan mintaqalarda shug'ullaniladi. Faqat qorako'l qo'ylar ob-havoning keskin o'zgarishi va suvsizlikka moslashgan. O'zbekistondagi yaylov-larning 4/5 qismi sho'r suv manbalariga ega. Qorako'l qo'ylar ana shu suvlarni ichadi.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligining qadimiy tarmoqlaridan biri bo'lgan pillachilik ham o'lkamiz iqtisodiyotida ko'zga ko'rinarli o'rinni egallaydi. Respublika dunyoda kishi boshiga pilla ishlab chiqarish bo'yicha birinchi, umumiy mahsulot hajmi bo'yicha 5 o'rinni egallab turibdi. Tarmoq korxonalarida 15 ming kishi ish bilan band.

Iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o'tish sharoitida respublikada fermer xo'jaliklarining safi kengaymoqda. Hozir respublikada bunday xo'jaliklar soni 55 mingdan ortib ketdi. Iqtisodiy islohotlar davrida xususiy yordamchi xo'jaliklarni ham taraqqiy ettirishda ham e'tibor ortib bormoqda. Shaxsiy tomorqalarda ayrim qishloq xo'jaligi mahsulotlari ko'plab tayyorlanyapti. Bu mahsulotlar orasida, ayniqsa, sut-qatiq, jun, go'sht, sabzavot va poliz ekinlari katta o'rin tutadi. Mustaqillik yillarida qishloq xo'jaligi sohasida dehqonlarning shaxsiy tomorqalariga bo'lgan e'tibor kuchaydi.

Qishloq ahliga ajratilgan yer, yaratilgan shart-sharoitlar, qo'lga kiritilayotgan samaradorlik tufayli endilikda mamlakatimizda mavjud bo'lgan qora mollar, shu jumladan sigirlar, qo'y va echkilar, parrandalarning asosiy qismi dehqonlarning yordamchi xo'jaliklari hissasiga to'g'ri keladi. Umuman olganda, qishloq xo'jaligida yetishtirilayotgan mahsulotlarning 60 foizdan ortig'i shaxsiy tomorqa xo'jaliklari hisobiga to'g'ri keladi.

2000 va 2016-yillarda, dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklarining barcha toifadagi xo'jaliklardagi ulushi, go'sht ishlab chiqarishda mos ravishda 91,1 va 94,4 foizni, sut – 93,7 va 95,6 foizni, tuxum – 59,9 va 57,3 foizni, jun – 74,3 va 85,4 foizni, qorako'l teri – 32,1 va 83,7 foizni, olingan asal – 55,3 va 79,2 foizni tashkil etdi.

Respublikamizda fermer xo'jaliklarining yuqori sur'atlarda rivojlanishi natijasida 2000 – 2016-yillarda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi 73,6 foizdan 98,2 foizga oshgan.

2017-yil 1-yanvar holatiga, respublikaning barcha toifadagi xo'jaliklarida yirik shoxli qoramollarning umumiy bosh soni 1218-1,4 ming boshni (2001-yil 1-yanvar holatidagi umumiy bosh soniga nisbatan 2,3 marta ko'p), shu jumladan sigirlar – 4217,3 ming boshni (180,0 foiz), qo'y va echkilar – 19697,9 ming boshni (2,2m.), cho'chqalar – 85,5 ming boshni (99,7 foiz), otlar – 221,4 ming boshni (151,3 foiz), tuyalar – 17,4 ming boshni (113,0 foiz), parrandalar – 67037,7 ming boshni (4,6m.), asalari oilalari – 428,9 mingtani (3,0m.) tashkil etdi.

5. Transport va aloqa yo'llari

Davlatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti va aholining hayot darajasini ko'tarishda transportning o'rni va mohiyati beqiyosdir. Transport ishlab chiqarishning muhim tarmoqlaridan hisoblanadi. Uning asosiy vazifasi mamlakatning turli-tuman yuklar va yo'lovchilarini tashishga bo'lgan talab-ehtiyojini qondirish, mintaqalar orasida mehnat taqsimotini ta'minlash va tashqi iqtisodiy aloqalarini kuchaytirishdan iborat.

Transport ishlab chiqaruvchi kuchlarning mamlakat bo'ylab joylashishi va rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shunga ko'ra qudratli va aniq ishlaydigan transportsiz har qanday ko'lamdagi biror-bir davlatning samarali va oqilona ishlashi mushkul. Transport ham sanoat, ham qishloq xo'jaliginig turli xil mahsulotlarini yaratishda va ularni iste'molchilarga yetkazib berishda faol qatnashadi. Yo'lovchilarni bir manzildan ikkinchi manzilga tashishda ham ^{transportning} ahamiyati katta. Transport hududlar taraqqiyotiga ulkan ta'sir ko'satish bilan birga transport taraqqiyotining o'zi ham iqtisodiyot rivojidir. Texnika taraqqiyoti darajasi bilan bevosita bog'liq.

O'zbekiston Respublikasi transporti temir yo'l, avtomobil, havo transporti, quvurlar va daryo transportini o'z ichiga oladi. Respublikada mavjud transport vositalari bilan har yili katta miqdorda yuklar va yo'lovchilar tashiladi.

Turli xil yuklar va yo'lovchilarni tashishda temir yo'l transporti yetakchi o'rinni egallaydi. Temir yo'l transportining eng muhim afzalligi shundan iboratki, uning yuk va yo'lovchilar tashish qobiliyati juda yuqori va yil bo'yi ob-havoning qanday bo'lishidan qat'i nazar muntazam tarzda ishlaydi. Bu bilan u havo va daryo transportidan farq qiladi. Respublikamiz hududlarini bir-biri bilan bog'lab turibgina qolmay, o'z doirasidan tashqarida bo'lgan hududlarni ham boqlaydigan temir yo'l tarmoqlari qurilgan va ishga tushirilgan.

O'tgan asrning 20-yillari boshida respublika temir yo'llarining umumiy uzunligi 1589 km.ni tashkil etgan bo'lsa, endilikda u 6,3 ming km.ga yetdi. O'zbekiston temir yo'llarining uzunligi bo'yicha qo'shni Turkmaniston, Qirg'iziston, Tojikiston respublikalarini orqada qoldiradi va maydoni katta bo'lgan Qozog'istondan keyin ikkinchi o'rinda turadi.

Temir yo'llar orqali O'zbekistonga asosan o'rmon mahsulotlari metall va metallardan yasalgan asbob-uskunalar, qurilish materiallari keltiriladi. O'zbekistondan chetga esa respublika uchun an'ana bo'lib qolgan mahsulotlar: paxta tolasi, ipak, o'simlik moyi, tabiat noz-ne'matlari, xilma-xil meva, uzum, sabzavot, qovun-tarvuzlar bilan bir qatorda avtomobillar va boshqa turli-tuman sanoat mahsulotlari chiqariladi.

Iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o'tish davrida temir yo'l transporti katta ahamiyat kasb etmoqda. Ayrim temir yo'llari elektrlashtirildi.

Xorijiy mamlakatlarga, jumladan, janubdagi mamlakatlarga chiqishda Mash-qad – Saraxs – Tajan temir yo'li qurilganligi katta ahamiyat kasb etdi. 1996-yil 13-mayda uzunligi salkam 300 km. bo'lgan ushbu temir yo'l ishga tushdi. Bu yo'l eng qisqa masofa orqali O'rta Osiyoni Fors qo'ltig'i bilan bog'ladi va tashqi savdo aloqalarini rivojlantirish imkonini yaratdi.

2002-yili kuzida "Navoiy – Uchquduq – Miskin – Sulton Uva-ys – Nukus" temir yo'li ishga tushdi. 800 km.ga yaqin uzunlikdagi bu yo'l bor-yo'g'i 5 yilda qurilib ishga tushirildi. Holbuki sobiq SS-SR davrida masofasi ancha qisqa bo'lgan Navoiy – Uchquduq temir yo'lini qurish uchun 12 yil ketgan edi.

Respublikaning transport kommunikatsiyalarini, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarini iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, yer osti konlarini o'zlashtirish loyi-halari amalga oshirilishini jadallashtirish, mamlakat janubiy mintaqalarining ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish maqsadida umumiy uzunligi 223 km. bo'lgan "Toshguzar – Boysun – Qumqo'r-g'on" yangi temir yo'li qurilib, 2007-yilda ishga tushirildi.

Ushbu yo'l mo'ljallangan manzillar orasidagi yo'lni qariyb ikki marta qisqartiribgina qolmay, balki qo'shni Turkmaniston hududidan o'tishdan xoli qiladi. Ma'lumki, hozirgi temir yo'l vagonlari eng janubiy hudud bo'lgan Surxondaryo viloyatiga borish uchun deyarli 200 km. ga yaqin masofani shu qo'shni davlat yeridan o'tishi kerak bo'lar edi. Natijada manzilga yetish uchun ko'p vaqt sarf bo'libgina qolmay, xarajat ham ko'payib ketar edi. Yangi temir yo'l mamlakatimiz hududinigina bosib o'tadi. Bu esa yuklar tashishga

ketadigan yuklar tannarxini qisqartirib, mablag' tejab qolinadi. Temir yo'lining atrofida iqtisodiy va ijtimoiy inshootlar bunyod etilgan.

2013-yildan yana bir ulkan loyiha – "Angren – Pop" elektrlashtirilgan temir yo'l qurilishi boshlab yuborildi. Temir yo'l nafaqat Farg'ona vodiysi viloyatlarini respublikaning boshqa hududlari bilan, balki Yevropani Xitoy bilan bog'lab, mamlakatimizning tranzit salohiyatini yanada oshiradi.

2016-yilning 22-iyunida O'zbekiston va Xitoy hamkorligining yirik va istiqbolli loyihasi ijrosi – "Angren – Pop" elektrlashtirilgan temir yo'li hamda Qamchiq tunnelining rasmiy ochilish marosimi bo'lib o'tdi.

Uzunligi 123,1 km. bo'lgan "Angren – Pop" temir yo'lining Qamchiq dovonidan o'tgan qismida 19,2 km. tunnel barpo etilgan. Bir sutkada o'nlab yuk poezdi mazkur temir yo'li orqali o'tib, yuklarni o'z manziliga yetkazmoqda. Xususan, bir yil davomida 413 ming 162 nafardan ortiq yo'lovchiga xizmat ko'rsatildi, 7395,6 ming tonna yuk tashildi. Shuningdek, 2000 ga yaqin yangi ish o'rinlari yaratildi.

Mustaqillik yillarida temir yo'llarni elektrlashtirish ishlariga katta ahamiyat qaratildi. O'tgan davrda Xovos – Bekobod, Xovos – Jizzax liniyalari elektrlashtirildi va Maroqand – Qarshi, Maroqand – Buxoro yo'nalishlarini elektrlashtirish ishlari 2016-yilda yakunlandi. Toshkent – Samarqand – Buxoro, Toshkent – Samarqand – Qarshi yo'nalishlarida tezyurar elektropoezdlar qatnay boshladi. Natijada poezdlardan foydalanish xarajatlarini 20 foizga kamaytirish, yo'lovchi va yuk tashish tezligini 1,3 barobar oshirish imkoni yaratildi. Markaziy Osiyo mintaqasida eng birinchi bo'lib yuqori tezlikda harakatlanuvchi Toshkent, Samarqand, Qarshi va Buxoro shaharlarini bog'lovchi "Afrosiyob" poezdlari qatnovi yo'lga qo'yildi.

Yo'lovchilar tashishda avtomobil transporti yetakchi o'rinni egallaydi. 1990-yilda respublikada avtomobil transportida 2555 ming aholi tashilgan bo'lsa, 2001-yilga kelib bu raqam 3169 mingga yetdi. Ana shu vaziyatni e'tiborga olib, mamlakatimiz hukumati Toshkent – O'sh yo'lining Angren suv omboridan to Farg'ona vodiysiga kirib borgungacha bo'lgan qismini qayta qurish bo'yicha

qaror qabul qildi. Shu maqsadni ko'zlab, Qhamchiq va Rezak donlarida avtomobil qatnovi uchun mo'ljallangan tunnellar qurildi. Qamchiq tunnelining uzunligi 890 metr, Rezak tunnelining uzunligi esa 368 metrga teng. Ushbu tunnellarining ishga tushishi tufayli Qamchiq dovoni orqali bu manzilda avvallari transport harakatida ro'y berib turadigan xavf-xatarlarga chek qo'yildi.

Tunnellar orqali bir kecha-kunduzda minglab avtomobillar o'tishiga imkon yaratildi. Bu yo'l Farg'ona vodiysi hududlarini O'zbekistonning boshqa hududlari bilan bog'lab turadigan eng yaqin va eng qulay yo'l bo'lib qoldi.

Mamlakatimizda havo transporti ham katta ahamiyatga ega. Respublikada havo transportining parvozi 1924-yili boshlangan edi. O'sha yilning 12-may kuni Toshkent – Bishkek – Olmaota orasida havo transporti orqali yo'lovchilar tashilgan edi. Ana shundan beri o'tgan davr ichida havo transporti taraqqiyotida ulkan o'zgarishlar ro'y berdi. hozir havo transporti orqali asosan, yo'lovchilar tashilmoqda. Shu bilan birga bir manzildan ikkinchi bir manzilga tez yetkazish zarur bo'lgan yuklarni va tez buziladigan mahsulotlarni tashishda ham havo transportidan foydalanilyapti.

Respublika mustaqilligi e'lon qilingandan keyin jahonning qator mamlakatlari bilan mustaqil tarzda havo transportini keng yo'lga qo'yish imkoni paydo bo'ldi. 1992-yil yanvarida "O'zbekiston havo yo'llari" Milliy aviakompaniyasi tashkil topdi. Ana shu kompaniya xizmati tufayli Toshkentdan Nyu-York, London, Parij, Istanbul, Moskva, Deqli, Pekin, Tel-Aviv, Seul, Tokio, Milan, Laqor, Amritsar, Singapur, Kuala-Lumpur, Jidda, Urumchi, Bangkok, Rim, Frankfurt, Dakka kabi jahonning yirik shaharlari bilan havo transporti orqali aloqalar o'rnatildi.

"O'zbekiston havo yo'llari" Milliy aviakompaniyasi tarkibida 11 (Toshkent, Nukus, Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz, Qarshi, Namangan, Andijon, Farg'ona, Navoiy) zamonaviy aeroportlar jahon andozalari darajasida modernizatsiya qilindi. Toshkent aeroporti Markaziy Osiyodagi eng yirik xalqaro aeroportlardan hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekistonning tabiiy-geografik va ma'muriy-hududiy tuzilishining o'ziga xos jihatlari nimalardan iborat?
2. Kartadan O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy bo'linishini ko'rsating.
3. Respublikamizning aholisi, sanoati va qishloq xo'jaligi geografiyasiga doir yangi ma'lumotlar to'plang.
4. O'zbekiston Respublikasining transport va aloqa yo'llari taraqqiyoti haqida nimalar bilasiz?

Adabiyotlar va manbalar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: Adolat, 2016.
2. O'zbekiston Respublikasi. Ensiklopediya. – T., 1996.
3. O'zbekistonning yangi tarixi. III jild. – T.: Sharq, 2000.
4. O'zbekiston tarixi. – T.: Universitet, 1997.
5. O'zbekiston tarixi. Qisqacha ma'lumotnoma. – T., 2000.
6. O'zbekiston tarixi atlas. – T.: O'zgeodezkadastr, 1999.
7. *G'ulomov S., Ubaydullayeva R., Ahmedov E.* Mustaqil O'zbekiston. – T., 2003.

MUSTAQIL TA'LIM MAVZULARI

1. Tarixiy geografiyaning metodi, predmeti va vazifalari.
2. Tarixiy geografiyaning vazifalari. Tarixiy geografiyaning asosiy bo'limlari.
3. Tarixiy geografiyaning shakllanishi va taraqqiyoti.
4. Tarixiy kartografiya va uning asosiy yo'nalishlari.
5. Tarixiy kartografiyaning shakllanishi va taraqqiyoti.
6. O'rta Osiyoning ibtidoiy jamoa va antik davrdagi tarixiy geografiyasi.
7. O'rta Osiyoning o'rta asrlardagi tarixiy geografiyasi.
8. O'rta Osiyo davlatlarining XVIII – XIX asr birinchi yarmidagi tarixiy geografiyasi.
9. O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi boshqaruvi davrida va 1917 – 1924-yillarda Turkiston tarixiy geografiyasi.
10. O'zbekistonning 1924 – 1938-yillardagi chegaralari va ma'muriy-hududiy bo'linishi.
11. O'zbekistonning XX asr 40 – 80-yillaridagi tarixiy geografiyasi.
12. Sho'rolar hukmronligi davrida O'zbekiston, Qozog'iston va Tojikiston chegaralarining o'zgarishi.
13. O'zbekistonning xo'jaligi, aholi va tabiiy geografiyasi.
14. O'zbekiston Respublikasining tarixiy geografiyasi.
15. O'zbekistonda tarixiy geografiya fani taraqqiyoti vazifalari.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

1. Tarixiy geografiyaning uslubi, predmeti va vazifalari. Uning fan sifatidagi o'rni va taraqqiyoti.
2. Tarixiy kartografiya va uning xususiyatlari. Tarixiy kartografiyaning shakllanishi va taraqqiyoti.
3. O'rta Osiyodagi tarixiy hududlar va qadimgi xalqlarning joylashuvi. Ahamoniyalar va Aleksandr Makedonskiy harbiy yurishlari davrida O'rta Osiyo.
4. O'rta Osiyoning salavkiylar, Yunon-Baqtriya davlatlari davridagi tarixiy geografiyasi.
5. Qang', Dovon, Kushon davlatlari tarixiy geografiyasi.
6. Buyuk Ipak yo'li geografiyasi.
7. O'rta Osiyoning ilk o'rta asrlardagi tarixiy geografiyasi.
8. Arablarning O'rta Osiyoni istilo qilishi. Tohiriylar, Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar davri tarixiy geografiyasi.
9. Xorazmshohlar davlati tarixiy geografiyasi.
10. Mo'g'ullarning O'rta Osiyoni istilo qilishi. Mo'g'ul uluslari davrida O'rta Osiyo.
11. Amir Temur va Temuriylar davri tarixiy geografiyasi.
12. O'rta Osiyoning Shayboniylar, Ashtarxoniylar, Xiva xonligi (XVI – XVIII asr birinchi yarmi) davridagi tarixiy geografiyasi.
13. XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklari tarixiy geografiyasi.
14. O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va o'lka ma'muriy-hududiy chegaralarining o'zgarishi.
15. Mustamlaka davridagi O'rta Osiyo tarixiy geografiyasi.
16. Turkiston general-gubernatorligining siyosiy-hududiy bo'linishi.
17. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida O'rta Osiyoda Rossiya imperiyasi istilosiga qarshi milliy-ozodlik harakatlari geografiyasi.
18. 197 – 1924-yillarda O'rta Osiyo tarixiy geografiyasi. Turkistondagi milliy-hududiy chegaralanish.

19. Shohro'lar hukmronligi davrida O'zbekiston tarixiy geografiyasi.
20. Mustaqillik davrida O'zbekiston Respublikasining tarixiy geografiyasi.

QARAQALPAQ
MAMLEKETLIK UNIVERSITETI

MALIMLEME RESURSLARI

595025 ORAVI

154

2
OQIYV 2021

MUNDARIJA

SO'ZBOSHI.....	3
1-MAVZU. Tarixiy geografiyaning vazifalari va asosiy bo'limlari. uning fan sifatida shakllanishi va taraqqiyoti.....	4
1. Tarixiy geografiya fani haqidagi ilmiy qarashlar.....	4
2. Tarixiy geografiyaning vazifalari. Tarixiy geografiyaning asosiy bo'limlari.....	8
3. Tarixiy geografiyaning fan sifatida shakllanishi.....	11
4. Tarixiy geografiyani o'rganishda yordamchi tarixiy fanlarning o'rni.....	13
5. O'rta Osiyo olimlari asarlarining tarixiy geografiya uchun ahamiyati.....	18
2-MAVZU. Kartografiya va tarixiy kartografiyaning shakllanishi hamda taraqqiyoti.....	27
1. Karta va kartografiya.....	27
2. Tarixiy kartalar.....	31
3. Tarixiy kartografiya.....	34
4. O'rta Osiyo olimlarining kartografik tadqiqotlari.....	36
5. O'zbekistonda kartografiya fani tarixi.....	42
3-MAVZU. O'rta Osiyoning ibtidoiy jamoa va antik davrdagi tarixiy geografiyasi.....	46
1. O'rta Osiyoning tosh asri manzilgozlari tarixiy geografiyasiga tavsif.....	46

2. O'rta Osiyoning eneolit, bronza va ilk temir davri manzilgohlari tarixiy geografiyasi.....	50
3. O'rta Osiyoning qadimgi xalqlari va davlat birlashmalari.....	53
4. Ahamoniylar hukmronligi va Aleksandr Makedonskiy yurishlari davrida O'rta Osiyo tarixiy geografiyasi.....	57
5. Miloddan avvalgi IV asr oxiri – milodiy IV asrning boshlarida O'rta Osiyoning siyosiy va iqtisodiy geografiyas.....	60
6. Buyuk Ipak yo'li: uning asosiy yo'nalish va tarmoqlariga tarixiy-geografik tavsif	63
4-MAVZU. O'rta Osiyoning o'rta asrlardagi tarixiy Geografiyasi.....	67
1. Eftalitlar va turk xoqonligi siyosiy-tarixiy geografiyasi.....	67
2. Xo'jalik va savdo munosabatlari.....	70
3. O'rta Osiyo Arab xalifaligi tarkibida.....	72
4. Arab istilochilariga qarshi xalq harakatlari.....	75
5. IX – XIII asr boshlarida Movarounnahrda mustaqil davlatlar va ularning siyosiy tarixiy geografiyasi.....	77
6. IX – XIII asr boshlarida Movarounnahrning ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi.....	81
7. O'rta Osiyoga mo'g'ullar bosqini va unga qarshi ozodlik harakatlari.....	83
8. Mo'g'ul (Chig'atoy) ulusi davrida O'rta Osiyo tarixiy geografiyasi.....	86
9. Amir Temur va Temuriylar davlati tarixiy geografiyasi.....	88

10. Shayboniylar, Ashtarxoniylar davlatlari va Xorazmning siyosiy va iqtisodiy geografiyasi (XVI – XVIII asrning birinchi yarmi).....	95
5-MAVZU. Oʻrta Osiyo xonliklarining XVIII asr ikkinchi yarmi – XIX asr birinchi yarmidagi tarixiy geografiyasi.....	100
1. Oʻrta Osiyo xonliklarining siyosiy tarixiga tavsif.....	100
2. Xonliklarning maʼmuriy-hududiy chegaralari.....	101
3. Xonliklarning aholisi va iqtisodiy geografiyasi.....	103
6-MAVZU. Oʻrta Osiyoning Rossiya Imperiyasi boshqaruvi davridagi tarixiy geografiyasi 1917 – 1920-yillarda Turkiston..	106
1. Oʻrta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan istilo etilishi.....	106
2. Imperiya istilosiga qarshi milliy-ozodlik kurashlari geografiyasi.....	107
3. Oʻrta Osiyoning Rossiya imperiyasi boshqaruvi davridagi tarixiy geografiyasi.....	108
4. 1917 – 1920-yillar siyosiy-tarixiy geografiyasiga tavsif.....	110
5. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda iqtisodiy hayot.....	115
7-MAVZU. Oʻzbekistonning tarixiy geografiyasi (1924 – 1991-yillar).....	119
1. Oʻrta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanishning oʻtkazilishi. Oʻzbekiston SSRning tashkil topishi.....	119
2. XX asrning 20 – 80-yillarida Qoraqalpogʻiston.....	122
3. Oʻzbekistonning aholi geografiyasi (XX asrning 20 – 80-yillari).....	125

4. XX asrning 20 – 80-yillarida O‘zbekistonning iqtisodiy geografiyasi.....	128
8-MAVZU. O‘zbekiston Respublikasi tarixiy geografiyasi.....	133
1. O‘zbekistonning tabiiy-geografik tavsifi.....	133
2. O‘zbekiston Respublikasining ma’muriy-hududiy tuzilishi...	137
3. Respublikaning aholi geografiyasi.....	140
4. Sanoat va qishloq xo‘jaligi geografiyasi.....	142
5. Transport va aloqa yo‘llari.....	148
MUSTAQIL TA’LIM MAVZULARI	153
MUSTAQIL ISH MAVZULARI	153

ZOKIRJON SAIDBOBOYEV

TARIXIY GEOGRAFIYA VA KARTOGRAFIYA

O'zbekiston Respublikasi

Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan

*5220300 – Arxivshunoslik bakalavriat yo'nalishi talabalari uchun
o'quv qo'llanma sifatida tavsiya qilingan*

Muharrir: – I.T. Nishanbayeva

Musahhih: – M.X. Mustafayeva

Kompyuterda
sahifalovchi: – Z.F. Shoimov

Noshirlik faoliyatini boshlagani haqida vakolatli
davlat organini xabardor qilgani to'g'risida

TASDIQNOMA

№ 3991

2020 yil 30 oktyabrda bosishga ruxsat etildi

Bichimi 60x84, 1/16. Times New Roman garniturasida.

Ofset bosma. Shartli bosma tobog'i 10, nashr bosma tobog'i 10.

Adadi 200 nusxada. 2-sonli buyurtma

“Shafolat nur fayz” MChJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahar, Olmazor tumani, Nodira-19

Telefon +99899 993-83-36